

Классическая литература
Ана
литература

5.6

Ата литература

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

Орта школну 5—6 классларына

ОКЪУУ КИТАБ

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
БЕЛЮМЮ ЧЕРКЕССК—1971

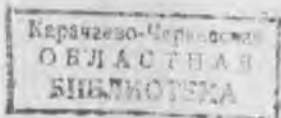
8с(кар)

Р60

Джараштыргъанла:

Лайпанланы Къазий, Суюнчланы Азамат, Хубийланы Магомет.

карачаев. 1201-1

5-чи КЛАСС

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ ФОЛЬКЛОРУНДАН

КЪАРАЧАЙ НАРТ ЭПОС.

Къарачайлыла Кавказны бек эски халкъларыны биридиле. Аланы ата-бабалары—бурунгу таулула—ёмюрден бери да кавказ таулары этеклеринде джашагъандыла. Талай джюз джылны ичинде ала тышындан келген башха халкъла бла къатышхандыла: скифле, сарматла, аланла, болгарлыла, кипчакла дегенча. Бу айтылынган халкъла къарачай халкъны къуралыуна къошулгъандыла. Скифле, сарматла, аланла иран эмда тюрк тилледе сёлешгендиле, болгарлыла бла кипчакланы уа тиллери тюрк тил болгъанды. Ол халкъла бир-бирлерине къатыша, аланы тиллери, адетлери тюрлене баргъандыла. Аладан орта ёмюрлени заманында тюрлю-тюрлю халкъла къуралгъандыла. Къарачайлыла да ол халкъланы биридиле. Къарачайлыла кеслери энчи халкъ болуб 13—14 ёмюрледе къуралгъандыла. Ары дери аланы атлары аланла болгъандыла. Бусагъатда да мегрелле (малгарлыла) къарачайлылагъа аланла дейдиле. Къарачайлыла бла малкъарлыла бир-бирине бюгюн да „алан“, „аланла“ деб сёлешедиле.

Аланла бюгюнню Чечен-Ингушну, Северо-Осетияны, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни джерлеринде минг джыл чакълыны джашагъандыла (4—14) ёмюрледе. Бизни об-ластыбызда, Север Кавказы башха джерлеринде аланладан къалгъан кёб эскертмеле (памятникле) бардыла: Чуа-на, Сынты, Архыз храмла, Хурзукда Мамия — Къала, Джёгетей башында Гошаях — Къала. Хабезни кыгында

Адиох дагыда ала кибик. Аланланы кёб шахарлары болганды. Аланы биринде, 13-чю ёмюрге чачылгъан Хумара элни башында шахарда эмда аны тегерегинде 1962-чы джылда бизни тилге джуукъ эски тюрк тилде джазылгъан джазыула табылгъандыла. Алимле айтыугъа кёре, ол джазыула 9-чу ёмюрге дери джазылгъандыла. Къарачай тамгъала аллай эски тюрк руна¹ харифледен къуралгъандыла. Ол харифле кийиз оюулада да болгъандыла. Алан патчахланы атларыны талайы къарачай тилде ангылашынадыла (Базыкъ, Эмбазык, Сарыдеу, Бекатар, Бурубурди д. б. к.). Къуру бу башында айтылгъанла да къарачайлыла аланладан чыкыгъанларына шагъатлыкъ этедиле. Арт заманлада уа къарачайлылагъа башха халкъладан адамла да кёшула келгендиле.

Аланланы кеслерини къраллыкълары, мюклери, культу-ралары да иги онглу болгъандыла. Грузинлиле, оруслула, урумлула эмда башха кёб халкъла бла ала сатыу-алыу джюрютгендиле, шохлукъда джашагъандыла. Бизни къралны башха халкълары къатыш ала джаула бла, артыкъсыз да монгол зорчула бла, баш эркинлик ючюн кёб кюрешгендиле. 13-чю ёмюрге монголлула Орусну, Тау-Артын, Север Кавказыны алгъанларында, аланланы асламысы кюн батханнга кетгендиле. Ала зорчулагъа бойсунургъа унамагъанлары себбли, монголлула аланы кыргъандыла, шахарларын, эллерин чачхандыла. Тауланы терен ёзенлеринде аланланы бирер кесеклери къалгъанды. Архызда джашагъан аланлагъа артда къарачайлыла деген ат аталгъанды. Малкъарны ёзенлеринде джашагъанлагъа уа—малкъарлыла дегендиле. Архызчы аланла—къарачайлыла, 14-чю ёмюрге Басхан ёзеннге кечгендиле. Алайда да талай джылны джаула бла кюреше, аурууладан ктырыла, аз болгъандыла. 15-чи—17-чи ёмюрледе къарачайлыла Къобан ёзеннге кечгендиле, алайда бурундан бери да джашаб тургъан къауумларына кёшулгъандыла.

Нарт эпосну къарачайлыла эмда аланы бабалары, аталары родовой стройну заманында эмда феодализмни ал джылларында къурагъандыла. 14—15-чи ёмюрледен сора нарт эпос тюрлене баргъанды, алай а джангы нарт таурухла, джырла ол кёзюуледен сора этилмегендиле.

Къарачайлыла Кавказын башха халкълары бла эмда уллу орус халкъ бла эртдеден бери къарнаш шохлукъда джашайдыла. Ала къабарты, черкес, адыгей, тегей, кюмуку эмда башха кавказ халкъла бла бирге монгол (13—15 ёмюрледе), кырым, тюрк (16—18 ёмюрледе), эмда башха зорчула бла таймаздан кюрешиб тургъандыла. Эркинликни сюйген джигит таулула джауларына баш иймегендиле. Аны бла бир-

¹ Руна—къой джюп: руна харифле джюпнге ушагъан таякъчыкъладан, сызладан 5-чи ёмюрге чыкыгъандыла.

ге урунган къарачайлыла кеслерини байлары бла эмда къарачайгъа артыкълыкъ этерге излеген къабарты, кызылбек, тамлы, эбзе, хачыпысы бийлеге къаршчы кюрешгендиле. Зорчула бла кюрешюде Кавказы халкъларына, аланы ичинде къарачайлылагъа да, орус халкъ таймаздан болушханлай тургъанды.

Джаулагъа къаршчы кюрешю Кавказ халкъны фольклорунда терен кёргюзюлюнди. Ол тема къарачай фольклорну да баш темаларыны бириди.

Къарачай халкъны бек эртде джашауун, аны джаула бла кюрешин биз къарачай нарт эпосда ачыкъ кёребиз. Халкъны джакълагъан нарт тулпарлары юсюнден этилген нарт таурухла, джырла, хапарла нарт эпос-фольклорбузну эм алгъа къурагъан кесегиди. Къарачай-малкъар нарт эпос адам адамны джегиу болмагъан заманлада, родовой стройну кёзююнде къуралыб, къарачай-малкъар халкъ класслагъа юлешинген заманда да джашагъанды. Ол себебден нарт эпосда родовой стройну да, феодализмни да шартлары кёрюнедиле.

Тау ёзенледе кыйынлыкъда ёсген къарачай халкъ бирикмекликни, джигитликни, адамлыкъны багъасын билгенди. Ол бурундан башлаб, халкъны суйген эм аны джакълагъан джигит адамларыны сыйын бек уллу кёргенди, аланы юсюнден таурухла, джырла этиб тургъанды.

Биз къарачай нарт эпосда нартла¹ хыны табигъатны кеслерине бойсундурургъа излегенлерин, джаула бла ёхтем кюрешгенлерин кёребиз. Нарт таурухлада кёб зат кёлтюртюлюб айтылса да, ол таурухла къарачай халкъны бурун джашауун тюз суратлайдыла. Нарт эпосда атлары айтылгъан джерле (Насран², Бештау, Чуана³ д. а. к.) не къарачайлыланы бурунгу аталары, не кеслери джашагъан джерледиле. Таурухлада айтылгъаннга кёре, нартла асламысына Къобан бойнунда джашагъандыла.

Нарт эпосну тулпарлары—Ёрюзмек, Сосуркъа, Шауай (не да Къарашауай), Алауган, Сатанай эм башхала халкъларын суйген, джауну кёрюб болмагъан тюз иннети, батыр кёллю, ишленген адамла болгъандыла. Аланы уллу актыллары, озгъан кючлери болгъанды. Ала халкълары ючюн джанларын аямай кюрешгендиле.

Нарт тулпарлары халкъ бек суйгенди. Аланы сыйларын бек мийикде тутханды. Ариу халили, джигит нартлары джашаулары, ишлери халкъгъа юлгю болгъанды

¹ Н а р т л а—бурунгу адамла.

² Н а с р а—(Назрань)—Ингушетияда эл (неда Нарсана—Кисловодск).

³ Ч у а н а—Коста—Хетагурово элни башында Къарачайлыланы уллу аталары аланла ишлеб 10-чу юмюрден берн тургъан къала.

Нарт тулпарланы сыфатларыны эмда бютеу нарт эпосну магъанасы улуу болгъанды; аланы магъаналары бюгюн да кетмегенди: ала халкъны бурунгу историясын билирге болушхан бла бирге, адамланы ата джуртларын, халкъларын сюерге, иги халиге, адамлыкъ этерге юретгендиле эмда юретендиле.

Нарт тулпарланы ичинде халкъ артыкъсыз да Ёрюзмекни, Сосуркъаны, Шауайны, Сатанайны айырыб бек суйгенди.

Ёрюзмек джарлы юдегиден чыкъгъанды. Ол гитчеликден огъуна нартланы джаулары бла кюрешиб тебregenди. Сатанай билгични болушлугъу бла кёб джигитликни этгенди. Эм улуу джигитлиги, Фук бийни ёлтюрюб, нартланы аны джасагъындан къутхаргъаныды.

Джигит Сосуркъа нартланы джаудан сакълауда къанынджанын аямагъанды. Ол халкъны джауларын—эмегенлени хорлаб, аладан от алыб, нартлагъа бергенди, беш башлы эмегенни ёлтюргенди, халкъны джашауун иги этерге кюрешгенди. Сосуркъа асламысына джауланы акъыл бла, амалгъа усталыгъы бла хорлагъанды.

Шауай да джарлы адамны джашы болгъанды. Ол къалгъан нартладан эсе къарыулу болгъанды. Адебге, халаллыкъгъа аны киши джетмегенди. Ол этген джигитликлерин кесини тулпар аты акъыллы Генджаны (не да Генджа-тайны, Гемуданы) болушлугъу бла этгенди.

Нарт эпосну айтханына кёре, нарт тулпарлагъа акъыл юретиб тургъан, билгичлиги болгъан ариу Сатанай болгъанды. Ол терен акъыллы тиширыу нарт тулпарлагъа джол кёргюзтуб, болушуб тургъанды. Аны акъылы нартланы кёб къыйынлыкъладан къутхаргъанды. Таб оноу эте билгени ючюн, нартла билгич Сатанайны бек суйгендиле.

Нарт эпос къарачайлыла бла малкъарлыладан сора да къабартылылада, черкеслиледе, адыгейлиледе, тегейлиледе, къумукълулада, чеченлиледе, ингушлулада, абхазылада джюрюйдю. Хар халкъда нарт тулпарланы атлары неда этген джигитликлери башхаракъ болса да, хар халкъны нарт эпосларыны баш шартлары, магъаналары бирди. Ол таулу халкъланы эртдеден бери да историяларында, джашауларында бирчалыкъ кёб болгъаны себеблиди. Кавказны халкълары эртдеден бери да къарнаш шохлукъда джашаб келгенлери себебли, аланы адетлеринде, фольклорларында эм бютеу култураларында да бирча затла кёбдюле.

Къарачай-малкъар фольклорну, аны ичинде нарт таурухланы да, биринчи Орусбийланы Сафар бла Алейников Моисей джыйыб тебregenдиле. Ала нартланы юсюнден таурухну джыйыб 1881—1882 джыллада басмалагъандыла. Бусагъатда нарт таурухланы илму-излем институтла джыядыла.

Соруула бла ишле

1. Къарачай халкъ къалай эм къачан къуралгъанды?
2. Ол къайсы джаула бла кюрешиб тургъанды? Ол кюрешледе анга ким болушханды?
3. Фольклор деб неге айтылгъанын эсигизге тюшюрююз.
4. Нарт эпос деб неге айтылады? Ол къачан къуралгъанды, нени кѣргюзеди?
5. Нарт эпосну маъанасын ачыкълагъыз.
6. Нарт тулпарланы сыфатларын айтыгъыз.
7. Нарт эпос къайсы халкълада джюрюйдю?
8. Къарачай фольклорну биринчи кимле джыйыб теб-регендиле?
9. Хапарны планын салыгъыз, нарт эпосну юсюнден билген затыгъызны айтыгъыз (ишигизде Кавказны картасын да хайырландырыгъыз).
10. „Халкъ нарт тулпарланы не ючюн сюеди?“ — деген темагъа хапар джазыгъыз.

ЁРЮЗМЕК БЛА КЪЫНА САКЪАЛЛЫ КЪЫЗЫЛ ФУК.

(Нарт таурух).

Ёрюзмек дегенинг нарт ёзденди,
Ол кѣб къыйынлыкъгъа тѣзгенди,
Къызыл Фукну залимлигинден безгенди,
Сабийликден хар зорлугъун сезгенди,
Онеки джылда къойчу болгъанды,
Къызыл Фук бла демлешиб тургъанды.
Гитчеликден Фукга къоркъуу бергенди,
Нарт залимлигин аны юсюнде кѣргенди.
Фук баргъанды Ёрюзмекни къошуна,
Къойла бер деб борч салгъанды башына.
Ёрюзмек бир осал къойчукъ бергенди,
Къызыл Фук а анга бюсюремегенди.
Къамчи бла бир-эки да тартханды,
Онеки къоюн зор бла алыб къайтханды.
Сабий Ёрюзмек аны дертге алгъанды,
Унутмайын джюрекде сакълагъанды,
Тѣбе санлы, аслан кѣллю Ёрюзмек
Сермешгенин хорларча ёсгенди бек.
Билгич Сатанайны алды къатыннга,

Фукну хапарларын айтханды анга:
„Къойла бер деб келген эди манга,
Бир осал къой берген эдим мен анга,
Ол мен берген къойгъа бюсюремеди,
Ачыуланыб къамчини сыртыма берди.
Джыйыны бла келген эди юсюме,
Мен сабием—базыннганед кючюне.
Мен джаш эдим, ол зорлукъну этген эд,
Нартны онеки къоюн алыб кетгенед.
Энди манга ол кюнню бедишлейди,
Нарт аллында хыликке бла тишлейди.
Къызыл Фукга мен да аны унутмам,
Нартны дертин мен да анга къуруттам,
Къызыл Фукну барды джелмаууз аты,
Анга минсе, барады джелден къаты.
Ачыуланса, кёзю отча джанады,
Силкинсе уа, джели къая джонады“.
Ёрюзмекге Сатанай юретгенди,
Энди Фукга ма былай эт дегенди:
— Бир алмасты барды, къамишдед
джашауу.

Хар бир кюнде бир къоянды ашауу.
Ол къамишде терен уру къазарса,
Къоян тутуб тюз къатында тагъарса,
Кесинг келиб ол уруда бугъарса,
Келсе, алмастыны тутуб бууарса,
Алмастыны союб терисин киерсе,
Барыб Фукну аякъ джолуна киирсе,
Андан ары этеринги билирсе.
Сора къара, не болгъанын кёрюрсе!
Тулпар Ёрюзмек къамишлеге баргъанды,
Джарашдырыб терен уру къазгъанды,
Къууб къоянладан бирин тутханды,
Уруну тюз къатында байлагъанды.
Кеси кириб уру ичинде букъгъанды,
Алмастыны келирин сакълагъанды.
Ол къарт алмасты къояннга келгенди,
Зермеб аны ашаргъа тебрегенди,
Ёрюзмек да джетиб аны буугъанды,
Эрлай терисин тартыб сыдыргъанды.
Барыб Фукну аякъ джолуна олтурду,
Аны ары келирин сакълаб турду.
Танг алагъа Фук келди аякъ джолгъа,
Ёрюзмек алмастыча алды къолгъа.
Къызыл Фукну эси кетиб къалгъанды,
Бармагъында алтын мухур болгъанды.
Алтын мухурун Ёрюзмек алгъанды,

Сатанайгъа хапар айтыб баргъанды.
 Къына сакъал Къызыл Фук джинли эди,
 Нартлагъа ауур джасакъ сала эди,
 Джылгъа алтмыш сый къанга¹
 Алтмыш къакъ къабыргъа баргъанды анга.
 Деу Ёрюзмек къызыб баргъанды анга:
 „Энди джасакъ бердирмем“,—дегенди анга,—
 Мен Ёрюзмек болмам, сен джасакъ алсанг,
 Нартла юсюнде сен андан кёб ойнасанг“.
 Нарт Ёрюзмек суюсе, кёкге учханды.
 Кёкде булутланы, джелча чачханды,
 Кылыч уруб, таудан эшик ачханды,
 Фук чыдамай, къоркъуб кёкге учханды,
 Ёрюзмекге къаны къайнай къачханды,
 Нартлагъа ол аман аууз ачханды;
 „Тамчы таммай, кюн къууурсун“,—дегенди,
 Айтхан сёзю къабыл болуб кёргенди.
 Нарт джыйылыб, уллу оноу этгенди,—
 Ёрюзмекни Фукгъа иейик—дегенди...
 Эл къарткъуртхаланы джыйыб сордула,
 „Бир мадар“,—деб алагъа баш урдула.
 Къарткъуртхала нартха оноу этдиле:
 „Аликлада эски тоб бард,—дедиле,—
 Джер тюбюнден аны къазыб алыгъыз,
 Сампалына Джанболатны салыгъыз,
 Тобха сегиз батман отну къуюгъуз,
 Тоб атылса, деу Ёрюзмек кетеди,
 Ол Фукну къуш уясына джетеди“.
 Къарткъуртхаланы оноун нарт толтурду:
 Тулпар Ёрюзмек тоб быргъыгъа олтурду.
 Тоб атылды — Ёрюзмек кёкге минди,
 Къызыл Фукну учуб юйюне кирди.
 Деди: «Кюнюнг ашхы болсун, Къызыл Фук!
 Сен кетгенли кюн къысханды—битмейди джукъ,
 Байталла тай, къатынла джаш этмейдиле.
 Джер къууурулгъанд—сабанла баш этмейдиле.
 Баш кёлтюрюб, халкъынга бир къарачы,
 Ауруунгу алайым, джашаууна джарачы!»
 «Нарт Ёрюзмек, сени кюнюнг аман болсун,
 Сени мыллыгынга къушла къонсун!
 Мени сюргенден сен джерде тоймадынг,
 Нартны юсюнде джашаууму къоймадынг», —
 Деб Фук кёкден джерге къарады,
 Деу Ёрюзмек уруб башын тайдырды.

¹ Сый къанга—тебси.

Кызыл Фукну кесилиб башы ауду,
 Ол кюн тюшге кызыл кыан джауду.
 Кылычын да сылаб кынына салды.
 Ёрюзмекни чактыргъанелле төрге,
 Ол да унамады ёрге ётерге,
 Иги бозаны кеслери ичедиле,
 Оту болгъанны Ёрюзмекге береди —
 Бозаны ол быргы бла бардырады,
 Боза саркыб, джерге кёл-кёл болады,
 «Ёрюзмек эсириб, джукъугъа сингеди», —
 Деб бир бёлек ёлтюрюрге сюеледи.
 Амантил Гилястырханны чактырдыла,
 Алгъыш аяккы анга узатдыла.
 Гилястырхан былай алгъыш этеди:
 «Къабан тишлини тишлери кыайырылсын,
 Къабан тишли ашарыкъдан айырылсын!»
 Ёрюзмек да былай джууаб береди:
 «Эй, аллах, къабан тиши кыайырылмасын,
 Къабан ашарыкъдан айырылмасын!» —
 Деб ол эшикни кыадауун бек салады,
 Кылыч бла сермеб, башларын алады,—
 Деб Ёрюзмек адам кыаннга батханды,
 Сосуркъа кёрюб, юйге кесин атханды.
 Эй, кыырды деб кесин юйге урады,
 Юйню кыабыргъасын ёрге алады.
 Ёрюзмекни джашчыкъ кыучакълаб алды
 Элтиб барыб сууну ичине салды.
 Кыанын-кыунун да джуууб тазалады,
 Атха миндириб юйюне ашырды.
 Сатанай бийче сорду Ёрюзмекден:
 «Не болдунг, не кёрдюнг сый-адебден?»
 «О, кыой, бар эди анда бир кыан ауузлу,
 Уллу болса, болур ол бир тауушлукъ».
 Сорду: «Ол кыарнаш болса, сюерменг?»
 Огъай. Онглу болсанг, кыарнашды.
 Онгуз болсанг, — дегенди, — кыанлы башды.
 «Джашынг болса, сюерменг?» — дегенди.
 «Айхай, аллай ырысхы кыайда», — дегенди.
 «Билмеймнсе, ма ол сени джашынгды,
 Кыартлыгынгда сен таяныр ташынгды».

Соруула бла ишле

1. Нарт джырда нени юсюнден айтылгъанды?
2. Джырны магъанасын айтыгъыз, геройланы сыфат-лагъыз.

3. Ёрюзмек бла Фукну сыфатларын тенглешидригиз.
4. Джырда кѣлтюртюлюб айтылгъан джерни табыгъыз.
5. Адам улуну кѣкде учаргъа термилиб тургъанын джыр къалай белгилейди? Бюгюнлюкде космосда учууну юсюнден айтыгъыз.

СОСУРКЪА БЛА БЕШ БАШЛЫ ЭМЕГЕН.

(Нарт таурух.)

Эртде-эртде беш башлы бир уллу эмеген, Къарачайгъа джууукъ джерде орналыб, табына кѣре, халкъны малын адамын да ашаб тебргенди.

Къарачай эллени биринде уа Сосуркъа деб нарт болгъанды. Ол бек къарыулу, акъыллы, хыйлачы адам болгъанды: бютеу халкъны не къыйынлыкъдан да сакълаб тургъанды. Эмеген а, Сосуркъаны хапарын эштиб, андан къоркъуб тургъанды, ансы ол бир кюннге халкъны малын да, адамын да ашаб бошарыкъ эди.

Эмеген халкъны инджитгенине тѣзелмей, Сосуркъа бир джолда эмеген бла юреширге атланнганды. Эмегенни къара кюч бла хорлаялмазлыгъын билиб, Сосуркъа, сагъыш этиб, та-лай хыйла джарашдыргъанды. Бара барыб, Сосуркъа эмегенни дорбунуна джетгенди. Эмеген муну келгенин кѣрюб, Сосуркъа болгъанын танымай:

— Эй, алан! Сен Сосуркъаны танымаймыса, ол къайдады, не этеди? — деб къычыргъанды.

— Сосуркъаны, айхай, таныйма, мен аны бла бек шагърейме, аны нарт оюнларын кесим кѣрюб тургъанма,—деб Сосуркъа эмегенге джууаб бергенди.

— Айтчы, аны нарт оюнларын, айтчы бир эштейим,— деди эмеген.

— Сосуркъаны бир оюну былайды, — деди Сосуркъа.—Темир таякъны отда къып-къызыл болгъунчу тутуб, сора андан алыб, ичине джутуб къояды. Аны ючюн анга не аз да хата болмай къалады.

—Аха, Сосуркъа алаймы этеди, ол а бош затды да. Аны мен да этейим.

Эмеген алай айтыб, бир уллу темир таякъны къып-къызыл къыздырыб, андан алыб ичине джутуб, кесине не аз да хата болмай къалгъанды.

— Сосуркъаны дагъыда бир оюнун айтайым.

— Айт, айт, ол этген оюнланы мен да этерикме.

— Былай этеди ол: ма алайда ол мийик къаяны башындан сенича бир уллу эмеген ташланы тѣнгеретсе, Сосуркъа къаяны тюбюнде сакълаб туруб, ташланы башы бла уруб чартлатыб, ызыларына чыгъарады.

— Алай этиб кяаллай ташланы чыгъарады? — деб соргъанды эмеген.

— Ма быллай ташланы, — деб Сосуркъа эмегеннге уллу ташланы кѣргюзгенди.

Эмеген къаяны башына аллай ташладан кѣбно чыгъарыб, кеси къаяны тюбюне эниб, беш башын да къаягъа тиреб салгъанды. Сосуркъа ол ташланы бир бири ызындан эмегеннге тѣнгеретиб тебregenди. Алай болгъаны ючюн, эмеген ташланы беш башы бла уруб-уруб, энишге тигелегенинден эсе да кызыу ызларына чыгъаргъанды.

Эмгенни бу лагъымла бла ѳлтюреллигинден тюнгюлюб, Сосуркъа сагъыш этгенди.

— Сосуркъаны быллай ишлери ючюнмю аты айтылгъанды. была бош затчыкъладыла да? Ол ташла келиб башларыма тийгенлеринде, башымы битле къабадыла деб тура эдим, — деб эмеген уллу кюлгенди.

— Сосуркъаны дагъыда ючюнчю оюнчугъу да барды, сен аны этелмезге да болурса, — дегенди Сосуркъа.

— Айчы бир, мен аны да этмей къоймам, — дегенди эмеген.

— Сосуркъа алай этеди: кыш чилледе уллу кѣлню арасына киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, беш кюнню андан чыкъмай турады. Сора, бузгъа иги бузладым деген заманда, кѣлню бузун да кѣлтюре-кѣлютре, ѳрге къобады.

— Бек ашхы, аны да кѣрейим, — деб эмеген кѣлню арасына киргенди. Эмеген кѣлню арасында беш кюн бла беш кечени тургъанды. Бузгъа къаты бузлагъанды.

— Энди къобаргъа боллукъса, — дегенди Сосуркъа.

Эмеген кюч этиб силкиннгенинде, буз джарылыб башлагъанды, эмеген, джукъ да болмагъанлай, чыгъыб башлагъанды. Сосуркъа аны кѣрюб:

— Эй, сабыр бол, Сосуркъа алай этмей эди, мен джангылгъан этгенме, — дегенди. — Сосуркъа бузну кѣлтюрюб аны тюбюне юч-тѳрт гебен бичен салады, сора буз бичен къатыш иги бузлагъынчы беш-алты кюнню арасында башын бери къаратыб, кымылдамай турады.

— Ол ишмиди, аны этербиз, — деб эмеген барыб кѣб бичен келтириб, бузну тюбюне салыб, дагъыда бузгъа джангыдан киргенди. Беш кюн бла беш кечени дагъыда кѣлде тургъанды. Салам къатыш бузлагъан бузгъа чыкъмазча бегигенди. Алтынчы кюн Сосуркъа келиб!

— Заман болгъанды, къоба башла, — дегенди. Эмеген силкиннгенди, кюнчонден келген чакълы бир тыпырдагъанды, алай болгъаны ючюн, бичен къатыш бузлагъан тутуш бузну кѣлтюрелмегенди, не да сындыралмагъанды. Сора алайдан чыгъарындан тюнгюлюб, айтханды:

— Эй, сен хыйлачы адам, меннге этерни этдинг, сен кесинг да бош адам тюлсе, Сосуркъаса, алай болса да менден не зат излейсе, ёлтюрюргеми башлагъанса? — дегенди.

Сосуркъа айтханды:

— Сен аны тюз таныгъанса, сен аны къой да меннге джууаб эт: мени халкъымы нек инджитесе, джашаргъа нек къоймайса?

— Эй, сен меннге палахны этдинг да бошадын, энди мен сени къолундан сау ычхырмазгъа башлагъанма, сен меннге кечмеклик саллыкъ тюлсе, ёлтюрюрге тебрединг, — деб эмеген кычырыкъ-хахай этгенди.

— Керти айтаса, сени кирик, халкъны инджитгеннге ёллом керекди, — деб Сосуркъа кылычын алыб, эмегенни төрт сёлешмеген башын кесгенди, сёлешген башына кылыч не аз да илинрге унамагъанды. Сора эмеген айтханды:

— Сени кылычынг мени бу башыма къаруу этеллик тюлдю, бошунагъа мени да инджитме, кесинги да кыйнама. Андан эсе, бар да мени къаламда уллу къара кюбюрюмде, кесими къара кылычымы алыб кел да, аны бла кес. Андан башха заг меннге къаруу этеллик тюлдю. Сора мени ёлтюрюб бошасанг, сыртымы узунуна джар, омурау джилигими ал да белинге чырма, ол мени кючюмю сеннге берир.

«Эшта, бу быланы бир итликге айта болур, алай болса да бир кёрейим», — деб Сосуркъа эмегенни къаласына баргъанды. Къаланы ичинде уллу къара кюбюрюню табханды. Сора кюбюрюню къоллары бла ачмагъанды, бир темир таякъ бла кенгден узылыб, башын ёрге кёлтюргенди. Кюбюрюню ачар-ачмаз ичинден, окъ атылгъанча, джююулдеб чыгыб, кылыч къаланы темир багъанасын, тюкню кесгенча, кесиб атханды. Сосуркъа кылычны алыргъа тебрегенди, алай болгъаны ючюн, джерден ёрге айыралмагъанды: бычакъ алай ауур болгъанды. Кёлтюрюб этелмезлигин билиб, Сосуркъа бычакъны джибге тагыб, илкични суйрегенча суйреб, эмегеннге баргъанды. Кылыч Сосуркъаны кесген болур деб, эмегенни акъылы алай болгъанды, сора муну келтиргенин кёргенинде уа, эмеген саудан ёлгенди, мыдах болгъанды. Сосуркъа кылычны кюцен-бутдан эки кюлу бла да кёлтюрюб, эмегенни башын юздюргенди. Эмеген ёлгенди.

«Энди, антсызма, муну омурау джилиги къалай эсе да бир кёрмесем», — деб Сосуркъа эмегенни омурауларын узунуна джарыб, джилигин алгъанды. Сора аны, эмеген айтханча белине чырмамагъанды, кылычы бла кёлтюрюб барыб, эки кюлач базыкылыгы болгъан уллу эмен терекни белине юч-төрт къаг чырмагъанды. Алай чырмагъанлай, омурау джилик терекни. джюлгюч кесгенча, юч-төрт кесек этиб атханды.

«Э, сенде уа керти да къаруу бар кёре эдим», — деб, аны кылыч бла ууакъ-ууакъ кесиб, джерге басдыргъанды.

Сосуркѡа, алай бла, кесини халкѡын беш башлы эмегендеи кѡутхаргѡанды.

Соруула бла иш

1. Беш башлы эмеген Кѡарачайгѡа кѡаллай хатала этиб тургѡанды?
2. Сосуркѡа деген ким болгѡанды?
3. Сосуркѡа беш башлы эмегенни ѓлтюрюр ючюн анга кѡаллай «оюнланы» этдиргенди?
4. Таурухну бичимин салыб, китабда джазылгѡаннга кѡре, хапарын айтыгѡыз.

ПЕЛИУАН КѡАРА-ШАУАЙ.

Кѡара-Шауай — Алауганны деу джашы,
Аны эмеген кѡыз эди анасы,
Бузла болдула аны сууу, ашы.
Ол болгѡанды нартны пелиуан баласы.
Юч джыллыкѡны ол юч кюннге ѓсгенди,
Акѡ маралланы ол тутуб кесгенди.
Анасындан джашырдыла ѓсгюнчю,
Тулпар болуб пелиуан кюч келгинчи,
Кѡара-Шауай ѓсюб юйге келгенди.
Ол кючю бла кимни да дженгнгенди.
Минги Тауда отлагѡанды бир хора байтал,
Хар джылда табханды ол бир тай.
Кѡуш да юрениб аланы кѡабханды,
Кѡара-Шауай бирин сакѡлаб алгѡанды.
Аны ѓсдюрюб Гемуда атагѡанды,
Гемудагѡа кѡайыш айыл тутмагѡанды,
Аны айылларын кѡанджалдан этдиле.
Шауай джюрюйдю, джамчысын кийгенлей,
Гемуда асхайды, кѡулакѡларын ийгенлей.
Аланы кючюн киши билмегенди,
Элде уллу чабыш болгѡунчу.
Гемуда асхай, джорта кетгенди,
Чабышхан атланы барын да озгѡанды.
Тамада айтханды «Бу аман кѡайдан келди?
Бу болмаса, мени атларым озар эди»
Кѡара-Шауай джууаб этмей, кюлгенди,
Аны атларын бир-бир алыб кѡлтюргенди,
Ат бойнунда келтириб несине бергенди.
Пелиуан Шауайны Алауган — атасы,

Аны эмеген кыыз эд анасы,
Къарыуу бла болгъанды ол нартха баш.
Къарыусузгъа барса, ариу сѣлешгенди,
Пелиуан Шауай ачы сѣзлю болмагъанды.
Гитчеликден Гемуданы алгъанды,
Эски джауурлугъун анга салгъанды.
Пелиуан Шауай Ёрюзмекге келгенди,
Кеси зыккыл джашчыкъ болуб джюрюгенди.
Джортуулагъа мени элт деб тилегенди.
— Да, хариб, сен сабийсе, болалмазса,
Нартла бла сен джашса, айланалмазса.
Нарт джортууул джел ургъанлай барады.
Юч-тѳрт кюнню ашсыз-джукъусуз къалады.
— Огъай, джаш болсам да кюреширме,
Айтхан джумушугъузну этерме.
— Да, хариб, кел, биз болгъанлай болурса, —
деди...

Негерлери суймедиле барырын,
Онгсундула аны бармай къалырын.
Чаба-джорта, бир агъачха джетдиле..
Шауайны Гемудасы амалчы эди:
Кѳз туурада асхай эди бутсузча,
Кѳз ташада уча эди ол джелча.
Энди ала агъач табада тохталла,
Къабхынлагъа барыр оноу этдиле,
Джаш Шауайны къоюб алай кетдиле,
— Биз келирге отун джыйыб тур, — делле,
Къара-Шауай, джел ургъанлай, тебинди,
Къош ишледи, отун джарды, от джакъды,
Сора джюрюк Гемудасына минди.
Маралланы бир бѳлегин ѳлтюрдю.
Марал тери бла къошну джабханед.

Негерлери джукъ да табмай келдиле,
Марал териден къошну кѳрдюле,
— Къайдан табдынг муну уа? — деб сордула.
— Сизни кючюгюзден табдым аны да, —
Деб айтханды, ийнандыла дагъыда.

Шауай суйдю джигитлик кѳргюзюрге.
— Ыз берсенг, бир джайылыб келирем,

Сыртны, тюзню, дуняны бир кёрюрем
— Да, хариб, бар, нек бармайса, иеме,
Айлан, джюрю, алай а сакъ бол, сабийсе.

!Шауай асхакъ Гемуданы тартады,
Эски джауурлукъну анга къаблайды.
Гемуданы салынад къулакълары,
Эти арыкъ, асхайды аякълары.
Гемуданы хыйлалыгъын билмейле.
«Аны бла къалай барлыкъды», — дейле.

Джюрюк Гемуда джетди узакъ джерлеге,
Кёб джылкъыны джыйды бир ёзеннге.
Шауай джылкъыны сюрюб кетгенди —
Нарт батырла джашны ишин кёрдюле...

— Эй, джигит, — деб Ёрюзмек ызындан джетди.
Айт, улан, кимсе, билирге сюеме,
Айтсанг, къызым Агундуну берирме, —
Дегенинде, Шауай анга бурулду;

— Атам Алауган, анам эмеген, — деди.
Минги Тауда буз тешике ёсгенме,
Сютюм болмай, буз сюммекле эмгенме, —
Деб Ёрюзмекге джууаб этди,
Атларын да къалынга бериб кетди..

Соруула бла иш

1. Къара-Шауай къалай ёсгенди?
2. Ол къаллай адам болгъанды, кимлени джакълагъанды?
3. Аны мингнген аты Генджа-тай (Гемуда) къаллай ат болгъанды, иесине къалай джарагъанды?
4. Нарт тулпар не джигитликле этгенди?
5. Къара-Шауайны юсю бла халкъны нени суюгени билинеди?
6. Къара-Шауайны сыфатлагъан сёзлени табыгъыз.

НАРТ ТЕМИРЧИ ДЕБЕТ

(Нарт таурух).

Эртде-эртде дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,
От тейриси джер тейрини алгъанды,
Кёк кюкюреб, джер бууаз болгъанды.
Тогъуз джылны, тогъуз кюнню
Ол бууаз болуб тургъанды,
Джер джарылыб, сора Дебет¹ туугъанды.
Суу анасы алыб аны джуугъанды.
Къобанланы аны аузуна бургъанды,
Суу анасы эмчек ана болгъанды,
Ол ёсдюрюб нарт акъылдан толгъанды.
Ол Дебетни отдан болгъанд джюреги,
Къурчдан болгъанд санларыны кереги.
Сингирлери джая киби созулгъанды,
Керек болса, ол ызына джыйылгъанды.
Хар бир джиги безги киби ачылгъанды,
Суймесе уа, ол артына джабылгъанды.
Джаны, къаны отдан болгъанд къуралыб,
Къолу джетсе, ташла эригенд къызарыб,
От тейриси отну тилин билдиргенди,
Джер тейриси ташла тилин бергенди.
Суу тейриси ашын, сууун ийгенди.
Дебет бир кюн нарт таулагъа баргъанды,
Ташла бла сёлеше, анда къалгъанды.
Ала бла оноу, кенгеш этгенди,
Ол ташланы къолу бла эзгенди.
Ташла алыб ол элине джетгенди.
Хар бир ташда не болгъанын сезгенди.
Ол ташланы гырджын киби ашагъанды,
Кёб ташлада не барлыгъын сынагъанды.
От тейриси болушханды Дебетге,
Кёб ташладан не суйсе да этерге,
Темир анга тылы киби болгъанды.
Къалай суйсе, алай ары созгъанды.
Отну, сууну, джерни тилин билгенди,
Ол нарт болуб темирчиге киргенди.
Ол ташланы суула киби эритгенди.
Магъаналарын айыргъанды, алгъанды.

¹ Дебет, Даует, Дауат, Даулет деб джюрютюледди.

Кюбелени, кьалкъанланы ишлегенди,
Усталыкъны ол эбине тюшюннгенди.
Тау ташланы тишлик этиб биширгенди.
Ол ишлегенди алгъа тери кёрюкню,
Ол чыгъаргъанды джер юсюне темирни,
Ол башлагъанд жандырыб ташкёмюрню.
Гюрбеджисин салыб тырмы тауну джолунда,
Темирлени чайыр кирик созгъанд ол кьолунда
Ол Дебетни чемерлигин билгендиле.

Джюз-джюз нартла сапаришле¹ бергендиле.
Тырмы таудан магъаданны тюшюргенди,
Садакъ окъла, кюбе этиб кийдиргенди.
Дебет бу джанында темирлени созгъанды,
Усталыгъы хар бир нартны озгъанды.
Хар кюн сайын джюз кылычны битдиргенди,
Нарт аскерге кѣб затланы келтиргенди.
Кылычлары кѣуйрукънуча кесгендиле,
Аны окълары кѣб тауладан ѣтгендиле.
Кюбелерин аны кылыч алмагъанды,
Садакъ окъ да андан ѣтюб болмагъанды.
Дебет мында бу джанында тауланы
Кѣб сауутла этиб табдыргъанды,
Таула башы бла ол джанына узалыб,
Къара тенгизге сугъуб къатдыргъанды.
Чий темирни болат этиб бергенди,
Нарт аскерге кѣб садакъла этгенди.
Гемудагъа кюбе этиб бергенди.
Садакъ бла уруб аны кѣргенди.
Кылыч бла атны уруб сынагъанды,
Ол кесмей ауузу сыныб къамагъанды.
Садакълары къаяладан ѣтгендиле,
Окълары Къара тенгизге джетгендиле,
Нарт аскерни сауут кючю ѣсгенди,
Кылычлары къаяланы кесгенди.
Нарт халкъы кѣб джигитликле этгенди,
Хар керекни Дебет этиб бергенди.
Дебет болгъанд темирлени чыгъаргъан,
Темир ишге юйренирге буюргъан.

¹ Сапариш—заказ деген магъана.

ТАУРУХЛА.

Къарачай аууз халкъ чыгъармалада алкъын джыйылмагъан-ны орнунда тургъан таурухладыла (легендала). Эндиге дери басмаланнган таурухла джыйырмагъа да джетмейдиле, кеслери да бирери бирер китабда басмаланнгандыла. Таурухлада халкъ-ны историясындан айтылгъан кёбдю. Сёз ючюн, Къарчаны, Адурхайны, Будуюнны, Наурузну, Трамны юслеринден талай таурух барды. Элени къуралгъанларыны юслеринден тауланы юслеринден таурухла да кёбдюле. Эртдеги джигитликлени юслеринден таурухла да аз тюлдюле.

Таурух деб биз неге айтабыз? Эм алгъа халкъда нарт таурух, джомакъ, таурух, эл берген джомакъ деб аууз халкъ чыгъармаланы төрт түрлюсюне алай айтхандыла. Бу төрт жанр иги ангылашыр ючюн, орус фольклорну алыб къарайыкъ. Нарт таурухла энчи ышанлары бла, былиналагъа ушайдыла, джомакъ сказкады, эл берген джомакъ—загадка, таурух—легенда, предание, сказание.

Алай а бу арт джыллада нарт таурухха да, джомакъгъа да, таурухла деб къойгъанлары кёб болады. Ала ючюсю юч жанргъа киредиле.

Нарт таурухлада сёз нарт тулпарланы юслеринден барады. Нарт таурух назму халда келсе, биз нарт джыр дерге да болабыз. Нартла кеслерини джуртларын сакълагъан, акъыллы, деу адамла болгъандыла, деб айтыу барады.

Джомакълада эртде-эртде бир джерде, бир элде деб айтылгъан болмаса, бир белгили джерни, элни аты айтылмайды, къачан болгъаны айтылмайды, не бир белгили адамны аты, тукъуму, этген ишлери айтылмайдыла. Джомакъланы аягъында «аны кёрмегенибиз кибик, ауруу талау да кёрмей къалайыкъ» деб алай айтылады.

Таурухда уа алай тюлдю. Таурухда керти да болгъан бир белгили зат амалсыз айтылады: не элни, джерни аты, не джигитлик этген адамны аты, тукъуму, бир-бирде уа къачан болгъаны да айтылады. Сёз ючюн, Къарчаны юсюнден айтылгъан таурухлада Загъзан, Элтаркъач, Басхан, Къобан ёзени айтыладыла.

Таурухда талай айтылгъанлагъа акъыллы болсакъ да, бу джерлени атлары кертидиле. Эминадан къырылгъан Джамагъат элни юсюнден таурух барды. Анда башха айтылгъан къалай эсе да, Теберди ёзенде Джамагъат деб эл болгъаны эмда ол эл 1808—1811 джыллада эминадан къырылгъаны кертиди.

Тауланы юслеринден таурухла да кёбдюле. Алада таула адамлача сёлешедиле, иш этедиле. Биз ол затха ийнанмагъан

лыкыгъа, ол таулары керти да болгъанларын билебиз. Къысхача айтыргъа, таурухну бир керти загы болургъа керекди, алай а анда асламысына кертиден эсе, джалгъан айтылгъан кёб болуб кетеди.

Соруула бла иш

1. Таурух деб неге айтабыз?
2. Таурухну, нарт таурухну, джомакъны бир-бирлеринден башхалыкълары неди?
3. Таурух бла керти хапарны башхасы неди?
4. Сиз билген таурухларыгъызны атларын айтыгъыз.

ЭКИ ПЕЛИУАННЫ СЕРМЕШИУЛЕРИ

Бусагъатда дунягъа белгили сейирлик акъбаш Кавказ таула орналгъан джерде бек эртде заманлада учу-кыйыры кёрюн-меген дангыл тюзле болгъандыла. Къалын чегетлени ичлеринде кёб тюрлю къанатлыла, джюз — минг ауаз бла джырлагъандыла, боркъулдаб къара суула чыкыгъандыла, уллу, огъурсуз джаныууарла эмда кийикле сюрюу-сюрюу айлангъандыла, бал алма, кертме, шаптал, къоз, дугъум дагъыда башха кёгет терекле, кёгетлерин келтюралмай, бутакълары джерге джетиб, тюблерине кюнню таякъларын иймей тургъандыла. Чегет талада ёсген гокга хансланы ариу ийислери тегерекге джайылгъанды.

Бу тамаша джерни кёрген адамла бек сукълангъандыла, алай а дунягъа белгили Минги Тау бла Казбек тау деген эки пелиуан зар кёзледен бу сейирлик джерни сакълагъандыла.

Минги Тау бла Казбек тау бек эртдеден огъуна джан-джаннга бек татлы тенгле болгъандыла. Минги Тауну Аслан деб, джашы болгъанды, Казбек тауну да Машук деб кызы. Аслан бла Машук гитчеликден огъуна бирге ойнаб, бирге ёсгендиле. Сабийлерибиз акъыл-балыкъ болсала, аланы бир юй этиб, тойларын - оюнларын этербиз, насыб, къууанч да экисине джол негер болгъанлай турсунла», — деб экисини да аталары селеше тургъандыла.

Къараб - къарагъынчы Асланны заманы джетиб, сюеги-саны, акъылы эм деу къарыуу бла эм биринчи пелиуаннга саналады. Къарыуум, кючюм деудю деб ол кесин уллу кёрмегенди, ёмюрде кишиге артыкъ селешмегенди, ол огъай эсенг, джаныуарны къыйнаргъа да излемегенди. Алай бла Аслан тамам джумушакъ джюрекли джаш болгъанды.

Ол заманнга Машук да адам къараб къарамындан тоймагъан, кюнню кёзюн къаматхан, нюр теге тургъан аллай бир

хызы болгъанды. Ол баргъан джерге кюн не заманда да тийгенлей тургъанды, аны ышаргъанын кѣрген адамны джюреги кѣууанчдан толгъанды, ол адам аны тюрсююн унуталмагъанды. Алай а кѣйынлыкъ кишиге да соруб келмейди. Бир джолда Аслан Машук бла аны бир юй этерге деб Минги Тауну эртдеден оюуун аны эсине салгъанды. Джашыны айтханына разы болуб, Минги Тау, омакъ кийиниб, кесини айтылыб тургъан джюрюк атына да миниб, Машукну атасы Казбек таугъа кѣонакъгъа келгенди. Тенгини келгенине кѣууаныб, Казбек тау аны бек багъалатады, хапар соргъунчун гопбан бла башы кѣмюк эте тургъан бозаны анга узатады.

Минги Тау гопбанны да кѣолуна алыб, «мени суйген тенгим Казбек тау, джууукъ болургъа бизни эртдеден сѣзюбюз болгъанын кесинг билесе. Энди ол сѣзню заманы джетгенди, мен сенден Машукну Асланныгъ тилей келгенме», — дегенди.

—Асланны джигитлигин ким билмейди, ол Машукга тыйыншлы эр боллугъуна не сѣз барды, — деб Казбек тау кѣууаныб кѣзыны чакъыргъанды.

—Джаз башында джарыкъ кюннге ушай, ышаргъаны кюнча джылыта, Машук кириб келгенди. Минги Тау Машукну кѣргегенли джылдан артыкъ болгъанды. Ол заманнга Машук туура алай ариу болуб кѣаллыкъды деб Минги Тауну джети джукълаб акъылында болмагъанды. Къарт Минги Тауну буз тюбюнде тургъан сууукъ джюреги кѣзыныб, Машукну суйгенди.

Чалбаш пелиуанны джюреги ѳртенча куйсе да, ол джашындан уялыб, Машукну таша суйген болмаса, кишиге билдиргенди, ачыкъ этмегенди. Ол Машукну алса, джашы аны кѣлтиоралмазлыгъын ажымсыз билгенди. Ол себеден Минги Тау джашын бир сылтау, бла кѣоратыр кѣайгыгъа киргенди. Сора ол сагъыш этиб, Асланны баргъан ызына сау кѣайтмагъан бир джерге джумуш бла ийгенди. Энди ол андан сау кѣайтырыкъ тюлдю деб Минги Тауну акъылы алай болгъанды. Не кѣйын джер болса да Аслан атасыны айтханын этмей кѣоярыкъ тюл эди, ол сауут - саба алыб, джандан суйген Машук бла саламлашыб, джолгъа чыгъады.

Аслан кетген кюнден башлаб, Минги Тау Казбек таугъа кѣонакъгъа джюрюучю болгъанды. Сора кюнлени бир кюнюнде Минги Тау Казбек таугъа келиб, Аслан узакъ джерде ѳлгенди деб хапар айтханды. Машук ол хапарны эштгенлей, асыры бек кѣйналгъандан, эс ташлагъанды, Казбек да бек бушууланганды. Ол Асланны кесини баласыча алай багъалы кѣрюб тургъанды.

Минги Тау Казбек таугъа кече кюн да кѣадалыб, бушуу басыб тургъан Машукну кесине алгъанды. Бютеу дунягъа айтылыб, кыркъ кече бла кыркъ кюнню бютеу пелиуанла

джыйылыб, Минги Тауну тоюн - оюнун этгендиле. Анча кюн-ню ичинде Машук джангыз бир кере да ышармагъанды, Асланы сагъына да сарнай, аны нюр чачхан бети сары сапрандан саз болгъанды. Казбек тау да Минги Тауну джууукълугъундан къууаппагъанды.

Машук Минги Тауну юйюнде къалгъанды, Казбек тау да мыдах болуб юйюне къайтханды.

Эсде-бусда болмай тургъанлай кюнлени бир кюнюнде бир сыбызгъы согъулгъан таууш эштилгенди, ызы бла Аслан, атасыны джумушун да тындырыб, сау-эсен къайтыб келгенди.

Аны къараб кѣргенлей, Машук алданнганын билиб, асыры кыйналгъандан ауаргъа джетгенди. Аслан эрлай атдан тюшюб, этген джигитликлеринден хапар айтыргъа юйге кире тебегенлей, босагъа юсюнде нюр тѣгюучю джаякълары да ичлерине кириб, бетинден къаны къуруб тургъан Машук бла Минги Таугъа тюбегенди. Аслан атасыны этген итлигин олсагъат ангылаб, джюреги ачыуудан къайналгъанды. Сора Аслан кылычын кынындан сууруб алыб: «Сен эндиге дери мени атам эдинг, энди уа мени къаллы джауумса», — деб Минги Таугъа мыллык атханды. Алай бла ол эки пелиуанны арасында уллу сермешуу башланнганды. Не Аслан не Минги Тау бир-бирин аямагъандыла. Аланы кызыл къанлары ырхы болуб баргъанды. Алая ала не бек кюрешселе да, бир-бирин хорлаялмагъандыла. Бу сермешни кѣрюб, андан-мындан башха пелиуанла да джыйылгъандыла, алая аланы джангыз бири да сермешге къатышыргъа кесине базмагъанды.

Эки пелиуан сермеше келгендиле да сора Аслан таб тюшюб, кылыч бла уруб, Минги Тауну башын эки джаргъанды. Къаны да бара тургъанлай, Минги Тау ёрге къоба келиб, Асланы уруб, беш кесек этгенди, кеси да къарыуун тауусуб, алайда джан бергенди.

Машук Асланны беш кесек болгъанын кѣрюб, джылаб анга чабады, алая Исси-суудан ары ёттенлей, андан ары баралмай, къучагъын Асланга джайгъанлай, алайда джыгъылады. Аны кѣрюб, Казбек тау да башын кѣкюрегине салыб,, джюреги бушуудан тола, башы да чыммакъ акъ болуб, ёмюрлюкге джукълайды. Бу затха асыры бек кыйналгъандан кюн тутулады, джер джарылыб, ортасындан кызыл отла чыгъадыла.

Кюн тутулгъан ачылгъанында, алайгъа джыйылгъан пелиуанла сейир затланы кѣредиле: Асланны ёлюгю кесекле болгъан джерде тамалы бир болуб, башы беш болгъан тау сюелгенди, иги кесекни арлакъда да, эки башлы эмегенча, эки буз башлы Минги Тау, андан да узакъда — мыдахланган чалбаш Казбек тау. Бир заманда пелиуанла джашаучу сейирлик дангыл тюзде сынджыр салгъан таула болгъандыла.

Алая Машук ёлюб къалмагъанды, не ёмюрлюк джукъусун-

дан уяналмайды, аны исси джыламухълары бюгюн-бюгече да келгенлей турадыла. Машук джашауну бек суюгени себебли аны ол исси джыламухълары бюгюн да адамлагъа саулукъ, джашау къошадыла.

Соруула бла иш

1. Бек эртденледе Кавказ таула орналгъан джер къалай болгъанды?
2. Минги Тауну терслегин неде кёребиз?
3. Эки пелиуан нек сермешгендиле?
4. Таурухда айтылгъан бла тауланы энчи болумларында, ушашлыкъ неди?
5. Сиз башха тауланы юслеринден не таурух билесиз?
6. Таурухда керти бла джалгъан айтылгъанланы табыгъыз.

ЭСКИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

Джырла халкъ чыгъармаланы бир тюрлюсюдюле. Халкъ джырны бек сюеди. «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз», деб нарт сёз да барды. Эски джырлада халкъны къалай джашай келгенин, таб историясын да билирге боллукъду. Магъаналарына кёре эски халкъ джырла талай къауумгъа юлеши-недиле: иш джырла («Эрирей»), «Ийнай», «Белляу» д. а. к., история джырла («Къаншаубий», «Татаркъан», «Къанамат» д. а. к.), сыймеклик джырла («Кемисхан»), чам джырла («Джёрме»).

АПСАТЫ.

Апсатыны джыры къарачай аууз творчествону бек эртде заманладан бери келген джырыды. Къартланы айтханларына эм джырны магъанасына кёре, бурун халкъ уучулукъ бла бек кю-решгенди. Таулада кийик да кёб болгъанды. Ол замандагъы къарачайлыла дуняда хар бир затны кесини аллахы барды деб тургъандыла. Сёз ючюн: кёкню аллахы—тейри, сууну аллахы-суу анасы, чегетни аллахы — агъач киши, д. а. к. Кийиклени аллахлары Апсаты болгъанды. Ол заманда, халкъны ангыла-гъанына кёре, Апсатыны кызылары джашлары да болгъандыла, кеси да кийиклеге оноу этиб тургъанды.

Ууда джоллары иги болур ючюн, уучула Апсатыгъа арну ай-тыргъа, джалыныргъа, андан тилерге керек болгъандыла. Алай болмаса, Апсаты ачыуланыб, джукъ бермей къояр деб, акъыл-лары алай болгъанды. Апсаты ачыуланнганды деб тургъандыла. Бу джырны Апсатыны кёлюн ачаргъа, джоллары иги болур ю-юн этгендиле. Аны уугъа бара туруб джырлагъандыла.

Орайда, кюнюм кыйнатхан,
Май къазанланы къайнатхын,
Бизге къан ырахымла чайнатхын.
Къошда джашлагъа чоюн эт,
Орайда, кюнюм кыйынлы!
Уллу джугъутурну союм эт.
Орайда, кюнюм кыйынлы!
Берсин бизге базыкъ боюнлу.
Сени джугъутурунг къаллай союмду..
Богъурдакъ кесдиргин къойчу челеклей.
Къабыргъасын тешдиргин элеклей.
Мийикде болады джугъутурну къаласы.

Аны к̑аласыды темир эшикли,
Аны баласыды алтын бешикли,
Аны бешик бауу алтын билезик,
Алтын билезикле юздюрюн,
Джугъутурну чынгылладан джюздюрюн.
Танг болады, джаным джашла, туругъуз!
Аджаллыгъа сауут-саба к̑уругъуз!
Аджаллынг тюбесин аллыма,
Бермесин тушман-к̑аллыма,
Берир болсанг, тыя келгин аллыма.
Сындыртхын ауур санларын.
Бёркдюре чыгъаргъын ёбге к̑анларын,
Уруб сындыртхын ауур санларын.
Барды сени к̑улакъ, сайын малларынг.
Да, бер к̑урманынг болайым.
Берир малынгы, бер, хайда,
Бермез малынгы, кери айда.
Мараучу тангны тауугъу,
Ачыгъан бауур, сууукъ суу
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз:
Темир боюнсахасы бойнунда,
Кюйген гырджыны к̑ойнунда.
К̑ыйын к̑улакъ, тар сызгъа,
Ючно-тёртню бергин бир ызгъа.
Джугъутурунг тогъай башлы, токъ к̑ёзлю,
Тюшюр к̑олгъа, ётюрюксюз, сау с̑ёзлю.
Тогъайбаш такъдыргъын, тасма
джантаугъа,
Алты бутакълы тийсин алтаугъа.
Болур таула башы бир кириш.
Ашхыгъа, джаманнга этмегин тенг юлюш,
Аны к̑аржыдысы барды, джар кирик,
Аны к̑анын к̑аргъа т̑екдюрсюн,
Анда ючно-тёртню бирге ч̑екдюрсюн.
Таб болады к̑арт текени джатыуу,
К̑абыргъасындан к̑ара шкокну к̑атыу,
Унутмайма аны этини татыуун.
Сени джугъутурунг к̑аллай союмду!
Эчгилеринг болады ауур с̑ёгюнджю,
Улакъларынг болады к̑азан аш,
Аллыбызда хазыр болсун тогъайбаш.
Джаным, уланла, танг болады, барайыкъ,
Таб тюшгенлей, юлюшюбюзню алайыкъ!
Керпес этдиргин к̑ошда итлеге,
Б̑ёсгюнле джарашыудула арк̑а джюклеге, —

Къошда джашланы къууанчы,
 Ныгъышда къартланы джубанчы.
 Къошубузда май къазанла къайнатхын.
 Орайда, кюнюм, /ойнатхан!
 Къулакъ сайын кѣб малынг.
 Кѣб малынгдан бизге сайлатхын.
 Кетиб барад джугъутурну ызлары,
 Аpsатыны сары чачлы кызылары,
 Бизге онг болгъанды басхан ызлары.
 Болур танг кызылары гошала,
 Джугъутургъа кысыр эчги къошарла.
 Сени джугъутурунг чунакъ къулакълы
 Сени эчгилеринг эгиз улакъла.
 Эгиз улакъладан тигим этсенг а.
 Сени берир кюнюнг сют кибик,
 Бермез кюнюнгде айландыраса ит кибик.
 Эгиз улакъланы бизге ызлатхын.
 Мыйыкълагъа джау бурхула бузлатхын.

Соруула бла иш

1. «Аpsаты» деген джыр не заманда, не ючюн джырланнганды?
2. Бурун халкъны джашауунда уучулукъну къаллай магъанасы болгъанды?
3. Тауладаа йланнган къаллай икйик малла билесиз?
4. Джырда айтылгъан «чынгыл», «тасма джантау», «гошала», «чунакъ», «тигим» деген сѣзлени магъаналарын къалай ангылайсыз?
5. Байланы эмда /уучуланы къалай джашагъанларындан айтылгъанны табыгъыз.

ЭРИРЕЙ.

«Эрирей» Къарачайны эм бек эски джырларыны бириди. Бу джырны ындыр басхан заманда джырлагъандыла. «Эрирейни» джырлагъанларыны себеби, джашауубуз къууатлы, ишибиз тынч, мюрзеуюбюз кѣб боллукъду деб болгъанды.

Ой, байла-бийле сеннге къор, ёгюз!
 Джарлыгъа берген сууабды,
 Джарлыгъа берген джаны ючюн,
 Ой, байгъа-бийге берген малы ючюн.

Ой, байла-бийле сениге кьор, ёгюз!
 Эрирей айта, батсын кюнюбюз.
 Эрирей айтылыр эл бла,
 Кире сууртхун джел бла.
 Ой, джаным-кёзюм, къара тууарла!
 Бетлерин, кьолларын балда джууарла,
 Была бир насыблыгъа тууарла,
 Ындыр баса, ындыр баса,
 Арыб джатсын биригиз.
 Насыбдан толсун юйюгюз.
 Эртденбла эртде туралла,
 Была да бир насыблыгъа тууалла.
 Джай болса уа джалпакълагъа кетерле,
 Анда аякъларын узатырла, джатарла,
 Барыб ала кюрт орунлада отларла...
 Туругъуз, танг болгъанды.
 Ындыргъа кюлте салайыкъ,
 Кюнорта болмай эки салам алайыкъ,
 Была умур-чумур этерле.

Соруула бла иш

1. «Эрирей» деген джыр не заманда эмда не ючюн джырланнганды?
2. Бурун ындырны къалай басхандыла? Бусагъатда мюрзеуню къалай джыядыла.
3. Джырны магъанасын айтыгъыз, азбар этигиз.

ДОЛАЙ.

«Долай» деген джырны бурунгу адамла джау чайкъагъан сагъатда джырлагъандыла. Бу «Долай» деген джырны джырай чайкъасакъ, кёб эмда татлы джау тюшерикди деб умут этгендиле.

Ой, Долай, Долай, май Долай!
 Ийнекле келелле, черкес джылкылай,
 Эчкиле келелле, акъгъан чырпылай.
 Ой, Долай, былай джау гыбыт,
 Муну айранындан джауу кёб,
 Бузугъу болмагъан сау гыбыт,
 Муну бузугъундан сауу кёб,
 Ой, сенден майла алырбыз,
 Тамаданы аллына салырбыз.
 Тамадабыз кьош-кьош тигим къабдырыр,

Мени айтханына дженгил чабдырыр,
 Айтханына дженгил чабмасам,
 Бутларыма сыйры чыбыкты тартдырыр.
 Ой, Долай, былай, май Долай!
 Бизни юйюбюзге хан кѳонакѳла келдиле.
 Ой, джаным, сени сакѳлай-сакѳлай ѳлдюле.
 Ой, бола эсенг, бол гыбыт!
 Болмай эсенг, сени бучагѳынгы тешелле,
 Мени да кѳулагѳымы кеселле,
 Экисин да бир бирине тагѳарла,
 Тюблеринден отну кѳызыу джагѳарла.
 Джел уруб тыкѳыр-мыкѳыр этдирсин.
 Сюрюучюлеге иги юлюш джетдирсин.
 Ой, Долай, былай былкында!
 Мен айтайым Долайны сарынын.
 Болмай эсенг, бурсун, сен гыбытны,
кѳарынынг.

Муну ичиндеги кѳара ийнекни майыды.
 Муну тышындагѳы сары эчкини гыбыты.
 Ой, Долай, Долай, май Долай!
 Ой, кѳакѳыракѳда кѳаз ойнар...
 Ой, кѳакѳыракѳда эки кѳаз,
 Бири ала, бири боз,
 Аласын кѳой да бозун ал.
 Анасыны сыры кѳызында,
 Атасыны сыры уланда.
 Атагѳа ашхы улан тууса,
 Ол кѳула тюзде бау этер,
 Аны ичи толу мал этер,
 Дуниягѳа ойлашыб, кар этер.
 Атагѳа джаман улан тууса,
 Атасындан кѳалгѳан кѳѳ малны,
 Ол карыклагѳа санатыр,
 Кесини тѳппе кекелин
 Кѳатынлагѳа таратыр.

Соруула бла ишле

1. «Долай» деген джыр не ючюн джырланнганды?
2. Джырда иги уланны, джаман уланны юсюнден кѳалай айтылады?
3. Джырда кесигиз ангыламагѳан сѳзлеригизни сѳз-люкге кѳчюрюб, юйде билиб келигиз.
4. Джырны иги окѳургѳа юренигиз, магѳанасын айтыгѳыз.

ИЙНАЙ

Бу джыр «Эрирей» бла «Долай» кибик эски кӳарачай иш джырды. «Ийнай» тыбыл (чебген, кӳйиз) басхан заманда джыр иги джырланса, чебген кӳалын боллукӳду, иш да дженгил кӳорарыкӳды деб ийнаныб тургӳандыла.

Ой, ийнанай-ийнанай,
Ийнай-ийнай этебиз,
Тыбыл басыб,
Санланы тюзетебиз.
Ой, ийнанай-ийнанай,
Кӳореш, санланы кӳыйнай.
Ийнай айтсанг, иш айныр,
Айнымаса, не хайыр?
Ой, ийнай-ийнай деселе,
Кӳысхаралла кечеле.
Ийнай-ийнай этгенни,
Кӳалын болур чебгени.
Ой, ийнай-ийнай, жанларым,
Талчыкӳмасын санларым,
Джюню кӳой да кӳб болсун,
Аркӳау бой да кӳб болсун.
Кӳалын болур чебгеним.
Аямайын тебледим.
Ой, ийнай-ийнай-ийнай,
Тыбыл турмасын кӳыйнай.

Соруула

1. Ийнайны кӳачан джырлагӳандыла?
2. Джырда нени юсюнден айтылады?
3. Бусагӳатда кийимни кӳалай этилгенинден хапар айтыгӳыз.

Белляу.

Алгӳын заманда кӳарангылкӳда, кӳыйынлыкӳда тургӳан аналаны бешик тебретген джырлары кӳб тюрю болгӳанды. Бу тебен джазылгӳан белляу джыр аланы бир тюрюсюди. Белляуда ана, баласы ёсюб, насыблы болуб, джарыкӳ кӳууанч джашауда джашаб, урунган халкыгӳа болушурун, джарарын кӳелейди.

Белляу, белляу, бӳелейим,
Балачыгӳым, сенден алгӳа ёлейим,
Бешигинги бауу, бала, ычхынсын.

Башынгдан огъурлу къаргъа къычырсын.
 Къаргъаланы къонушлары къолдады,
 Сени атанг келе эсе, джолдады,
 Джолукъгъаннга балачыгъын сорады,
 Соргъанындан иги хапар алады,
 Ол алгъанын хурджуна салады,
 Бал ашасын, бала, сени тамагъынг,
 Кюрен тартсын, бала, сени къабагъынг,
 Къабагъынгда алтын терек орналсын,
 Тюб тамыры Ташлы Сыртдан къарасын,
 Баш булчугъу джулдузланы санасын,
 Келген къонакъ атын анга байласын.
 Чапрагъы сау сюм-къарыш болсун,
 Салкъынында минг джолоучу солусун.
 Къонакъ юйюнг къб къонакъладан толсун,
 Къонакълагъа къысыр малла союлсун.
 Сойгъан малларынгы башы сарыды,
 Айтхан сёзюнг дюнелеге дарыды.
 Тум-къарады балачыкъны кёзлери,
 Бала, ариу кёзлеринге нюр джаусун,
 Сени ананга сени кибик къб туусун,
 Малынг, мюлкюнг, балачыгъым, къб
 болсун.

Ашар, джашар кюнюнг къб болсун.
 Халыуа салырма, бала, сени дженгинге,
 Хар насыбдан, балачыгъым, сен толгъун,
 Кюнлеринги ойнай-кюле батдыргъын,
 Тангларынгы рахат джукълаб, атдыргъын.
 Сау эл сени игилигинге къарасын,
 Балачыгъым джарлылагъа джарасын,
 Сау къутулгъун къууанч бла бешикден,
 Чабыб тюшсюн гитче бала эшикден.

Джукъла, бала, белляу, белляу, бёлейим.
 Джукъудан тойсанг, бешигингден алырма.
 Джукъламасанг, тынчыгъымы бузаса,
 Ишлерими этдирмейин, созаса.
 Сен джукъласанг, кёлюм тынчыкъ табады,
 Эки къолум джарлылыкъгъа чабады.

Соруула бла иш

1. «Белляу» къачан, кимге айтылады эмда аны ким айтады?
2. «Белляуда» сабийни джукълатыргъа излегенден

сора да баласыны кыаллай адам боллугъуну юсюнден не айтылады?

3. «Башынгдан «огъурлу кыаргъа кычырсын» дегенни магъанасын кыалай ангыларгъа боллукъду?

4. «Белляуда» дуниягъа рахатлыкъ джашау изленгенинден не айтылгъанын табыгъыз эм окъугъуз.

5. Бусагъатда сабийлени кыалай ёсдюргенлеринден хапар айтыгъыз.

АЛГЪЫШ

Халкъда бек кёб тюрлю затлагъа алгъыш этиледи. Сёз ючюн, сабий тууса, ауругъан адам сау болса, джаз мал чалмандан чыкъса, кюз бичен ишлеб бошалса, кыачда мал баугъа джарашса, д. а. к. Бу алгъышны келин келген джерде айтхандыла.

Тейри онгартсын,
Тейри джалбарсын,
Онг айландырсын,
Онг джюрютсун,
Игилик бери болсун,
Аманлыкъ кери болсун,
Джашауубуз мамыр болсун,
Аманны, зарны юйю дауур болсун.
Бек битсинле сабанла,
Джашамасынла аманла.
Сабанланы башларына кыаргъыш джетмесин,
Тюблеринден джылан ётмесин.
Игилик кетмесин,
Кыаргъыш джетмесин,
Аман киши айтханча тейри этмесин.
Ырысхыбыз Тамбий-кёл киби терен болсун,
Бу джангы юй узаймайын бир эл бослун.
Кёкден джаугъан джангур киби,
Джерден чыкыгъан кырдык киби,
Ол келтирген гинджиликни джиби киби,
Ол кесилген кюрманлыкъны тюгю киби,
Келген келинни намысы уллу болсун,
Насыблы болсун, ырызлы болсун,
Бутун буруб олтурсун,
Пудлай урчукъ толтурсун.
Атха миниб, кыамчи ургъан,

¹ Тейри—меджисууну заманында тамад алахха, кёкню аллахына, саяналгъанды.

Тыбылгъа кириб, джамчы ургъан,
 Эшикте чыгъыб таякъ алгъан,
 Джыйыннга кириб, аякъ алгъан,
 Балалары болсунла.
 Алгъын таракъчы табсын,
 Ызы бла таякъчы табсын,
 Таракъчы таракъ тутсун,
 Таякъчы таякъ тутсун,
 Атла чабар кирик сабаны болсун,
 Чарыкъларыны тюшмез кирик табаны болсун.
 Атны тартханын,
 Ийнекни сютлюсюн,
 Къойну джюнлюсюн,
 Келинни игисин
 Тейри берсин.
 Келген келин къууана келсин,
 Кюле келсин,
 Кирген юйюн сюе келсин,
 Этер ишин биле келсин,
 Бу эки адамны кеслери сюйген кирик,
 Тейри этсин.
 Токъсанлы толу аякъ
 Толусу бал аякъ,
 Къуругъан чёбню башыды,
 Халкъыбызны ашыды.
 Ач къарынны токъ этген,
 Аманлыкъны джокъ этген.
 Бу суу бла мюрзеу,
 Бир-бирине джарашхан кирик,
 Алай джарашсынла.
 Этген муратларын табсынла.
 Бир-бирин джаратсынла.
 Алгъышчыла алгъыш этсинле,
 Аминчиле амин десинле.
 Бу бозады, бозады,
 Ашхы киши муну ичерге базады.

Соруула

1. Алгъыш не заманда этгендиле?
2. Алгъышда бютеу халкъны джашауундан не айтылады?
3. Алгъышчы дуня джашауну, рысхыны, малланы, сабанланы къаллай болурларын излегенди?

4. Алгъышчы ол заманда излегенин, тилегенин, джарыкъ, къууанч, мамыр джашауну бизни халкъыбыз къачан табды?

5. Бусагъатда келин келген джерде къаллай алгъыш айтылады?

ТАТАРКЪАН.

Бу историялы джырды, джашауда керти болгъан затны юсюнден этилгенди. XV—XIX ёмюрледе Кърым ханла, къызылбек бийле эмда башха зорчула Къарачайгъа чабыб, мал, адам сюретургъандыла. Къарачайдан да аманлыкъчылыны башха джерлеге чабыб, мал сюргенлери, джесир келтиргенлери да болгъанды. Бу джырда къарачайдан мал, адам сюрюлген кёзюуде Татаркъанны этген джигитликлери кёргозюлунедиле.

Джауумла джауалла джалпакътагъа, кёллеге,
Къуугъун келгенди Къарачайда элиге,
Ныхытны башында сюедиле юч къурукъ,
Дуут-Аягъында чыкъды ачы къуугъун-къычырыкъ.
Бир къауум джетди Къарачайгъа ычхыныб,
Анда болур Батда улу багъыр Татаркъан,
Джетишген кюн алады ол керти къан.
Экинчиси Мука улу омакъ Байчагъар,
Къылычындан къызыл-ала къан агъар.
Татаркъан бизден артыкъ не этеди?
Джау кёрсек а, аллыбызгъа салабыз,
Джаугъа джетсек, къаныбызны алабыз.
Татаркъанны кюндюз излелле да табмалла.
Эр джигитле джукъламалла, джатмалла.
Иммолат да ёрге-энишге чабады,
Кеси миниген тору аджирни арытды,
Бийлигин сахдиян чарыкъла бла танытды.
Татаркъан а джолоучулукъ алгъанды,
Ох эте, кеч эте, экинчи кюн келгенди,
Къарагъанды да элде киши кёрмегенди.
— Анам, джаным, бизни элибиз къайры кетгенди?
— Ишни заманыды, элибиз ишге кетгенди.
— Анам, тюнене къойчу къошда къалгъанем,
Джангур джаууб, онгсуз, къолайсыз болгъанем.
Эртденбла сюрюу къобхунчу,
Ашыгъыб мен эртде туруб кетгенме,
Бек ач болуб уллу инджилиб джетгенме.
Бир хазыр джугъунг джокъмуду?

— Алгын ийген кьойларынгдан этген эдим кьурманлыкъ,
Андан санга толу юлюш кьойгъанем,
Юч ёзенден юч эгечинг джетдиле,
Ала джылаб санга алгъыш этдиле.
Юч сюегин ючюсю ашаб кетдиле.
Санга кьалгъан-джауорун бла баш джарты,
Сени ауузунга тийсин деб кьойгъанем.
Ашай тур, ол тюлдю ашарыкыны арты.
Ол джауорунну этин сыдырды да юч кьабды,
Элни кьуугъуннга кетгенин джауорундан таныды.
— Анам, мени иш заманды, — деб джубатма,
Кьуугъуннга кетген аскерни да узайтма,
Берген сютюнг бла сенден тилейме.
— Кьалмазлыкъса, джашым, аны билеме,
Дуут джаллагъын кызылбек аскер алгъанды,
Элибиз да кьуугъун этиб кьуралгъанды.
Джалпакъ кылы кьалмай ёзеннге да киргенди,
Къатынны, кызыны джалан аякъ этиб сюргенди.
Эмчек ананг бара эди, кыызгъан ийнекча ёкюре,
Кызылбекле бара элле джесирлеге джекире.
— Анам, бюгече бир джарлы джашчыкъ кёргенем.
Ол джашчыкъгъа чабырларымы бергенем.
Джокъмуду манга эрик ашагъан чабырлыкъ,
Кьалмагъанды энди рахатлыкъ-сабырлыкъ.
Чабырлыкыны ууа, чаба кетгенди,
Эрлай джолда эки чабыр этгенди.
Аскерни Сахауат сыртында джетгенди.
Секириб ол эрлай ёрге тургъанды,
Эки этегин бюрек башындан къайырды,
Уланланы эркечлерин айырды.
Бёлек уланны сыртны энишге,
Сютден тойгъан маркъа кьозулай ойнатды,
Джетгени бла къан гыртчыла къайнатды.
Еге барды да, эркек кьузгъунча, кычырды,
Къырккыылгъан кьойгъа джыйын джаллы ычхынды,
Сахауатны сууун кызыл къаннга алдырды.
Батда улу батыр Татаркъан,
Арыгъан джашлагъа салды ат аркъан,
Манс джетмейди батыр Татаркъанны белине,
Ой, бет табдырды Къарачай деген элине.

¹ Меджисуу заманла джауоруннга къараб, джашауда не боллугъун, не кьаллыгъын билирге боллукъду деб ийнаныб тургъандыла. Бу¹ джылда да меджисуулукъну ол шарты кёрюнели агсы, мал, адам сюрюлгенин Татаркъан джаусорундан билмегенди, адамла айтхандыла.

Батыр Татаркъан алтынлыгъа бетден-бетге базады,
Къызылкѣнчек улу омакъ Иммолат,
Аягъындан, черкес атлай, асхайды,
Татаркъан алтынлыны бетден-бетге атады,
Къызылкѣнчек улу аягъындан, черкес атлай, джатады.
Схауатда ачы бард да, гара джокъ,
Не къарайбыз да Алботланы Зулияда
Бирден сора джара джокъ.

Соруула бла ишле

1. Джыр нени юсюнден этилгенди?
2. Татаркъанны халкъын суюгенин эм джигитлиги неден белгилиди?
3. Джырда меджисуулукъну шартларындан не зат айтылады?
4. «Юч ёзен» деб къайсы джерлеге айтылады?
5. Сиз башха къайсы историялы джырла билесиз?
6. Бу сѣзлени неге айтылгъанларын ачыкълагъыз; джалпакъ, къылыч, къууугъун, джесир, эмчек ана, чабыр, манс.
7. Бусагъатда бизни уллу къралыбызны кѣб миллетли къарнаш шохлукъда джашагъан халкъларыны юслеринден хапар айтыгъыз.

ПАРТИЗАН ДЖЫР.

Большевикле келселе, орайда,
Ёзенледе цеп болуб, ой, орайда.

Кадетлени хорларбыз, орайда,
Биз аладан кѣб болуб, ой, орайда.

Бийле умут этелле, орайда,
Халкъны джегиб туругъа, ой, орайда.

Къара халкъны сыртына, орайда,
Темир чыбыкъ уругъа, ой, орайда.

Къайры къачыб барасыз, орайда,
Аман къоркъакъ чанкала, ой, орайда.

Къара тенгиз джуханды, орайда,
Кадетлени ызларын, ой, орайда.

Къызыл байракъ къызартханд, орайда,
Минги Тауну бузларын, ой, орайда.

1. Большевиклени ёхдемликлеринден эмда таукелликлеринден джырда къалай айтылады?
2. Халкъны унукьдуруб тургъанла къалай суратланадыла?
3. Хар тизгинни аягъы «орайда» деген сёз бла бошалгъаныны магъанасын айтыгъыз.
4. Джырны азбар этигиз.

БЕЛГИЛЕУ (эпитет.)

«Апсаты», «Эрирей», «Долай», «Ийнай», «Алгъыш», «Белляу» деген халкъ аууз чыгъармалада Къарачайны озгъаң ёмюрледе джашауу, иши, бир къауум адети суратланадыла. Бу суратлаулада джашауну, урунууну, адетни ачыкъ кёрюзген кёб, аламагъ сыфатлагъа тюбейбиз. Сёз ючюн, «Апсатыда»: май къазанла, чоюн эт, уллу джугъутур, базыкъ боюнлу, темир эшикли, алтын бешикли, алтын билезик, ауур санларын дагъыда башхала; «Эрирейде»: къара тууарла; «Долайда»: май долай, джаугыбыт, къара ийнек, сары эчки, ашхы улан, «Алгъышда»: токъ санлы, толу аякъ, къуругъан чёб дагъыда башхала; «Белляуда» огъурлу къаргъа, алтын тегерек, къысыр малла, гитче бала деб айтылгъан джерлерин табабыз. Бу айтылгъанлада май чоюн, уллу, базыкъ темиу, алтын, ауур, къара, сары, ашхы токъ санлы, толу къуругъан, огъурлу, гитче деген сыфатла хар затны ачыкъ суратлагъан белгилеуле боладыла.

Белгилеу деген хапар не затны эм белгили ышанын кёрюзген сёздю. Белгилеу затны не джукъну ачыкъ кёзге туру этиб, окъуучугъа тюрлю-тюрлю сезим келтиреди. Белгилеу суратлана тургъан хар затны заманына, болумуна, джерине кёре эм керекли сыфатын бередиле. «Апсаты» — деген джырда:

«Джугъутурунг тогъай башлы, токъ кёзлю, тюшюр къолгъа ётюрюксюз, сау сёзлю», — деб айтылады. Биринчи тизгинде «башлы, кёзлю деген сёзлени суратлар ючюн, аланы башхаракъ сыфатларча сёзле (тегерек, семиз, тойгъан, берилмей), тогъай башлы, токъ кёзлю деб, тогъай, токъ бериледиле. Не ючюн десенг, башлы, кёзлю деген сёзлеге тогъай, токъ деген сыфатла болумларына кёре барындан да бек келишиб, окъугъан адамгъа джугъутурну тюрсюнюн толу, ачыкъ кёргозедиле.

Къарачай тилде белгилеуле сыфатлагъа кёчюб, белгилеуле боладыла. Ала эшикли, билезик, гыбыт деген атланы белгиледиле.

Белгилеулени орунларын, сыфатланы, атланы тышында да, сёзлеуле да тутадыла. Сёз ючюн: ачы тукъум киш неди — деген сёзлеу белгилеуно орун тутарыкъды.

Белгилеулени бир къауумуна **тохтамлы белгилеуле** дейдиле. Халкъ аууз чыгъармачылыкъда тохтамлы белгилеуле халкъ харнени да къаллай болургъа керек болгъанын айтады. Сёз ючюн, джаш — тулпар, алай дегени — къарыулу, батыр, сёзюне керти; къыз — джигер — алай дегени ишлей-эте билген, джигер, сыйлы, юлгюлю болурлары изленеди.

Белгилеуле халкъ аууз творчествода эмда джазыучуланы произведениелеринде бир джаны бла джукъну — затны, табыгъатда бола тургъан тюрленмекликлени суратлайдыла, экинчи джаны бла халкъны, джазыучуну, назмучуну, халын, сезимни белгилейдиле.

И ш л е .

1. Белгилеу не болгъанын ачыкълагъыз.
2. Окъугъан чыгъармаларыгъызда белгилеулени табыб, юлгюле келтиригиз.

АЛ ЭМИНА

Эртде заманлада эмина ауруу къарачай халкъгъа талай керсулла кыйынлыкъла салгъанды. Эминадан юдегилери бла, табытирелери бла къырылыб кетгенле болгъандыла. Бу джерде айтылгъан эмина Къобан ёзенинде (Уллу Къарачайда) 1790 — 1800-чю джыллада болгъанды. Экинчи кере эмина 1808—1811 джыллада Теберди ёзенде Джамагъат элине киргенди, андан сора ол эл тюб болуб къалгъанды. Кюн сайын эминадан талай адам ёлюб баргъанлыкъгъа больница, доктор болмагъан заманлада бир джерден бир тукъум бир болушлукъ табылмагъанды. Джырда къуру тарыгъуу, таралмакълыкъ айтылыб тургъаныны ючюндю.

Шхайтыдан бир къара къаргъа кычырды.
Къарачайгъа бир кюзлюк ёрген ычхынды.
Ёрген тюлдю ол а къанлы ёлетди,
Акъыллы башланы тели этди, сер этди.
Къойда айланган къойчу итлени
Къой кесерге, тейри, юретди.

¹ Аны юсюнден „Экинчи Эмина“ („Орусбийлары“) деген джырда айтылады.

Джерле джарылдыла да джерк чыкъды,
 Бу джаман ауруу бизни ичибизден нек чыкъды?
 Чыкъды эсе, Шам Къарачайны джер джутду.
 Отла джаналла Учкуланда джалынсыз,
 Бу ариу кызла къайры кетиб бараралла,
 Некахлары бир да болмай, къалынсыз?
 Кёзлери, къашлары къара кыйылыб,
 Тал чыбыкъла киби, ары-бери бюгюле,
 Нек барадыла джер бешикlege джыйылыб?
 Къайда къалдыла сабийlege салынган
 Ма ол къаты сюекледен сыббала?
 Къурукълада кюе ашаб халек болдула
 Чебгенликге айырылган ариу кыббала,
 Къалабек улу Асланбек кёрдемчи
 Кёкде чаукаланы шок бла атады.
 Кючюк улу Асланбек, не этейим,
 Къонакъ юйде джер къучакълаб джатады.
 Асланбекни сарыкъулакъ сюлпюгюр бычагъы,
 Бир узалганлай, джети ёлюкге джетеди,
 Бийнёгерни къаблан киби къучагъы,
 Бийнёгерни къатыны болур ариу Генджекъыз.
 Суу тилегенге аякъ бла бал береди.
 Къаншауну къатыны ариу Хайыркъыз
 Тишлик тилегенге, тутуб суусаб береди.
 Гилястанны къатыны ариу Заурдат
 Намыс ючюн, агъач аякъдан тюшмей, джан беред.
 Четден кюллюмге къараб джылайды
 Гилястанны ай джаякълы келини.
 Энди бу джалган дуняда къараб ким кёрюр
 Кючюк улу сары Бекмырзаны тюрсюнюн?
 Мени сары атымы сабанладан бери алыгъыз!
 Эки уланымы джанаша кёрге салыгъыз!
 Асланбек кеси ала аслан беллиди.
 Шхайтыны тогъузоулан сакълайды.
 Кёб ёлюмден къабыр орун табмайбыз,
 Биз сорабыз да, эмина кирмеген эл джокъду.
 Нек болушмайла межгитледе къуранла?
 Къартларыбыз кырылыб шындык болдула?
 Эмина тийген ёлмей къалмайды.
 Кёб дарий, джибек бермесек,
 Афенди ёлюк къатына бармайды,
 Ол шейтди» деб джууб кёрге салмайды.
 Алгъын ёлген бастырылмай къалса да,
 Афенди дарий бергенге чабханды.
 Эмина бизни къалай излеб табханды?

Энди гяур эмина не этерикди ,
Адамыбыз бары кялмай ёлгенди?

Соруула бла ишле

1. Эмина кяйда кячан болгъанды?
2. Халкъгъа кыйынлыкъ джетгенини юсюнден не айтылады?
3. Джырда дин башчыла кялай суратланадыла?
4. Бу сёзле бла айтыулары магъаналарын ачыкълагъыз: «къара къаргъа кычырады», «кюзлюк ёртен», «шам Къарачай», «джер бешикге», «кёрдемчи», «сюлпюгюр бычакъ», «кёллюм».

КЪАНАМАТНЫ ДЖЫРЫ.

Эбзеланы Алиини джашы Къанамат Тёбен Тебердиде (Сынтыда) кеси кыйыны бла джашагъан, тюзлюкню, эркинликни суйген таукел, ётгюр адам болгъанды. Ол себебден патчахны къуллукъчулары Къанаматны эки нёгери бла тутуб тюрмеге ийгендиле. Ала тюрмеден кячыб джети джылны таулада башларын сакълаб, джетген джерде онгсузгъа болушуб, зорчулагъа дерт кяйтара айлангандыла. 1893-чю джыл сатлыкъ итле Къанаматны ёлтюрюб, нёгерлери Эбзеланы Къасбот бла Ёзденланы Гыгканы Сибирге ашыргъандыла.

Джырда бу затха халкъны джюреги кемсиз кыйналгъаны айтылады.

Эбзеланы джигит туугъан Къанамат,
Эки кёзюнгден джууб-джууб къан агъад.
Этер эдинг, санларынга бош болсанг,
Сени ургъан итле бла къазауат.
Джарыкъ джулдуз таугъа айланыб батады.
Ой Учкуланда бир джигит ёлюк джатады.
Чыкъгъан эдинг Сынты къабакъдан абрек,
Джети джылны айланганенг хаджирет.
Джюрюдюнг, кеченг бёрю, кюнюнг ит болуб,
Кийген кийиминг зее болуб, кыр болуб,
Джети джылны Амгъата бойнун сакъладынг,
Кийикле ёлтюрюб, таулада этле кякъладынг.
— Къасбот, къарнашым, ёлюр тюшюбюзню кёргенме.
Кесим джангыз кымжа болуб кёргенме,
— Къоркъма, Къанамат, адам кёрмез тюш джокъду.
Да бизни кирик эрле тюшмез иш джокъду,

— Келчин, Къасбот, биз былай этиб турмайыкъ,
Дженгил огъуна биз Къарачайгъа барайыкъ,
Къонакъбайны Хубий улуна салайыкъ.
Биз баргъан эдик Абул-Керимге къонакъгъа,
Абул-Керим бизни къонакъ киби кѣрмеди,
Кѣрмесе да, тахсабызны итлеге бермеди.
Толу кюнню къонакъ юйюнде джашырды,
Экинчи кюн бизни ариу айтыб ашырды:
Закон мени энди ариу кѣрмейди,
Джазгъан къагъытыма толу джууб бермейди,
Гюллю улу Хаджи-Бекирни джаны киби кѣреди,
Джазгъан къагъытына уллу акъыл иеди».
Биз баргъан эдик ой Учкуланнга къонакъгъа,
Салыб тюшдюк Гюллю улу деген къанаугъа,
Бизни кѣргенлей, ол гинджи киби кийинди,
«Хош келдинг, Къанамат, деб тюлкю киби суйюндю.
Алай баргъанлай, бизни къонакъ юйге салгъанед,
Хыйла бла сауутларыбызны алгъанед.
Кечесинде баллы хантан тойдурду,
Кюндюзюнде къара къойлай сойдурду,
— Мен барайым, да, къагъыт, къалам алайым,
Сеннге, Къанамат, ариу къагъыт джазайым,
Киши кѣрмезча, сени деменгили джашырайым».
Алай айтыб ол бизни къоюб кетгенед,
Эшиклерибизни тышындан кылыч этгенед.
Мычымай Ачау улу старшинагъа, джетгенди,
«Кийикле тутдум» деб къууаныб хапар этгенди.
Къанамат тургъан юйню тегерегин канвой алгъанды.
Даурланы эшитиб, Къанамат башын терезеге
салгъанды.

— Къасбот, — дейди, — ой бизге болур болгъанды.
Тегерегибиз къара чаукадан толгъанды.
Ай, Къасбот, керги болду бизни тюшюбюз.
Къолай болмады бизни къонакъбайда ишибиз,
Тогъуз окъ тийгенди, Къанамат, сени башынга,
Къара кюнле келдиде, Алийни джигит джашына.
Не болгъан эди белинге къара къамагъа,
Мыйынг чачылды юйде эшик къангагъа.
Протоколунгу къанынг бла джазалла,
Къабырынгы къара багъанада къазалла.
Эбзеланы тулпар туугъан Къанамат,
Къабыргъангда барды артыкъ иегинг.
Сени къанынгы бу итлеге къурутмаз,
Артынга къалгъан сынгар улан сюегинг.
Джаргъан дохтурла сени башынгы сылайла,
Тиширула, тюрсюнюнге къараб, джылайла.

Амгыатада талай джылны джашадынг,
 Марал, кийик териледен кьош этиб,
 Итден туугъан Гюллю улуна нек ышандынг,
 Уллу кёллю болдунг, джанынгы бош этиб.
 Къочхар улу Къанаматны ёлтюрюб,
 Патчахдан чын, саугъа, ашау алады,
 Мурдарлыгъы ючюн медал тагъады.
 Ёлдю-кетди Эбзеланы Къанамат.
 Тулпарлыгъынг арт кюнюнге джарамат.
 Дунияда сенден джарлы ким болур:
 Эгечинг джокъ кёзлеринги джумаргъа,
 Ананг джокъду ёлгенинге джыларгъа,
 Атанг джокъду ысхатынгы къуараргъа.
 Ма, кёрдюгюзмю Хаджи-Бекирни этген ит-лигин?
 Ала бар, Хаджи-Умар, сойгъан кийигинги джиблигин.

И ш л е

- Бу тизгинлени магъаналарын ачыкълагъыз:
1. «Джюрюдюнг, кеченг бёрю, кюндюз ит болуб».
 2. «Хош келдинг, Къанамат, деб тюлкю кибик сүй-юндю».
 3. «Тёгерегибиз къара чаукадан толгъанды».
 4. «Къабырынгы къара багъанада джазалла».
 5. «Къабыргъангда барды артыкъ иегинг».

СОЛТАН-ХАДЖИНИ ДЖЫРЫ.

Байчораланы Солтан-Хаджи Огъары Тебердиде акъылы, адамлыгъы, тюз иннетлиги бла айтылыб тургъан адам болгъанды. Ол халкъгъа тенглик-тюзлюк ючюн кюрешгенди. 1908-чи джыл талай негерлери бла бийлени джерлерин сыйырыб, джарлылагъа юлешгенди. Ол хапар Петербургда патчахка джетгенди, Солтан-Хаджини Оренбург губерниягъа ссылгагъа ийгендиле. Аны джоюлуб кетгенине, халкъ бек къыиналыб, бундзирны этгенди. ,

Ой, Хаджи, Хаджи, да къайры бараса, джол болсун.
 Этген ишинг сени башынга онг бослун,
 Оюлгъанды уллу Тебердини кёпюрю,
 Итле джоюб ийдиле, ой, джарлыланы ёкюлюн.
 Огъары часткангда къайнаб чыкъгъан къара сууларын.
 Ол къара суулада ала чабакъла ойнайла.
 Акъыллы башында сени къан къазанла къайнайла,
 Элингде-джерингде сени джашаргъа къоймайла,

Салам болсун кърнашларым Эсен бла Нанакга,
Ишим тюшгенди патчахны джанында сенатха.
Эгечинг Джанымхан джанынга рыслаб джыламайд,
Патчах сени Кавказда кърояргъа унамайд.
Медел тагъыгъыз Хаджини аба тонуна,
Кетиб бараса сен каторганы джолуна.
— Бойнум чыдамайды Оренбургдан ургъан сууукъгъа.
Салам болсун джамагъатха, джууукъгъа.
Ариу кърарылгъачла чалдышынга келиб къроналла,
Сени хапарынгы джарлыла бир бек соралла.
Эй, былаймы эди, Хаджи, сени джырынгы эжиую?
Къроркъма, Хаджи, келир бу итлени сеннге кърюую.

АППАЛАНЫ ХАСАН.

(1904—1938)

ЗОРЛУҚЪДА

(„Къара кюбюр“ романдан)

Сегизинчи башы.

...Темуркъаны эртден сайын къойла бла мийик сыртха чыкъгъандан суйгени джокъду. Сыртны башына чыкъса, ол таныгъан джерле барысы да къол аяздача кёрюнедиле. Къойла да джити тау кырдыкны джырта, ол да таягъына таяныб, ёзенледен салкъын аяз ура, бир джерге къарагъанындан башха джерге къарамазгъа кюрешиб бир кесекни турады.

Адамны аллай бир кесек заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ барыб, башындан къайгъысы, сагъышы да кетиб, эсирген адамча болуб, къарагъан джеринден башха джерге къараялмай бир кесек заманны турады. Ол кёзюде адам-

гъа джукъ сѣлешгенинги да эштмейди (былай бир кссек тургъа эдим, деб тургъан халын бузмай турургъа кюрешеди).

Темуркъа къойла бла мийик сыртла чыгыб, бюгюн эртден сла тамам бу халда тура эди. Ал кюнюнде юйге кетеринч юсюнден Къыяматны джашы Къандауур бла сѣлешиб, джюреги бек къыйналыб тура эди: ол юйюню къарыусуз тургъанын билиб, джалчылыгъын алыб кетерге алланыб эди. Къандауур а аллында бошларгъа сѣз бериб тургъанлай, болджалы джеген кюн унамай, Темуркъаны къашына салыб къойгъанды да. Темуркъа анга сѣлешген кюнюню кечесинде къара сагъышла басыб кѣз къысмагъанлай чыккыгъанды.

Кюн иги чыгыб къыздыргъанында, баш къагъа келиб, Темуркъа башын суукъ ташха салыб къалкъыргъа кюрешгенины ючюн болур эди. Алай болгъанлыккыгъа, джукъусу не бек бѣлюннген эсе да джукъалаймады. Гитчелигинден бюгюн адам ортасы болгъунчу белин солутмай ишлейди, алай болгъанлыккыгъа джарлыдан джарлы бола баргъан болмаса, бир заманда да бир джарыкъ кюню болмай бюгюннге джетгенди. Бюгюн да джашауну къарангыдан къарангысы чыгыб келген болмаса, бир джарыкъ ургъан джери кѣрюнмейди.

Джаш, къарыулу джыллары, батмакыгъа бата, суукъда къала, ачлыккыны, джаланнгачлыккыны кѣлтюре кетдиле, энди уа къара сакъалы агъарыб тебрегенди, алгынча къыйынылыккыны, джунчууну, артыкъ сѣзню да кѣлтюралмайды. «Джаш заманымда оу-шау эте, къалай болду эсе да башымы тутаргъа кюрешдим, энди къартлыгъымда къалай этерикме»,—деб джашагъан дунясы кѣзюне кѣрюнуб, башын сагъыш кючледи.

Ташха таяныб сагъыш эте аслам тургъан болур эди, кютген къойлары чауулдан ѳтюб, сыртны мийик дуппуруна чыгыб тура эдиле. Темуркъаны бу дуппургъа миниб къарагъандан сюйгени джокъду. Былайда бузланы узакъ болмагъаныны себебинден къойла да исилемей иги турадыла.

Темуркъа, эски чырпа бѣркюн таягъына чанчыб, анга таяныб тѣрт джанына къараб турады. Былайгъа чыкъса, инджилиб джашагъан дунясындан башына бош болуб, бир джанына болгъанча болуб, кесини эски джюрек джараларын унутуб, ызына къайтмай, ѳмюрю былай къаллыккыча кѣрюб, иги кесек заманны сагъышланыб турады. Алай тургъанлай, белибауу бош болуб, къойнундан тууар къайиш тюшюб, Темуркъаны башындан татлы сагъышларын, булутну джел сюргенча, сюрюб чачды, керти тургъан, халына къайтыб, узалыб къайишны алыб, билеклерин ѳрге этиб, къызыу уууб башлады.

Къандауур кесине алтын ат керек этдиргенди да аны къайиш керегине бир ючлю ууаныкны союб, сюрюуде бош турмагъыз деб, хар бир сюрюучюге бирер-ѳкишер тутдургъанды.

Ингир къурумуна, Темуркъаны эки этеги чакъмак болуб,

чабырындан баш бармагы къараб, атлагъаны сайын сыртында джарак кюлтечи кълтырай, къойла бла стауатха келди.

Къошну аллында, ауузунда чыгаркасы бла Къандауур бир кълун сыртына салыб, кълмчиси бла ойнай, ёрге-энишге бара тура эди.

Хамит къош артындан чыгыб, Темуркъланы къллагъына:

— Мени Къандауур ёлтюрлюк болур, бюгюн таш тийиб, бир къл ёлгенди да келтириб кълш артына салыб турама, кълалай этейим, бусагъатда айтайыммы, огъесе джашырыммы кълйым?

— Биреуню рысхысына финта этерге джарамаз, кълшхаджыйылгъланлай болгълан болушлусуча айт да кълй, сен джашырама десенг да кеч-эртде болса да аны джюз кълю барды, аланы бири кълрюб айтса, экинчи сени джашаргъл кълймазла.

Огълй, мен алдаргъл излемейме, кълалай этерге билмей, сеннге кълркълуб, сорама, болмаса, не мадарым барды, кесими эки-юч кълйчугълуму бирин берирме. Аллах ючюн, Темуркъл, меннге урушханы болса, сен да бир аууз джетдир, мен Кълймытда ишлегенли, Къандауурдан кълркългъланымча бир джаныуардан кълркълмайма. Ол меннге ачууланыб кълараса, санларым кълалтырайдыла.

— Кълркълма, хомух, нек кълркъласа аллай бир, не этерикди ол сеннге, аллах кеси берген джанын кеси алгълынчы бир зат болмайды.

— Кълшну артында сойланигъл не загды? — деб Къандауур тири-тири атлай келе эди. — Джаш, кимни сюрюуюнденди ёлген кълй? — деб Хамитни кълбыргъласындан кълмчи бла хыны тюрдю.

Магъл джыландан джыйырылгъланча, джыйырылыб, артына-артына барыб, Темуркългъл кълсыла:

— Меникиди, бюгюн чауулда таш тийгенди, — деб Хамит мугур джууаб этерге кюрешди.

— Кълйгъл тиймей, таш сеннге тийсе уа, арыгъл кълзанлы — деб керилиб башына кълмчи бла урду.

— Ай юйюнге! Тууарны ургъланча джашны алай кълалай ураса.

— Тохта, къларт эшек, сен да аны джанындамы боласа, — деб чуругълуну бурну бла кълбыргъласына уруб, кълйланы да юркюте, багушха джыкълды.

— Мен сизни кълрюрме, арыгъл итле, бери басыныб сиз мени малсыз этерге тебрегенсиз, — деб табхан аманын айта, кълшха кириб кетди.

Ол кече кълшха кириб аны бетине къларамаз ючюн, экиси да кълалгълан сюрюучюлеге айтыб, эски джамчыларын чыгъларыб, кълбыргълаларына мешхут суу ёте, бир биринден узакъл болмай, кълйланы кълйырларында джатдыла.

Бир кесек тургъанлай, Хамит келиб, джыламсырай, Темуркъаны къатына чёкдю.

— Мен былада къой джалда тургъанлы төрт джыл тауусулуб, озгъан айда беш джылгъа киргенди. Ол заманны ичинде итни-битни къуллугъун этиб айланиганлайыма да, мен таякъ кёлтюрмей бир ыйыкъ арадан кетмейди: къачыб кетерми эдим, джалымы да былагъа къоюб, ансы былай бла кечиналмайма, — деб шыбырдады.

— Мен кёргенни къатында сен не кёргенсе, мен да турама. сен да турургъа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, бкз алагъа не зат эталлыкъбыз, артыкълыкъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетмесе да, бир кюн джетерик болур.

— Быладан эсе ит да иги болур, башха байгъа джалгъа кирирми эдим?

— Къой, иги джаш, къой, тонгузну аласы-къарасы болмаиды, ала бары да бир итни богъудула. Былайда бу игиди да бу аманды деб айыраллыгъынг джокъду. Мен сени кибиб джаш заманымда биринде бир джыл тургъанлайыма, бу иги болур эди дей да, бирин къоя да бирине бара, бир да алада иги кёрмегенimde, хоншу бетден бу иги болурму эди деб эм артда ма бу Къыямытха тууар джалгъа кирдим. Джалчылыкъ этген айымда огъунакъ бузоуланы эмизгенсе деб, Къыямыт къалгъан джалчыларына тутдуруб, кеси къаты агъач кюлню алыб, къолуму отха уруб, джырмыландырды. Ма, иги джаш, тут да кёр, мен андан бери чалкы туталмайма, — деб чепкен дженгинден чыгъарыб тюккюч кибиб къолун Хамитге узатды.

— Менден ёзге адам аны, къарт бабасны, джуртуна да басмаз эди, алай болгъанлыкъгъа, не кымчырыкъ этгин, къалай джашагъын, къайры баргъын. Юйдегинг ач болуб кёзюнге къараса, кёзюнг къарангы этеди да, этмезлик затынгы да этесе, «Сырты кичиген бий эшигине» дегенлей, кесинге артыкълыкъ этген къанлы джауларынга бойнунгу узатаса да келесе, ала да сени къарыусулугъунгу билиб, сюйгенлерича атрыкълыкъ эте турадыла.

Темуркъа хапарын айтыб бошаргъа, Хамитни джылагъаны да тохтаб, кесн къыйынлыгъын унутуб, Темуркъаны бек джазыкъсыныб, айтханына уллу сейир болуб, тынгылаб туруб былай айтды:

— Менден кёб къыйынлыкъ ким кёрген болур деб тура эдим, алай а сени хапарынгы эштгенлей, кесимикин унутдум.

— Сени да болур къыйынлыгъынг, Къыямытха заууждан келиб турмагъанынгы мен да билеме. «Ач къарынны токъ билмез, аууругъанны сау кёрмез», — деб бизде сёз барды. Ёстейим, бу дуняда къыйналсакъ да, афендиле айтханча, ахыратыбыз иги боллукъ болур деб, кёлюмю басаргъа кюрешиб турама.

— Темуркѡа, бир бирде аллах чамланыр деб да кѡоркѡама алай болса да кѡлюме бир зат келеди. Ыиз барыбыз да аллахны кѡуллары эсек, сѡз ючюн, экибиз бит-кѡурт кесиб, бир байгѡа кѡуллукъ этиб айланганлай, дыгъыда ол бизге таякъ кѡлтюртеди, кеси уа сууукъ суугѡа кѡолун тийирмей, иги ашаб, иги кийиб, ат белинде айланады, бу былай нек болады, мен аны иги айыралмайма? Аллах онгсузну, жарлыны джанында болургѡа керек тюмюдү? Бююн Қыандауур мени да, сени да ургѡан заманда, аллах аны кѡолларын кѡурушдуруб кѡойса уа, кѡолундан келмейми кѡаллыкъ эди, бизге зор, артыкълыкъ эгдире нек турады?

— Иги джаш, аллахха ассы болмазгѡа керекди. «Бир адам кѡюрюн кѡрмей, кѡрюне кирмез», деб сѡз барды. Тур, ѳрге, арыгѡанбыз бююнлю, тангнга да кѡб кѡалмагѡанды, бир кѡалкѡыргѡа кюрешейик.

Хамит джамчысын сюрей, Темуркѡадан айырылгѡанында, Ёксюзле джанында джулдузла дженгил-дженгил кѡз кѡыса. тебреб, кѡкню ол джаны саргѡала тебреген эди.

Тѡбен джанында кѡулакъдан «гуу-гуу» деб танг аласына уйнган тюкю кѡычырды. Анасы аджашдыргѡан кѡозу кѡойланы арасына кирирге кюрешиб, макъырады. Шапа эртдере кѡобуб, от этген болур эди, кѡош оджакъдан джилтинле чарглаб чыгъыб, уча барыб, хауада джукъланадыла. Бир кесек гургѡанлай, кѡойланы солугѡан тауушларына Темуркѡаны хурулдагѡаны, Хамитни бурун сызгъыргѡаны кѡошулду. Эртден бла Темуркѡа ѳрге кѡобханында, инчиги чанчаргѡа кѡалды, «арабий, чабхыныммы тутханды» деб от джагѡада чабырларыны, ышымларын, тешиб кѡарагѡанында, ашыгъыны тѡбенджаны азчыкъ кѡаралыб тура эди.

Темуркѡаны аягъын эслеб, Хамит:

— Былайы чауулгѡа джууукъду да бир джыланлы стауагды. Тюнене да сары ийнекни эмчегин джылан ургѡанды, сени джылан урмагѡа эди.

Бир кесек тургѡанлай, аягъыны кѡбгени керти джылан ургѡанын билдирди.

— Маллагѡа кѡарамай кѡошха нек басынгансыз? — деб Қыандауур кѡошха кирмегенлей арбаздан кѡычырды.

Эртдеден бери Қыямытлада джалда тургѡан кѡарт Таулан ийилиб, башын кѡошну эшигинден кѡаратыб, джууаб этди:

— Темуркѡаны аягъын джылан ургѡанды да анга бир мадар эгерми эдик деб мурукку этгенбиз.

— Елсе, басдырырла, дженгил огъуна кѡошдан чыгъыб, маллагѡа кѡарагъыз, — деб, ачуланыб буйрукъ этди.

— Барыгъыз-барыгъыз, джаным, мени ючюн деб айыб алмагъыз. Хамит, сен аякъчыкъ бла кѡатыма айран сал, аны джа-

гъаргъа кюреше турурма сора кесинг да, иги джаш кибики мени сюрюуюмю да ала бар да, уллу къабыргъагъа таяндырыб туураларындан къарай турсанг, узакъ кетмезле, мени да аягъым бир-эки кюнден ачыллыкъ болур деб мурат этеме. Кюмюш бла тюкюрюлсе, бек иги боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа тегерекде тюкюре билген адам джокъду.

— Сен къойланы оноун этме да юйюнге къора, сен мында сыртынгдан тюшюб, сени асыраб турлукъ адам джокъду.

— Да, не этейим, аллахдан санга къайтсын, мен да ит тюл эдим, итни къыстагъанча къыстайса, хакъчыгъымы бер, кетерме, ёлсем да джолда ёлюрме, неди мадарым.

— Сен, менде къарнынгы асыраб тургъанлыкъгъа мен не хакъ берликме, бар, тюнене ёлген къойну мыллыгын эшегинге джюкле да кет.

— Мен сеннге джыл бла юч айны къой мыллыкга деб турмагъанма, бере эсенг, атанг бла кесамат этгенибизча, манга бериллик хакъымы бер да кетме къой, бермей эсенг, мен да дунияны башында тере бар эсе, мангылай къыйынымы излерге кюреширикме.

— Ха-ха-ха, къара бу къарт хайыуаннга, бу да мени тере бла къоркъутургъа кюрешеди.

— Къандауур! Тере, джол болмаса да, мен сизге уруна, къарт болдум, энди былай джазыкъ болуб, атылыб къалгъанымда, сен мени къанымы ичгенча, хакъымы ашаргъа кюрешесе, менден къоркъмай эсенг да аллах чамланыр деб къоркъсанг а, мени джылатыб толу стауатынгдан нек чыгъараса?

— Бар аллахха, ол хакъынга малла берир. Не бай аллах болса да, сени кибиikle мал бере тебресе, эки джылны ичинде къуру стауатха къараб тохтар. Былайда юре турма да, мен ичгирге ызыма къайтырыкъма, къошдан къораб тур.

Бу сёзле, артыкълыкъ Темуркъагъа алай бек ачыу болгъан эди да, аягъы, тулукъ кибики, кёбюб тургъанлай, секириб къобуб, бутун сюйрей, кёк эшегине эски джауурлукъну къаблаб, юйюне, энишге айланыб тебреди.

Къош туурасындан ташая тебрегенлей, ызына бурулуб:

— Эй, сизге, къан ичген къанлыла, мени бир кёлюм кенгсин, — деб, зыккыл чепкенини дженги бла кёзлерин сюрте, эшегини ызындан таякъгъа таяна кетди.

Аягъы от кибики къыза эди, алай болгъанлыкъгъа джюреги ауругъаны саны ауругъанындан эсе ауур болуб, аягъы ауругъанын эслемей, не затха эсе да бир затха ашыкъгъанча, эшегин да сюрюб, къаты келирге кюреше эди.

Къара чибин ачыкъ джарагъа къоннганча, таймай башындан кетмей эки зат инджите эдиле. Бири—Къандауурну ачыкъ залимлиги, экинчиси да джыл бла юч айгъа деричи къулланыб джарлы юйюне къуру къоллары бла баргъанына сабийлерни,

къатыны кёрюб, аллына чабарыкълары кёзюне кёрюнсе, джю-реги къыйналгъандан джарыкъ кюн къарангы бола эди.

Бара-бара эсине «Мен бу тукъум инджилиб джашагъандан эсе, дунягъа туумай къалгъа эдим» деб алай келе эди. Ауругъан буту саркъа тебрегенинде, эшекден артха къала тебреди. Буту ауругъандан-ауруб, тохтай да бутун солута, сууукъну башына себебге кёре да къулакъ суулагъа сала, кёлюне джетерге джетиб, къара терлеб, уллу джолгъа чыгыб, джолдан бир джанына джанлаб тохтады.

Темуркъаны къаты бла, аджирлеге миниб, кими къой. тууар сюрюб, кими аргъыш арбала бла элге оза эдиле.

Кёк эшек, иеси ызындан келмегенин кёрюб, төрт джанына айланыб окъуб, Темуркъаны суу джагъада эслеб, джортуб къатына келиб, эшек чыгъанагъа туруб тохтады.

«Менден джазыкъ ким болур, хар ким юйюне мал, аргъыш элтген заманда мен къуру къолум бла бечел болуб барама»,— деб элге баргъан уллу джолгъа къарагъанлай, зыккыл къалталыны кир кёкюрегин джылмаукъдан джибитди.

Буту да, терек киби, кёбюб, уллу болуб, джюрюрге къаруу болмай, тегерегине къараб, киши кёрмегенинде, алай айтды:

— Аллах, кесинг къараб тургъанлай, мен джарлыны некъ сояса, меннге бир оноу эт, — деб ауругъан аягъын чёгелеб аллына тутханлай, билген дууаларын окъуб, кюн таулагъа къысылгъынчы, кёб намаз этди. Намаз этиб бошагъанлай, «Башымы тутарча манга бир рысхы бер» — деб, дууа этиб, кёб тиледи.

«Аллах мени дууамы эштиб, джарлы юйдегими къууандырыргъа джолда бочха бла бир алтын ачха табдырлыкъ болур», деб, аллына къарагъанлай, ашхам бола элни къыйырына кирди. Бочха тюшген да тамбай, бир заманда къарагъанында, эшеги кетиб тура эди.

Къылыкъсыз хайыуан юйге кёб къалмагъанын кёргенинде, иеси да аны дженгил джетиб келмейин артха туракълагъанында, джортууну салыб, Темуркъаны къоюб, юйге къачыб кетди.

Соруула

1. Темуркъа кимди?
2. Къандауур Хамитни некъ ургъанды?
3. Къандауур бла Темуркъа нени юсюнден даулашадыла?
4. Темуркъа къошдан некъ къысталды? Ол джолда бара не сагъыш эте эди?

Мелехан, тутулуб баугъа атылыб тургъан къыз сабийине джылай, эки кёзю, туллуку кибик, кёбюб, арт эшикни босагъа-сына олтуруб, правление таба къараб тургъанлай.

— Анам, анам, акъбурун келиб арбазда турады! — деб чабыб джашы анасына хапар айтды.

«Темуркъа келмей, эшек нек келгенди, мен джарлы, башыма къара къан джаугъан болурму? — деб, эшекге да къараб, чабыб къабхакъ башына чыкъгъанында, Темуркъа, бир аягъындан ауур асхаб, келе тура эди. Аны алай кёргенлей, чабыб къолтугъундан тутуб:

— Не болгъанды, мен джарлы, джашчыкъны атасы? — деб сорду, алай болгъанлыкъгъа Темуркъаны сёлешир къарыуу болмай, джолда джыгъылыб къалмай, ары юйюме джетиб ёлге эдим, ёллюк эсем да деген мурат бла арбазына джанын атыб келе эди.

«Ауузунг къандан толса да къанлынга билдирме» дегенча, Темуркъа да джолда джыгъылыб тургъанлай Къыямытладан адам кёрюрюн суймеди.

Тегеран, джаны кючден джетиб юйге киргенлей, юсюне эски кийиз атылгъан болджар салам мурджаргъа аунады.

Эрине не болгъанын билмей, джарлы къатын, дыгалас этиб тегерегине айлана эди.

Ибрахим да, атасына не болушлукъ этерге билмей, джылагъан да эталмай, джылары келгени боюнчугъун буууб, мыдах болуб, эшик артындан атасына къарай эди.

Эри бла къатыны, бир бирине джукъ сорургъа къоркъуб, бир-бири кёзлерине къараялмай, хар кимге да баям болгъан, къыйынлыкъларын джашырыгъа кюрешиб бир кесек турдула.

Темуркъа юйде кызын кёрмегенинде:

— Бадимат къайдады? — деб сорду.

Ирин бишиб, бузулургъа хазырланыб тургъанча, эри алай соргъанлай, Мёлехан тёзалмай, къычырыкъ этиб джылаб эшикге къачды, дагъыда анда да чыдаалмай, келиб аллындан башлаб эрине хапарны айтды:

— Эшигим джабылгъанды, отум кёмюлгенди. Къызчыкъ ючюн кюрешеме дегенди да ол джарлы Къанамат да таугъа къачыб айланады, бюгюн эртден бла биз къобхунчу, келиб, юйню дардагъан этиб, къызчыкъны тюрмеге алыб кетгендиде.

Къызчыкъны сыйырама деб кюрешгенинде, джарлы Къанамат ургъанды да Апанасны да, Биймырза къаны келликни да, айтханларындан, ауур джаралы этгенди да къызчыкъны къутхаргъанды, кесини уа ёксюз башын тас этиб айланады. Къатыны джылаб бетин союб аллындан артына деричи хапар айт-

хан заманда, Темуркѡа кесини аууругѡаны кетиб, тели адамча ангарылыб кѡалды.

Орнундан кѡоба келиб:

— Ай, глур кѡан ичгенле, мени сизге кѡлюм кенгмеј, мен кѡрюмс кирмейим, — деб бутун кѡлтюре секириб кѡобду.

— Джашчыкѡны атасы, не этейик, аллах берген кѡыйынлыкѡны кѡлтюрмей амалыбыз джокѡду.

— Аллахны эшиги терсине ачыламыды не кѡыйынлыкѡны да биз джарлылагѡа теджеб, турмай, ары Кѡыямытны юйюне да бир кесегин айландырса!

— Оу, Мен джарлы, отму ашагѡанса, алай дуруссуз сѡзлени айтма, аллах чамланыр.

— Атасыны аман кѡзюне учурама тохтаса, бир да аямай ол манга эталлыгѡын этиб бошагѡанды, — деб туруб эшикте чыгыб кетди.

Ибрагим атасыны ызындан чабыб:

— Атам, атам, Кѡанаматны тургѡан джерин мен билеме, — деб атасына кѡысылыб шыбырдады.

— Гугукча кѡычырыб турма да, бар да Ахматны дагѡыда Бийнѡегерни чакѡыр да кел, — деб джашын ашырыб, кеси арбазда нарат томураулагѡа олтуруб, сагѡыш этиб тургѡанлай, Токѡал бла Кѡасым келдиле да кѡалдыла.

— Сау кел, хариб Темуркѡа! — деб кѡол тутуб экиси эки джанына олтурдула.

Кѡасым Темуркѡаны кѡулагѡына кѡысылыб айтды:

— Бу кѡан ичген кѡара кѡуртлагѡа сени алай тюблерине салыб а кѡоярыкѡ тюбюз, алай кесинг келиб, Кѡанамат да кѡайда эсе да, аны да табыб, бир бетге кѡарармы эдик деб турабыз ансы, джаныбыз саудан алай кѡараб турлукѡ тюбюз.

Алай сѡлеше тургѡанлай шыбыртсыз Ахмат бла Бийнѡегер келиб, Темуркѡагѡа кѡол бериб олтурдула.

Алгѡы бурун Бийнѡегер сорду:

— Аягѡынга не болгѡанды?

— Аягѡым оу, башым шау болгѡанды, сизни барыгѡызыны да бетигизге кѡараб, джетген кѡыйынлыгѡымы айтыб, сиз бир оноу этермисиз деб чакѡыргѡанма. Кѡересиз, кѡызымы алгѡын чыликке этиб, энди тюрмеге салыб турадыла, кесими джыл бла юч айны джегиб, Кѡыямыт улу бечел этиб кѡыстады, ол ѡксюз джаш да аланы фитналары амалтын таулада кѡачхынчы болуб айланады. Ишим, кѡайгѡым, кѡол аяздача, ачыкѡды, кесим кирик, сиз да джарлы хоншуларым, сиз болушмагѡанны манга киши болушуругѡу джокѡду, — деб джашлагѡа кѡараб тохтады.

Бийнѡегер от джарыкѡгѡа туруб, таягѡыны башын джона, кѡалгѡанлагѡа кѡарай айтды:

— Кѡалай бола эсе да дженгил огѡуна Кѡанаматны тургѡан

джерин табыб, андан сора Бадиматны тюремеден бошлар джанындан болургъа керекди.

— Тейри, джаным сау болуб, мен Бадиматны тюремде къойсам, мен башыма бёрк киймей, бир эски къатын хотаны къысарма, — деб Къасым къошулду.

— Бир ишексиз, Бадиматха бу элде болмагъан адетни этдирген Къыямытды, биз аны чачыб башына бош этебиз део кюрешсек, Къыямыт экинчи бизге Къобанны сууун ичирмез, — деб Токъал сёз къошханлай, ары дери тынгылаб тургъан Ахмат къобуб:

— Сени не заманда да матухдан джанынг чыгъады, къоркъа эсенг, бар да гардош уругъа кир да башынгы джабдыр. Биз былайда тургъанлай, снгсузубузну тишлетиб ашатмазбыз. Кесибизни къолубуздан келмесе, бютеу элни джарлысын къобарырбыз, — деб алай къаты сёлешгенине да уяларакъ болуб, бёркюн мангылайына баса, эшик артына джаллады.

Махорка чыгаркасын отха ата, шиндигин бери отджарыкъгъа тарта, Батдал:

— Токъал онгуна-солуна да урдурур, кеси былайда турады, кёлюне джукъ келмесин, мен къаууумгъуздан да джашма, алай болса да мен къалгъанладан акъыллыма деб айтханым тюлдю, мен ала джиберген джерге отха, къаягъа кир деселе да барырма, бу ишни башлагъынчы, Къанаматны тургъан джерин билирге керекди...

— Мен билеме, Къазгъан-Башы къая дорбундады, — деб Ибрагим билек агъач артындан къычырды.

— Ма, аферим, бек керекли затны джаш болса да Ибрагим биледи. Къалай болса да, Бадиматны аллах Къанаматха джазгъан болур, алай болмаса, ала бу тукъум ишлеге да къаллыкъ болмаз эдиле, ахыры мен айтхан болса, Бадиматны бери келтирмей тюремден башына бош этгенлей, юсюн, башын бегитиб, Къанаматха элтирге керекди. Къанамат тири джашды, аны агъач башына миндирсе да тутарыкъды. Тюремден чыгъарыб, элде къоябыз десек, Къыямытны джюз кёзю барды, къоймай табар, ол заманда ишибиз хыликкелик болур, — деб Батдал сёзюн тохтатды.

— Джашла, сау болугъуз, мени къыйынлыкъда атыб къымагъаныгъызгъа. Джаш болса да, Батдал джашаулу болсун, мен да ол айтхан оноуну таб кёреме, — деб, бети джыйырыла, Темуркъа ауругъан бутун мурджаргъа джыйыб, тохтады.

Соруула

1. Темуркъа нек асхай эди?
2. Ахмат бла Бийнёгер кимледиле? Алагъа Темуркъа не хапар айтды?
3. Къанамат кимди? Аны нек излейдиле?

Қыранғы болуб, кез байланыб башлаганды. Қыалған замандача элде калак итле керексиз, «сакъ болгуз кеч болганды» деб бир бирлерине хапар бергенча, тийре тийреде юредиле. От тамызыргъа сернеги болмагъан юй болур, бир тиширыу кесеуню кьолуна тутханлай, темирчи акъ кыызгъан темирни уруб джилтинлерин къуйгъанча, аллындан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, тийре джолну кесиб мюйюшге ташайды.

Ташкёмюр къазылгъан тешикте фонарла джаныб джылтырагъанча, джер джерге джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб ташаядыла. Стауатха къайтмай кечирек кыалгъан ийнеклени джелинлери кызыб, дженгил-дженгил ёкюре, ашыгъыб келедиле.

Элни кыйырында къазакъ юйню аллында адам болмай, эшикте бир сабий, кьойнуна от тюшгенча, кычырыб джылайды.

Бийнёгер, ызына айланыб къараб, Токъалны кёрмей, алай айтды:

— Ол аман бизни бла чыгъыб къайсы тыгъырыкыгъа эсе да кириб, бир ишексиз, бугъуб къалды. Бизни ишибизден барыб адамгъа джукъ сагъынса, мен аны гырмык этерме. Ол джанысы бла ол адам боламыды, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады.

Ышым баууну бошланганын тартыб, нёгерлерини ызларындан джете, Ахмат айтды:

— Къой, къой. Токъалны адамгъа санаб да сёлешме, ол хада-хыйда да джокъду, кимни боза чайкъамдысы болса, ол аныккыды. Ол бюгече кьоркъгъандан эшикте чыгъар деб, мен бир да умут этмейме, алай болса да бошбоюн адамды да, къарнына къараб, боза аяккыны тутдуруб, джауларыбыздан анга сора билген адам болса, айтыб кьояргъа да огъай демез.

Ахматны Токъалны юсюнден айтханы нёгерлерине джаннган отха суу бюркген кирик этгенин эслеб, Бийнёгер джолдан бир джаякълаб тохтаб, Къасымны имбашындан тутуб айтды:

— Бюгече биз аслам джолоучу боллукъ болурбуз, агъач этген заманда балта джетген джарангдан сынчыкълагъанча кёрюнесе, кыалгъан джашла разы эселе, сен къайт да былай келгенлейинге, ол аман Токъалгъа да бютеу бизни атыбыз бла налат бер, сора Къыямытлагъа затха тыгъылыб кетмесин, ариу аны ючюн гёзет этерик эсенг да, эртденблагъа деричи къатынгдан ары-бери джибермегенлей тур.

Къасым кыйналса да, нёгерлеринден айырылганын асыры ушатмады, алай болса да къаууму да бир аууз болуб айтханларында, аланы разы этер ючюн элге къайтды.

Къасым къайтханында, бир кесек туруб, Бийпёгер айтды.

— Кёремисиз, «Аман арба—джол сызар, аман киши — эл бузар» дегенча, аман Токъалны тилине гёзет этерге керек болуб къаллай иги нёгерибиз ишден джалларгъа керек болду. Не этейик, къайда да болады аман, элде биргебизге тагъылгъанына адамлыгъы болур деб тура эдим.

— Къой, къой, Бийпёгер, аман Токъалны аты ушхууар артында айтылсын, — деб Ахмат алгъаракъ чыгъыб, ийилиб алына къараб: — Ибрахим айтхан джерге чыгъаргъа былайдан джол ышан тебрей болурму деб къарайма, джолну билмей, кечегиде аджашыб. терссйемезге керекбиз.

Ибрахим, аты сагъынылгъанлай, эшекге таякыны джетдириб, аллына къууа, алгъа ётуб айтды:

— Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барыб, къая секиртмеге джетгенлей, сол къолгъа бурулуб, къой джолну ёрге таянсакъ уллу къаяаланы юсюне барлыкъбыз. Къанаматны манга айтханы бла, ол тёгерекде болмай амалы джокъду, — деб алларына ётуб, джолгъа кесин салыб, эшегин гузабалатыб таяныб тебреди.

Батдал таяныб, солууун алыргъа тохтаб, нёгерлерине айтды:

— Джашасын, хариб, бу джашчыкъ, антсызма, бу бек уллу, онглу адам болмаса, бурунуму джырдырма. Кёремисиз, сабий башы бла къауумубуздан да ол тири джюрюйдю.

Кёлю бла айтхан затына нёгерлерини чам этиб кюлгенлери джюрегине ауур тийиб, Батдал бир кесекни сёлешмей барыб, джел уруб булутну къулакъдан чыгъаргъанча, кёлю къалгъаны кетиб, тохтаб айтды:

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагъатда не эте тура болур, — деб нёгерлери да анга джууаб этгинчи атлаб тебрегенлей, алгъа узайыб баргъан Ибрахим ызына чабыб къайтыб, ичин ургъандан солууун алалмай, къолун къаяла таба тутуб айтды.

— Ма ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгъыб джукъланды, бир ишексиз, Къанамат алайдады, — деб хапарын айтыр-айтмаз нёгерле барысы да Ибрахим кёргюзген къая таба тебреди.

Онючюнчю башы.

Къанамат джашагъан джерини тёгерегинде не болгъанын къараб, джолуна, ташына, агъачына шагърей болуб, элге тюшерге кесин джарашдыргъа от этиб чабырларын тизе тургъанлай: «Кечегиде от джарыгъы узакъгъа барады, кенгден кёрюб келиб тутуб къоймасынла, эртденблагъа сау чыгъа

эсем, дорбуну аллына хуна этмей кьоймам», — деб кёлюне келди.

Адам къатындан айырылыб бир бёлек кюнню тургъанына эригиб, адам болмай джаныуар болса да уллу къууана эди. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ бир бёлек кере отджагъагъа келгенлеринде, менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла бардыла деб кёлюне келиб къууаныб кеси аллына ышарды. Башха заманда болса, аланы ёлтюрюрге кюреширик эди, бусагъатда уа чычханчыкъла илгениб къачадыла деб кьоркъуб, чыркъ этерге кьолун кымылдатмай, бир кесекни турду.

Эки кюнден бери, артыкъсыз да бюгюн эртденбладан бери, сагъыш этиб табханы ол болду: не тукъум болса да кеч болгъанлай, элге барыб, тенглерини къайсы болса да бирин табыб, ишни анга кёре этерге деб ол акылда тохтады.

Эрлай отну джукълатыб, быкыны сюерге алыб къая кыйырына келгенлей, къаяны туюнде бир къаралдыланы кымылдагъанларын кёрюб, тегерегими алдыла деб кёлюне келиб, къан ичген гыбыла, деб ачудан тишлерин кысыб, къаяны къучакълады. Кёкге къараб, бармакълары ачыгъынчы кьолларын кысыб, тартыб кёкюрек туюмелерин юзюб, окъ тийген аюча, не затдан къан алыргъа билмей, дыгалас этиб тургъанлай, отджагъада юйюб бир джанына салыныб тургъан эчки башха абыныб, эчкинчи ёлтюрсени эсине тюшюб, энди сизни мен кёрюме деб джюреги къууанды. Боллукъ бирди, мен сизге къанымы алай бош, эркин тёкдюрем деб аунай-аунай дорбундан чыгыб тегерегин чучхуб, къаядан кьобхан ташны кёлтюрдю. Ахырда да келгенлени эркеч къауумуна тийге эди, деб къаяны кыйырына барыб, къаралдыланы орталары былайды деген джерге ышан этиб къараб, алгъан ташын атаргъа кесини башыны мийиклиги бир чыгъаргъанлай, «Къанамат, Къанамат!» деген джаш адам таууш эшди.

«Алынмагъан эсем Ибрахимни тауушун нек эшитеме», — деб кёлтюрген ташын къая кыйырына салыб тынгылады.

Бир кесек тургъанлай, дагъыда: «Къанамат, мен Ибрахимме. Бийнёгер зат да санга келгенбиз, бери чыкъ», — деб эштгенинде, эки бутуна да къара кюлтюм салгъынчы чимдеб, Ибрахим келгенин таза билди.

Барысы да ёрлеб чыкъгъандан сора къаууму да Къанаматны кёзюу-кёзюу къучакълаб бир бёлек заманны турдула, артыкъсыз да Ибрахим кьойнуна киргенлей, бойнундан къучакълаб, отну ачыб, джарыкъ этиб хапар башлангынчы турду.

Къанамат нёгерлерин кёрюб къууаннганы сорукугъанында, джаралы адам суусаб болуб суугъа термилгенча элден хапар айтырыкъларына термилди.

Бийнөгер аны излегенин билгенча, башлады:

— Сен ол кызы сабийни намысын сакълар ючюн, башынгы огъа салгъан эсенг да адамлыгъы болгъан эркиши этген ишни этгенсе. Хапарынгы эштиб, тенгле бир джерге джыйылгъаныкъда, сени этген ишинги сёкген адам болмай, барыбыз да, бир ауудан игиге таныгъанбыз, алай а кыйынынг аллындады.

Бийнөгер алай айтханлай, Къанаматны джюреги ишек болуб, бети агъарыб нөгерлерине не айтадыла деб, джити-джити къарады.

— ...Не этейик, санга джетген кыйынлыкъ барыбызгъа да джетгенди, бу иште сени тенглеринг сени атыб къоярыкъ тюлдюле...

Къанаматны кёзлери тегрек-тегерек айланыб сорду:

— Тилеб айтама, Бийнөгер, тёзалмайма, не зат болгъан эсе да дженгил айт, — деб Бийнөгери кёзлерине джити къарады.

Бийнөгер сёзюню тохтагъан джеринден башлаб тебретди.

— ...Апанас бла Биймырза джаралы болгъанлай, бютеу оноучу мыртазакъ болгъан аякъ юсюне миниб, бекшай джыкырыча джерлери къалмай айлангандыла. Эртденбласында быягъы Къыямыт мыртазакъланы алыб келиб, юйюнгю ичин суу бла джуугъанча этиб кетгендиле. Андан Темуркъалагъа кириб...

Темуркъаны аты сагъынылгъанлай, Къанамат исси кюлге олтургъанча, дженгил-дженгил кыймылдады.

— ...Болгъанларын башын тюбюне айландыргъанча этиб, алларында Къыямыт къарай келиб орундукъну джанында сени ат джеринги кёргенинде, аманлыкъчыны сиз басдырыб турасыз деб, Мёлеханны да тиширыу башы бла бир-эки кере гулочу бла тюртуб, анда ол этмген артыкълыкъ къалмагъанды.

— Къызыбызны беребиз деб сиз аны джашыргъан этесиз, — деб, Бадиматны мыртазакълагъа тутдуруб тюрге алыб кетгенди.

Къыл къобузну кыйлы бек тартылыб юзюлюрге хазыр болуб тургъанча, Къанамат аны эштгенлей, кёзлери чартларгъа джетиб, секириб къобуб кыйчырды:

— Тау суула энишге бармай, ёрге барсала да, бу тар ёзенге къан джауб толтурса да, мен бюсче аны тюрге кыймам, — деб сермеб кыйыны алыб тебреди.

— Къанамат, дженгиллик этме, биз да санга аны ючюн келгенбиз, — деб Бийнөгер сермеб этегинден тутуб тыйды.

— Итден туугъан къарт бёрю, этген артыкълыгъым азды деб, энди къутургъанында, тишируланы тюрге салдырыб тебрегенди, — деб къамасына джабышыб дорбундан чыгар-

гъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа юч тенги да, аллына чырмау болуб, джибермедиле.

Олтургъан адам болмай, барысы да дорбунну аллында ёрге тургъанлай, Бийнёгер джолда нёгерлери бла бичим этиб келген оноуун айтды:

— Энди кызыб, тели Джанибек Чегемге баргъанча баргъандан хайыр джокъду, алай баргъанлай, «ма элт» деб, бериб иерик тюлдюле, кече-кюн сауутлары бла къараулла сакълаб турадыла. Андан эсе, хар бирибиз не зат этеригибизни билиб барыргъа керекбиз. Мени кёлюме келгени, анга къалгъан джашланы да огъай дегенлери джокъду: биз ючюбюз акъыртын кысыла барыб таууш этдирмей, къараул болгъанны тюбге басыб, сауутларын сыйыргъа керекбиз, сен а, Қъанамат, темир таякъ, не башха зат болса да, бир къаты затны алыб киритни къобарыб, Бадиматны алыб, бизге къарамай къачаргъа керексе. Биз, ким болгъаныбызны билмез ючюн, сёлешмей башыбызгъа башлыкъланы гыла-мыла байларгъа керекбиз. Бюгече келлигибизни Бадиматха Джантемирни алгъын къатыны Тауджандан айтдыргъанбыз, ол бизни сакълаб турады. Энди кеч этмей, ай чыгыб къалгъынчы, барыргъа керекбиз.

— Ай, бир атылгъан сауутубуз болса, не иги боллукъ эди, -- деб Қъанамат тегерегин къармагъанлай, Ибрахим, шыбырдата-шыбырдата, бир салам гырмыкны къолтугъуна кысыб, ортасындан бели кысылгъан бир машокну алыб кирди.

Кишиге джукъ айтмагъанлай, къалгъанла да джаш адам не зат этерге тебрегенди деб къараб тургъанлай:

— Қъанамат, бу машокда, сохта айлана барыб, афендиге джыйгъанымы санга алыб келтиргенме, керек болса, ичине къарарса, -- деб машокну дорбунну бир джанына аунатды. Дагъыда киши джукъ айтмагъанлай, тешиб салам гырмыкдан чыгъарыб, сюнгюсю джанына кысылыб тургъан шкокну Қъанаматха узатды.

Асыры къууаннгандан, барысы да бир бирине джетдирмей, джашчыкълны кёлтюрюб, кёзлерин уппа этдиле.

Алгъы бурун джашчыкълны джерге джибериб:

— Қъйда табханса шкокну? -- деб Қъанамат сорду. Ибрахим керекли заманда джарагъанын эслеб: сен босагъада сюелген мыртазакълны уруб кыргъанынгда, шкогу бир джанына чортлагъан эди, мен да сермеб алгъан эдим, -- деб ышарышара айтды.

Не зат эсе да бир улау зат болуб, муратына джетген адам къууаннганча къууаныб, Батдал Қъанамат таба айланыб айтды: — Бери келе, мен бу джашчыкъ алаамат адам боллукъду дегенимде, была мени хыликке этиб кюлдюле. Мени тюз болгъаным былайда бюгече болду, -- деб Қъанаматха «Кертиди, Батдал тюз айтады» дер дегенча къарады, алай болгъанлыкъ-

гъа анга аууз бла джууаб орнуна, къатына къысылыб тургъан
Ибрахимни кѣлтюрюб, къойнуна къысды. Аны алай кѣргенин-
де, Батдал: «Джюрюгюз, аланла», — деб эки къолун джан сю-
еклеринне салгъанлай, Бийнѣгер бла Ахматха хыликке этгенча
этиб, къынгыр къарагъанлай, дорбундан чыкъды.

Соруула бла иш

1. Токъалны нек аманлайдыла?
2. Қъанаматха тенглери къалай тюбешдиле?
3. Қъанаматха Бийнѣгер не хапар айтды?
4. Ибрахим Қъанаматха не хапар айтды?
5. Қъанамат дорбунда нек джашай эди?
6. Бадимат нек тутулгъанды?
7. Патчахны заманында урунган къарачайлыла,
джалчыла, онгсузла къалай джашагъандыла?
8. Хапарны хар башына ат атагъыз, план салыгъыз,
ариу сѣзлени, таб суратланган айтымланы табыгъыз.

ТУУГЪАН ДЖЕРИМ

Къоркъмазланы Аскер.

Къарлы таулу, дарман суулу
Туугъан джерим.
Бек кемсизди мени сеннге
Сюймеклигим.

Сенсе меннге экинчи ана,
Сыйлы къала.
Туугъан джерим, суу джагъада
Джашыл тала!

Артыкъда багъалыдыла
Сенде тарла,
Сослан ташла, гокга хансла,
Сары джарла.

Субай назны, башын сылай,
Къагъыучу джел.
Ай джарыкъда, кѣзню алдай,
Джукълаучу кѣл.

Джарыкъ кече кёз туурамда
Джашнайса сен.
Саут алыб сюелеме
Чегингде мен.

Сенсе менге экинчи ана,
Сыйлы кыала.
Дуния байлыкъ сенсе менге,
Джашыл тала!

И ш

Назмуну окъугъуз, маънасын аңылагъыз.

ТУРНАЛА

Батчаланы М.

Кюн мутхузду,
Буз басады
Кёзлеулени юслерин.
Къач аязда
Сууталла
Къаяла ёшюнлерин.

Алтын чапракъ
Эртде акъгъанд,
Чарс басады таулары,
Кёкюрек солуйд
Ушатмайын
Сууукъ, мылы хауаны.

Булутлары
Башлары бла,
Чапракылача саргъала,
Кыбылагъа
Джан атханла
Узунбоюн турнала.

Тау артлада
Джандет джылыу
Табарыкыдыла ала...
Анда хаман
Кюн тийибди,
Чайкыалалла будайла.

Мен да насыб
Излер эдим
Кюн батмагъан джагъада,
«Къарачай» деб
Насыб берген
Джер болмаса дуняда.

И ш

Туугъан джерге суймекликни суратланнганын ха-
парлагъыз.

АКЪБА ЛАНЫ ИСМАИЛ
(1874—1938)

АЙРЫ ЧАБАКЪ, БАЛЫКЪ, ДУУАДАКЪ.

Бурун бир Айры чабакъ,
Бир Балыкъ, бир Дууадакъ,
Мурат этиб тартаргъа
Джегилгендиле арбагъа.

Харам этиб джанларын.
Бек тер басыб санларын,
Аямай кюрешгендиле.
Боюнларын, сыртларын,
Ешюнлерин, бутларын
Хамытха уруб тешгендиле.

Кюрешгенден не келсип.
Ишни джигин табмалла,
Бирикмев а не берсип.
Бир джанына тартмалла.

Айры чабакъ къарамай,
Тюз артына джата эд,
Дууадакъ а аямай
Хаман кѣкге тарта эд,
Балыкъ тѣзюб боламай,
Башын суугъа ата эд.

Ким тюз, ким терс эсе да
Айырылмай къалады,
Арба уа, таб, бюгюн да
Джукъгъа тебмен турады.

Соруула

1. Шохлукъ, биригиу неге керекди?
2. Сиз бир-биригиз бла къалай турасыз?
3. Басняны магъанасы неди?

ИЙНЕЧИК

Биджиланы А.

Ийнечик ъхтемленеед
Мен кючлюлей туугъанма деб,
Джетген джеринден ътеед
Мени бир затда тыймаз деб.

Мен бир затдан да къоркъмайма
Башмакъ болсун, чурукъ болсун,
Кюушеннгеними бузмайма,
Къат-къат чарыкъ сырыу болсун,

Ийне алай айта келиб,
Къатхан териге чанчылды.
Джигитме деб ъхтемлениб,
Тюз белинден эки сынды.

БАСХЫЧ

Къабыргъада тураед
Басхыч, ърге таяныб,
Баш аягъы махданганд
Тюб аякъгъа айланыб.

«Кенглигибиз бир ючюн
Сенден ёрге минибме,
Кёремисе, мен сенден
Нечик башма, мийикме».

Ол махдана тургъанлай,
Бир джолоучу баргъанды,
Анга ачыугъа баш джанын
Тюб джанына салгъанды.

Махданыргъа керек тюлдю.
Не алапат болсанг да,
Уллу кёллю сёлешме,
Не мийикде турсанг да.

Соруу

1. Баснялада махтанчакълыкъгъа къалай къаралады?

ТЕРЕК БЛА ТАШ

Маммеланы И.

Эртде-эртде бир элде,
Кюню кызыу бир джерде,
Ёсенди къалын эмен
Салкъын бериб кёб джерге.
Ол терекни тюбюнде,
Къалын ауанасында
Бир къара таш болгъанды,
Ма ол ташны юсюнде
Кёб адам олтургъанды.
Джолоучу да, элли да
Джаз кюнледе келелле,
Бу салкъыннга баш атыб,
Таш юсюне чёгелле.
«Келген маннга келед»,—деб
Таш кюн сайын махтанад,
Юсюне олтургъанни
Кесине келгеннге санайд.
«Бу терек болмагъанда
Кёб адам келлик эди
Бир ачыкъ джерде болсам
Бары да кёрлюк эди».
Деб къара таш ахсынад

Терек бла джарашмай,
 «Терек ауанасында
 Нек къалдым», деб джаратмай.
 Алай бир кюн адамла
 Терекге эс бурдула,
 Қъара ташны кёзлерин
 Эштиб затмы турдула,
 Ташны ылыхтын бла
 Орнундан къобардыла,
 Салкъындан арлакъ элтиб
 Бир чунгургъа 'атдыла,
 Терек ауанасында
 Шиндикле орнатдыла.
 Энди келген олтурад
 Бу узун шиндиклеге
 Энди киши бармайды.
 Қъара ташха чёгерге.
 Басняны магъанасы
 Аны бла бошалад,
 Биреуню къыйынына
 Кесин къошхан кёб болад.

ҚАСКА БЛА ҚЪУМУРСХА

(И. А. Крыловдан.)

Алийланы У. Дж.

Каска джазыкъ джай узуну джырлай туруб,
 Кыш азыкъгъа джукъ джыймады урунуб.
 Хар къаурагъа ол секириб ойнай эди,
 Джашил кырдыкладан тоуб, джырлай эди.
 Джыргъа кызыб, аманлыкъгъа бел байлаб,
 Эс джыймады заманында, артха ойлаб;
 Хапарсызлай къалтыратыб сууукъ джетди,
 Кырау уруб, кышлыкъладан кырдык кетди.
 Джазыкъ Каска, ач болуб, сууукъдан къатыб,
 Ол баргъанды хоншу Қъумурсхасына тартыб:
 — Джай узуну джырлагъандан бошамадым,
 Мен кышыма ашар азыкъ джыялмадым,
 Кёзююнде азыгъын джыйгъан хоншусу.
 Қъарт Қъумурсха былай деди болушлусу:
 — Тели Каска! Джай узуну джырладынг эсе,
 Кыш узуну, хайда тепсе, хайда тепсе,
 Джай ишлеген кыш токъ болур, ма менича,
 Ишлемеген ачдан ёлур, ма сенича!

Соруула бла иш

1. Автор касканы юсю бла къаллай адамланы сёгеди?
 2. Қышха къачан хазырланыргъа керекди?
 3. Каскагъа айтырча нарт сёз билемисиз?
 4. Басняны ючеулен болуб: биринг каска ючюн, биринг къумурсха ючюн биринг да автор ючюн кесин окъугъуз.
- Авторну сёзлерин ашыкъмай, сабыр, эскертиб айтыргъа керекди. Касканы джалынчакъ этиб, Қъумурсханы да тынчлыкълы, уллу кёллю, чам халда окъугъуз.

БАСНЯ.

Басня деб бир затны башха халда айтыб, аны юсю бла айгъакълаб, ойландыргъан назмугъа айтабыз.

Басняны амалсыз юч заты болургъа тыйыншлыды: башха затны юсю бла айтыу, хапарлау эмда акъыл сёз.

Басняда хапар къысха айтылады эмда ишни ахыры болады. Кёбюсюне адамланы халилери джанууарлагъа, къанатлылагъа аталыб джазылады.

Сёз ючюн. «Каска бла Қъумурсха» деген басняда ишлемеген адам бла ишлегенни суратлары каска бла къумурсханы юлгюлери бла айтылады, аланы халилери джазылады, ахырында акъыл сёзю барды: «Ишлемеген—ачдан ёлюр», деб, урунууну магъанасын билдиреди:

Борсукъ бла бёрю

Бёрю:

Чыкъсанг а, Борсукъ, уядан чыкъсанг а,
мен айтханнга эсинги бурсанг а:
Бу тауладан ол таулагъа барайыкъ,
ол тауладан ирк джасакъла алайыкъ!

Борсукъ:

Чыкъмайма мен, Бёрю, къойчу, чыкъмайма.
Бу тауладан ол таулагъа барыргъа,
ол тауладан ирк джасакъла алыргъа.
— Ол сёзлени мени алдаргъа айтаса,
Мени ашар ючюннге чакъыраса.

Бёрю:

Ашагъанла, хариб, айтыб ашамайла,
Ашагъанла мен джарлыгъа ушамайла.
Сени ашасам, джукъланнган отха тюшейим.

Санларымы ёлген итле кемирсинле!
Къабырымда ёлген молла окъусун,
Ёшюнюме окъсуз шок атылсын,
Сюймегеним тюз бойнундан тагъылсын.
Бишген тауукъну сен аллыма келтир,
Ашамасам сен мени ур да ёлтюр.
Мен суусуз къалгъан тенгизге батайым,
Ётден тоуб кюн турушда джатайым,
Къойдан толу баугъа тыгъылайым,
Анда киши да кёрмейин къалайым!

Соруу

Бёрюню джууабын къалай ангыларгъа керекди?

ЕГЮЗ БЛА ЭШЕК

Маммеланы И.

Бир ёгюз бла эшек
Чыкыгъан эдиле джолгъа,
Джолда кёб сыртха ёрлеб,
Эннгендиле кёб къолгъа.
Ёгюз джолда эшеки
Азмы джанына тийди,
Бир кюн дорбуннга къоймай
Джауумгъа кыстаб ийди.
Бир джолда уа эшекге
Мюйюзню да тийирди,
«Эшек, къара гrait», — деб
Намысын кёб сындырды.
Сора бир ыран джолну
Тюшдю бир кюн ётерге,
Анда эшек джалыныб
Былай айтды ёгюзге:
— Кирме, ёгюз, тамада.
Кирме бу тар ыраннга,
Ийнансанг кесимден да
Бек къоркъама мен саннга.
Ма, къарачы сен энишге
Ма, мийик чынгыл къая.
Аллах сакъласын, кирме,
Кирме, кесинги сакъла.
Тюз айтсакъ бизни эшек
Къоркъмайд ёгюз ёлед деб,
Ол къоркъады «ёгюз ёлюб
Сыртыма джюкленед» деб.

*ЁРТЕНЛАНЫ АЗРЕТ.
(1907—1955)*

ТЕМИР ЁМЮР

Ёртенланы А.

Бизни ёмюр—темир ёмюрдю,
Биз ёмюрню темир деулери,
Ёмюр бизге кѳурчдан джан урду,
Биз ёмюрню кѳурч миндеулери.
Темир джаратды бу ёмюрню,
Бу ёмюр туудурду темирни,
Бу темир ашайды кѳюшениб,
«Нарт» ёмюрден кѳалгѳан кѳёмюрню.
Ёмюр кѳючлю бу темирден да,
Джыйды кѳолгѳа кѳурчну-темирни,
Ёмюр агѳачланы кемирди.
Ёлдю «питир аякъ ,темирли».

Ёмюр сюрмелеб ачды джолла,
 Эсги джолла болдула кирли,
 Темир ёмюр агъач атла бла
 Сагъыш этчи «улоу» элтирми?
 Биз ёмюрню темир аскери,
 Биз сюебиз къаты бирликни
 Биз сюебиз эм джаратабыз.
 Анда къурчлукъну, темирликни.
 Ёмюр болуб уллу элеуюл,
 Атад элеб чёблюкню, кирни,
 Ёмюр юзед зорну тамырын,
 Нюрюн джерге тёгюб илкерни.
 Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
 Бу ёмюр хар ёмюрден ёрдю.
 Темирден инсанла болгъанын
 Биз джангыз бу ёмюрде кёрдюк.

Соруула бла ишле

1. Совет адамланы зорлукъну, эскиликни хорлагъанларын, социализм къурауда джигитликлерин поэт къалай сёзле бла ачыкълайды?
2. Халкъны бирикмеклигини юсюнден не айтылады?
3. Тилни кескин амалларын табыгъыз.
4. Бу сёзлени маъаналарын айтыгъыз: деуле, питир аякъ, темирли, улоу, элеуюл.
5. Назмуну азбар этигиз.

МЕТАФОРА.

Метафора (грекча перенесение—кёчюрюу)—суратлау тилни кесгинлигин кёргюзген, кёб джюрюген амалларыны бириди. Метафораны тамалы — аты айтылмагъан тенгleshдириудю, эки затха да ушаш шартны айтыб, андан чыгъады. Алай айтыу тилге кесгинлик береди.

Юлгю: «Темир ёмор» деген назмуда Ёртенланы Азрет биз джашагъан кёзююню, совет адамланы кючлюгюн, бир иннетде джашауларын кёргюзюр ючюн темирни, къурчну къатылыгъы бла суратлаб айтады.

Сёз ючюн, темир ёмюр, биз ёмюрню темир деулери, ёмюр бизге къурчдан джан урду, биз ёмюрню къурч мин — деулери д. а. к.

И ш

Эски къарачай джырлада метафораланы табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.

СОВЕТ СОЮЗНУ ДЖИГИТИ
БАГЪАТЫРЛАНЫ УМАРНЫ ДЖАШЫ ХАРУН
(1907—1966)

Багъатырланы Харун Совет аскер джауну хорлаб бошагъынчы Уллу Ата Джурт къазауатда айланнганды. Аны джигитлигини юсюнден белгили совет журналист, аскер корреспондент Евгений Кригер «Всадник в броне» деб джазгъанды. Ол очерк 1944 джыл «Ивестия» газетде басмаланнган эди.

Багъатыр улу Харун артда Карачаевск шахарда джашагъанды. Ол «Ата Джурт ючюн» деген китаб джазгъанды.

Совет Союзну Джигити гвардиячы полковник Багъатырланы Харун 1966 дж. ауушханды. Анга Карачаевскеде памятник салыннганды.

ТЕМИР АТЛЫ

Е. Кригер

О черк.

Немецле урушну танкала бла башладыла, аланы аллай машиналары бек кёб эди. Санларыны кёб болганына базыб, урушда акъырын, алгъа кирмей, кёз-кёз этиб, уллу джерле алыр умутда чаба эдиле. Ала билмей тургъанлай, болгъан планлары — алгъа барыу, хорлам — бары да оюлду...

Москвагъа, Волгоградха джETER джерледе кышхы уруш аланы планларын къатышдырды. Немчаланы танка урушлары алагъа къаргъышда айтырча бошала тебреди.

Энди совет танкала Украинада Жмеринская, Дубно деген джерледе немча танкала туура иги заманларында этген урушдан да аламат уруш этиб, орус тактиканы аланы тактикадан къалай иги болуб кетгенинден немчала джукъ ангыламай, сей-ирсинедице.

Совет танкала герман танкалары урушларында башхалыкълары билирге суйген адам Орёлда, Харьковда, Киевде, Волуйскеде эмда Чугуевде, Россош, Фастов, Коростень, Житомирде этген урушлары ючюн кесин адам ортасы болгъан адамгъа санагъан джаш майор Багъатырлары Харуннга тюбеб сёлешсе, толу хапар аллыкъ эди.

Ол юч кере джаралы болгъанды, осколкаладан тюшген джаралары уа санаусуздула, юсюнде юч джараны орнунда джыйырма бла эки табы барды. Джети кере джана тургъан танканы ичинден чыгыб, джаяулай сермешгенди. Бир кере уа аллай бир къатышханнга киргенди, кимни урлугъун кеси да билмей къалгъанды, сауутну хар не тюрлюсю да къатышыб, анга да джерни башында болгъан тил: немецлича, австриячылача, венгерлеча дагыда ким биледи—къатышыб, Харун да быланы орталары бла сермеше-сермеше чыгыб, тобланы отларын джаулагъа бургъанды.

Днепр ючюн урушдан сора Багъатырлары Харуннга Совет Союзну Тулпары деген аты атагъандыла.

Харун джашауун джарлылыкъ бла башлагъанды, Невинномыск деген станцияны огъары джанында Джёгетей элде джайлыкъда атланы кюте айланган заманныда огъуна, химик болургъа суйюб, Иваново шахарда техникумгъа киргенди. Алай а немецле бизни къралгъа чабханлай, Харун урушну адамы болгъанды.

Харун танкагъа, нёгерлик ушакъда ичги сёзюн айтханына къарасакъ, атлы аскерге тюшерге термиле тургъанлай келгенди.

Сегиз джылындан башлаб, джайдакълай да, джери бла да атлагъа миниб башлагъаны себебден: аякълары бир кесек

кынгырыракъдыла. Харун эм кючлю эмилик атланы юретиб, алагъа кесин суйдюрюучен эди. Алай болгъанлыкъгъа бусагъатда Харун танкист болгъанды, энди аны танкадан, бир да къуруса да урушну артына дери, хорламгъа дери, тартыб да чыгъараллыкъ тюлсе. Багъатырланы Харун кибик офицерле кеслерини хар тюрлю халилери бла, урушну халилери бла урушну болгъан джеринде немец шаблонну айгъакълайдыла.

Бу хапар, ол андан джанын аямагъан эмда кеси аны суйген адамы болгъан, кесини командири бла къалай джарашханыны юсюнден айтылынады.

Алай а бир джолда Харунну командир къазауатха бир мырды батмакълагъа джибергенди, артда уа артыкъ къоранчлары ючюн урушханды, къазауатдан ачыуу бла чыкъгъан Харун командирини ол сёзюн алай тюзге тергемегенди, джанына тийгеннге къыйналыргъа уа заман болмагъанды, уруш талай кюннге созулгъанды, андан сора кёб турмай командир Харунну телефонга чакъыргъанды эмда башхала алалмагъан тёбени алыргъа буйрукъ бергенди.

Былайда болгъан штурмалада кёб къоранчла болгъан эдиле. Харунга къыйын ишни къой, чыртда тындырыгъа болмаз дерча, аллай ишни бергенин командир кеси да биле эди.

«Мен сеннге төрт самаходка берейим, төрт танка да сени кесингде барды, джаяу аскерни кесинг къуарса, андан арысына кесинг сагъыш эт, тёбени уа алыргъа керекди», — деб командир алай айтханды.

Телефон бла сёлешген кёзюуде Харунну эки къолунда эки джарасы бла бир контузиясы болгъанды, алай а аны юсюнден кесини командирине айтмагъанды.

Немецле тёбеде «тигрла» бла «фердинантланы» кючлю джыйышдыргъандыла, төгерекеге 15—20 километрге дери кёрюннген таб джерде траншеяла, окопала къазыб кеслерин толу ышаннгылыгъа санагъандыла.

Немецле кеслерини кючлерин алада мардасыз уллугъа санай, оруслуланы алайда алайдан эсе аз къарыулары бла алагъа чабсала билимсизлик этерикге санай эдиле.

Харун ол кече, ремонтдан чыкъгъан дагъыда юч танканы кесиникилеге къошханды, хоншусундан да танкагъа къаршчы джети тоб алгъанды, 100 адамдан джаяу аскер къурагъанды. эмда кючлерибиз азыракъ болса да, алкъын штурмагъа барыргъа къарыучугъубуз барды деб, таукел келгендиле. Алай а биз аланы къалай хайырландырлыкъбыз?

Немецле кёб эдиле, кеслерини да бир табыкълары бар эди, — ала дуппурда эдиле. Эргенбла Багъатыр улу штурмну башлады. Немецле сезген традициядан башха, ол танкала бла самаходкаланы бир тизгин этди, алагъа джаяу аскерни къошду, барына да джакълыкъ этер ючюн джети тобну от ачарча этиб,

лазырланган да этмегенлей, илячин булутладан тутар затына кесин атханча, джау билмей тургъанлай дуппургъа чабды. Ол кеси хар затны иги кёрюр ючюн, эмда кеси да кёрюнюб турур ючюн отну ичинде джаяу бара эди; бир кьолунда пистолети бар эди, бирси кьолунда уа ракетницасындан танкаланы кьалайгъа айланыкъларына товланы от ачарыкъларына эмда джаяу аскерчилени кьалай ары чабарыкъларына кьызыл, акъ, джашил ракетала бла сигнал бере.эди.

Аны манёвру—джаугъа билдирмегенлей, бютеу кюнню магъаналы джерге буруу эди.

Харун ракеталары бла, тауушу бла, кьолун силкиб кёрюзтюу бла адамла да, машинала да бирден, бир кьол болуб урурча этди; немецле уа, справочниклеринде быллай маневр болургъа боллукъду деб, айтылмагъаны себебли, джунчуб кьалдыла эмда заманны ычхындырдыла; ала эс джыйыб, дуппурну бирси джанындан «фердинатларын» джибергенлеринде Харунну товлары аланы дуппурда огъуна чачдыла; Харунну танкалары бла джаяу аксери уа дуппурну башына чыгъыб, немец траншей-леге джетген эдиле; былайда танкаланы чархлары бла джаяу аскерлени гранатлары ишни тындырдыла, Харунну эм ахыр ракетасы дуппурну башындан берилди — дуппур алынды.

Экинчи кюн ол командирге тюбеди; командир дженгил, алай а Харунча, халал джюрекли адам эди.

— Нек ачыуланаса? — деб сорду командир.

— Тюнене бир танкамы да кьоратмадым, — деб джууаб этди Харун.—Кёрдюм,—деди командир,—барын кёрдюм. Сени ракеталарынгы да кёрдюм, джюр майор, энди мындан ары да алай уруш этейик. Алай бла Харун кесини кёлкьалдысын уруш бла, хорлам бла джукълатды; сора беш сагъатдан джангыдан чабыуулну башлады.

Бюгюн ол, биз аны бла ушакъ этген джерден узакъдады, кеси да танкаларыны дженгил, уста тактика чабыулларында немецлени урады.

Харунну немец тактиканы эм учхара, эм таша джерлерине бурулгъан, кьысха заманлы, терен атакасын кёзге кёрюзторге керекди. Ол немчалагъа кюндюз огъай, кече да атака эте эди. Бир кере ол, кече тангнга дери барыб, танг атаргъа бир участокга джетди. Былайда анга «тигрланы» толу джыйыны тюбеди; онг джанында немец танкала бар эдиле, сол джанында немец минометла бар эдиле, кёкден да алты быргъылы немец минометладан от толкьунла тюше эдиле; Харун танг кьаралды бла ал танканы тобун солгъа, экинчиникин онгнга буруб, алай бла танкаланы тизиб аладан танка тоб кирпичи ишлеб немецлени бет джанларына кириб бир шахарчыкыгъа джетди; шахарчыкда

немец офицерле эмда интендантла ол кече солуу юйде тынчая эдиле, складла, лазарет бар эдиле.

Харун немецлени ызларындан кире да орам урушлада бола ачыулу болгъан эди. Ол шахарны бир кыйырында немецле адамланы бир юйге джыйыб от салыб кюйдюрюрге тебрегенлерин эслегенди.

Харун танканы башын ачыб, джолгъа кёз джетдириб, танкасын ол юйге бура тебрегенлей, орамны бир мюйюшюнде немец Харуннга тобну бура тургъанларын кёрдю. Джауну тобу бир такыйкъадан от ачарча болгъан эди.

Харунну танкасы, тобу ал джанында эди, немчала уа джолну бир джанында эдиле. Харун тобун алагъа бургъунчу, юсюне от джаныб Харунну кёлю кетди. Эрлей эс джыйыб къарагъанында, джана тургъан къан джугъу кийимлерин адамла джукълата тура эдиле.

Тоб окъ танканы моторуну къатын чачхан эди, ол окъ чачхан темирчикле къолларына, башына кирген эдиле. Артда хирургла Харунну джарыб, онэки джеринден темир кесекчиклени алгъан эдиле.

Эс джыаргъа кюрешиб Харун танканы джюрютюучюге: «Онг джанынга бур. Юйню артында къабыргъагъа кыс!» — деб кычырды. Тобха окъланы салычуну джелкесинде джана тургъанларын кёрюб, аны бла биргелей биринчи юйню джанына секириб чыкъды. Джюз метрге джууукъну отну ичин бардыла. Харун башняны юсю бла бир джанына тюшдю. Болгъаны къан бла джалын джугъу болуб, сылыт болуб аякъ юсюнде тохтаялмай, джаугъа тишин кыса эди. Ол джауну тоб ата тургъан танкасын чачар мурат бла къатында бир танкагъа мыллыгын атды. Қъарыусуз болуб джыгъылды, дагъыда къобду, экинчи, ююнчю да джыгъылды. Нёгерлери къолларындан тутуб, танкагъа минерге бошламадыла.

— Ол тоб чачылгъынчы, мени тутмай бошлагъыз—деб кычырды. Қъабыргъадан тутуб, бизникеле ююнчю кере атыб джауну тобун къаушатханларын кеси кёзю бла кёргенинде, дохдурлагъа джараларын байлатыргъа кюйду:

Болгъаны байланыб джаны къолунда болса иерча болуб тургъанлай, къазауатны артына дери башчылыкъ этди. Харунну айтыуу бла ол кюннге дери алай къаты уруш кёмеген эди. Немецлени шахарчыкъдан кыстагъанларында Харунну операция этерге алыб кетди.

Бир талай кюнден Харун госпиталдан къачыб, быягъынлай ызына къазауат баргъан джерге къайтды.

Харун байлауларында къан тамгъалары да кетмегенлей, джангыдан урушха кирди.

— Мен атлы аскерде уруш этерге джаратылгъанма, — дейди, — атха усталыгъына терслиги болгъан адамча, алай а не амал, бизни аскерге танкистле керекдиле.—Немецлени акъылларына танка къуру машинады, уллу машинады деб алай келе-

ди. Мен а танкагъа олтурсам — танканы да джаны барды деб, акъылыма алай келеди. Энди атха алай термилмейме. Джэгетей элден атха уста болуб чыкъгъан Харун атлылай къалады, алай а аны аты кърч атды.

Харунну джюреги да кърчду, аджалгъа ийнанмайын, хар атлагъан атламында аны алдаб джюрюйдю. Аны джыйырма бла эки джерин осколкала тешгенликге госпиталда кърчу беш кюн джатханды. Эриб джана тургъан танкаланы ичинден саулай чыгъыб, отча кюйген металла бла тенглери джана тургъан ёлюклери, тюбюнден сюйрелиб чыгъыб дагъыда урушха къайтыб тенглери ючюн, немецле къанларын ичген совет адамла ючюн, Ата джуртуна тюшген джарала ючюн, къабланча урушуб, дерт къайтарады. Совет уруш тактиканы амалларын билелмей немецле бек кюрешедиле. Ала бу затны билаллыкъ тюлдюле. Къызыл Аскерни, урушну отунда джаратылыб, билимли болгъан тактикасындан сора да, Харунча адамланы джюреклери къанлы джауну кърюб болмай, кесини халкъы ючюн, дертден къайнагъанларын ангыларгъа немецлени алкъын амаллары джокъду. Бюгюн Ата джуртубузну кюнбатхандагъы чеклерине джууукъ джерде Харунну танкалары немец окопаланы чачыб барадыла. Урушну кърюгюнде бишген халкъны темир кючю бла алгъышланган Харунну танкалары джолда тюбеген джауланы эзе, кюнбатханнга барадыла.

18 март 1944 дж. Уруш этген аскерден

Соруула бла ишле

1. Совет аскерчиле фашист джаула бла къалай уруш этедиле?
2. Багъатырланы Харун джаугъа бу хапарда къайсы джерледе тюбейди? Очеркде Харунну джигитлигин айтхан тизгинлени табыгъыз.
4. Багъатыр улу Харунну «Ата Джурт ючюн» деген китабын окъугъуз.
5. «Харун урушда» деб сочинение джазыгъыз.

ОЧЕРК.

Джазыучула, журналистле джашаудан бир затны алыб, кимни юсюнден сёз баргъанын айтыб, къалайда болгъанын, не заманда болгъанын къргюзюб керти хапар джазадыла.

Очеркни хапардан башхалыгъы керти затны юсюнден джазылгъаны болады. Аллай хапаргъа очерк дейдиле. Юлгю, «Известия» газетни корреспонденти Евгений Кригер 1944 джыл уруш эте тургъан аскерге барыб, Багъатырланы Харунну юсюнден «Всадник в броне» («Темир атлы») деген очерк джазгъанды. Очерк ол кёзюуде «Известия» газетде басмаланганды.

ЛЕНИН.

Мечиев Кязим.

Айтама, тынгылагъыз сиз,
Бирлик иште товарищле,
Ленин къалай джюрютгенин
Эркинлик ючюннге ишле.

Сабийликден окъуй кетди,
Аны мийигине джетди,
Дуниядан патчахлыкъны
Тайдырыргъа мурат этди.

Башлады андан, аямай,
Қъара халкъгъа хапар бериб,
Аны ючюн кѣб къыйналды,
Тутмакъ да, Сибир да кѣрюб.

Андан да къутулуб кетди,
Барыб кѣрдю къралланы,
Излеб, табыб джыйын этди,
Джигит, батыр уланланы.

Джашырынлыкъда кѣб ишлеб,
Турду къадар заманланы,
Бийликледен чыгъарыргъа
Байла бла Романланы.

Ишчи, элли бир болдула,
Қъолгъа сауутну алдыла.
Ленинни ызындан барыб,
Патчахлыкъны аудурдула.

Ленин эди ишни къургъан,
Залимликге ёртен салгъан,
Эскиликни отха атхан,
Джангылыкъны чархын бургъан.

Патчахлыкъны кир къаласын
Кѣб кюреши да чачды ол,
Джарлы халкъгъа эркинликни
Эшигин кенгиге ачды ол.

Ленинди — тюзлюкню джолу,
Джокъду адам андан уллу,
Аны джолу бла барыр
Ёмюрледе адам улу.

Ёлдю Ленин — башчыбыз,
Башчыбызны унутмазбыз.
Джарлы, джалчы, тынгылагъыз,
Кязим айтханны ангылагъыз:

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,
Бош керексиз къыйналмагъыз —
Ауар ташха таянмагъыз.

Оюлмазлыкъ къая — Ленинди,
Адам игиси — Ленинчиди,
Ленин—батмазлыкъ кюнбюздю,
Партиясы — кёз гинджибизди.

1924 дж.

Соруула бла иш

1. В. И. Ленин Россияда патчахлыкъны къурутургъа къалай кюрешгенди, къаллай кыйынлыкъла сынагъанды?
 2. В. И. Ленин Коммунист партияны кимден къурагъанды?
 3. Ишчиле бла элчиле кимни башчылыгъы бла хорлагъандыла?
 4. «Ленинни джолу бла барыр адам улу» деген «сёзлени къалай ангылайсыз?
 5. Джырчы урунганланы неге чакъырады, ленинчилени юсюнден не айтады?
- Назмуну азбар этигиз.

ЛЕНИННИ ПОРТРЕТИ

Лайпанланы Р.

Ильични Ата джуртубузну ёсюмюнден, урунган халкъны байлагъа, бийлеге къаршчы кюрешинден хапар айтхан кёб зат барды. Джашау бюгюнлюкдеча ариу, иги болур ючюн, джигит совет адамла къаллай джолланы ётгенлерин кёргозедиле.

Музейге кюн сайын кёб адам келеди. Аланы ичинде боюларында кызыл галстуклары болгъан пионерлени хама да кёрюрге боллукъду. Ала Ильични юсюнден хапар билирге, аны джазгъанларын, этген ишлерин кёрюрге келедиле. Владимир Ильичге уллу суймеклик келтиреди аланы бары. Хар келгенлери сайын бир джангы затны биледиле.

Бир кюн музейни залларыны биринде сабийле мияла тюбюндеги бир къагъытны окъуй тура эдиле. Ол испанлы коммунист Маркос Ана совет джаш тёлуге джазгъан письмо эди.

Маркос революцион иши, фашизмге къаршчы кюрешгени ючюн, тутмакълада 23 джылны олтургъанды. Джигит коммунистни бугъоула, артыкълыкъла бюгалмагъандыла, кюрешде чыныкъланды ол. Ленинни окъууундан, Совет Союзну юсюнден халкъга керти хапар айтханды, фашизмни айгъакълагъанды.

Джигит коммунистни Маркос Ананы ёлтюрюрге сюд этгендиле. Юч джылны джангыз адам олтургъан мылы, сууукъ ка-

мерада ахыр кюнюн сакълаб тургъанды. Ол заманда да эс ташламагъанды.

Бююнлюкде да кюрешедиле Испанияда коммунистле зор лукъгъа къаршчы. Фашист къауум, капиталистлени джакъчылары аланы энтда атадыла тутмакъгъа, инджитедиле, ёлтюредиле. Алай а бой бермейдиле ала. Келир заманны иеси социализм боллугъуна ийнанадыла. Революцион кюрешде алагъа Ленин эмда бизни джашауну юлгюсю болушханлай турадыла.

Маркос Ана джашлай огъуна, фашистлени къолуна тюшюб, уллу азаб чекгенди. Туура къарыусузгъа джетген кёзююнде анга Ленинни портрети уллу болушлукъ этгенди. Аны юсюнден джазгъанды Маркос совет джаш тёлуге. Ма ол письмо эди пионерле музейде окъугъан.

...1943 джыл Мадрид Парлиер тюрме. Адамладан тыкъ-тыкълама болгъанды тюрме, алай а кюн сайын дагъыда джаны адамланы келтириб атадыла. Патриотланы кюрешлерин джаныууарлыкъ этиб тыяргъа мурат этедиле фашистле. Амма Испанияны джигит уланлары тегереги эгерле бла, богъурдакъларына дери сауутланган солдатла бла сакъланган таш хуналаны ичиндегиле тохтатмайдыла сермешиулерин.

Ма аллай болумда коммунистле тутмакъланы бирикдириб, къарыусуз болгъаннга негерлик этиб, эс табдырыб, болушуб тура эдиле. Къолдан джазылгъан ташатын газет да чыгъара эдиле.

Бир джолда къолунда аллай газети бла бир джаш адамны тутдула тюрмени къараууллары. Полицейле мыллык атыб, ач бёрюлеча джашны къолларын артына буруб, джаханимли камерагъа сюрредиле.

Ол камерада соруу алыучан эдиле. Ары саппа-сау кирген адам ызына джарты джанлы болуб къайтыучан эди. Таб, инджиуню кёлтюралмай, анда огъуна ёлюб да къалыучан эдиле. Кюндюз, кече да адамны тёппе тюклерин къобаргъан. Джюрегине, мыйысына ийнелеча чанчылгъан ачы кычырыкъла чыкъгъанлай тура эдиле андан. Халкъны кёзюнден ташада, тар камерада, мурдарла кёл кенгдире эдиле, къан теге эдиле.

Ма ары элтген эдиле къолунда газети бла тутулгъан джашны.

Тёзерми джаш адам азабха, огъесе негерлерини атын айтыбмы къояр? Адамла къайгъылы болуб сакълайдыла. Тёзалмады!

Юсюн къан ырымдан толтуруб, эрнин-бурнун къаннга джуудуруб, джашны къолтукъ тюблеринден тутуб, алыб келиб юй тюбюне быргъадыла. Бир кесекчикге этген къарыусузлугъу юсюн аны джюреги джараларындан да бек кюеди. Кишини кёзюне къараялмайды...

Патриотланы кёзюу-кёзюу къанлы камерагъа чакъырыб, соруу алыб тебредиле.

Маркос да кёзюуюн сакълайды. Джюреги тебеди, сагъыш кемиреди... Коридорда аякъ таууш, хыны ауаз, ауур ынгычхатъан таууш чыкъды. Бир кесекден а темир эшик дыгъар-дугъур этиб, кенгне керилди — дженглери чыналарына дери ёрге къайырылгъан экеулен сюйреб келгенлерин ёретинлей мулджаргъа быргъадыла. Талай адам, алгъа атлаб, болушлукъ берирге дыгалас этедиле нёгерлерине.

Къашха башлы, узун сюекли бир адам тутмакъны сюйреб келген экеуленни ызларындан кириб:

— Къайрысыз! Хар ким орнугъузгъа туругъуз! — деб хыны кычырды.

Тутмакъла бир бирине кысылыб, шум болдула. Джангыз кёзлери бла бетлеринде танылады аланы бой бермезге, кюреширге хазырлыкълары.

— Маркос Ана!

Киши джууаб этмейди.

— Маркос Ана, эшитмеймисе, хайда, соруугъа!

Бир кесекге Маркосну аякълары полгъа джабышханча ауур боладыла. Алай болса да, алджагъанын танытмай Маркос биринчи кере кире эди. «Къайтырмамы саулай? Джетерми тёзюмом ит мурдарланы артыкълыкъларын кёлтюрге? Огъай, джан берсем да, аланы къолларына тенглеримден джангыз бирин да бермем!» — деб келеди кёлюне.

Ол узун коридор бла барыб, джюрекни бузлатхан къоркъунчлу камерагъа кирди.

Камераны ортасында — скамейкагъа ушаш кергич. Соруулагъа джууаб этерге унамагъанланы анга къаблаб, кериб, къаты байлайдыла. Сора мурдарла аланы не эс ташлагъынчын, не да тёзюму тауусулуб, айтайым деб, кычыргъынчы кёзюулетиб туюдиле. Джипитлик бла болумсузлукъну араларын айыргъан ма аллай болумда джангыз бир такъыйкъады. Тёздюнг — хорладың, къарыусузлукъ этдинг — бошалдың. Сол джанында мюйюнде полицияны соруучусу, аны артында да, эки къолун кёкюрегинде чалышдырыб, багъылгъан ёгюзча, бир мурдар. Арпа саламча, сары къалын къашланы тюбюнден Маркосну бетине акъыл ышан танытмагъан эки ауур мутхуз кёз къадалдыла. Темир къысхач, стол джанындагъыны къатына келиб, аны аллындагъы къагъытда бармагъы бла нени эсе да чучхуй, кёзюкъашы бла Маркосну кёргюздю. Сора столну къатындагъы ючюсю да эки конвойирни арасындагъы джангыз адамгъа бирден къарадыла.

Соруу башланды.

— Маркос Ана сенмисе?

— Къачандан бери коммунистсе?

— Алдар мурат этме, билебиз ташатын ишлегенлени бири болгъанынги. Кимледиле нёгерлеринг? Кимди тамадагъыз?

— Газетни чыгъаргъанланы атларын айт!

— Тюрмеден тышына хапарны кимни юсю бла бересиз кимди сизге болушхан?..

Маркос алагъа джараулу джууаб этмеди. Кёб кюрешдиле, ары-бери этиб болмады.

— Иги бла айтама: аякъ тиреме да, эт джууаб. Джанынг багъалы эсе сеннге, джангыз биз айтханны этсенг, къаллыкъса сау, алайсыз... — деб, темир къысхач Маркосну аллына джууукъ келди.

— Сакъламагъыз, ёлтюрюрге къолугъуздан келликди, билеме аны, алай а менден сиз адам ат эшитмесиз. Билигиз аны: коммунистле нёгерлерин сатмайдыла!

— Ах, алай болгъанын билмей тура эдим мен... Сен да биле болмазмыса бери киргенни булбулча джырлаучусун?.. Да, ма, иги джаш! — деб керилиб Маркосну бетине урду. — Бу джандет ашды, ма бу да... ма бу да... Алыгъыз къапчыгъын, сёлеширге эрине эсе!

Бирсилери да, ач бёрюлеча, мыллык атдыла сауутсуз джангыз адамгъа. Маркосну башына, имбашларына, сыртына, къарнына, буз джаугъанча /джумдурукъла, резин таякъла тийиб башладыла. Хар ургъанлары сайын башына ууакъ ийнеле чанчылгъанча бола эди, сырты уа отда кюйгенча. Кёкюрекде туугъан эрши къычырыкъ тышына чыгъаргъа излесе да, эринлерин тишлери бла къысыб къычырыкъны ичинде тыяргъа кюрешеди. Ол эс ташлагъынчы полицейле андан къычырыкъ эшитмедиле...

Маркос джангыз адамгъа ишленнген камерада джыйды эс. Къарыусуздан талай заманны къымылдамай джатды. Сора кёзлерин ачды. Тар камера. Бир мюйюшде салам кесекчик. Къайда эсе да, къабыргъа бла юй башы бир-бирине джетген джерде, мутхуз джарыкъ кёрюнеди. Камераны темир эшигини башы сюремде — гитче терезечик, къараул тутмакъны не эте тургъанын кёрюрча.

Маркосну эсине чекген азабы джангыдан тюшдю. «Хорлатмадым кесими. Айтмадым алагъа кишини атын», — деб кёлюн басды. Сора санларыны ауурлукъларына да къарамай, башын кёлтюрюб, сюркелиб мулджарчыкъгъа сойланды. Айхай, бир суу тамчы болса уа! Аузу, тамагъы къургъакъсыб, кюйюб барадыла... Бир кесекден Маркос къалктыды.

Алай а биягъы мурдарла келдиле. Къоймадыла джукъларгъа... Аман тюшча, биягъы азаб энтда башланды. Джангыз адам олтуруучу, соруу этилиучю камера, соруула, азаб, эс ташлау, кюреш...

Адам бир ызгъа ёлюб къалса, ол къыйын тюлдю. Алай болмай, джашау бла ёлюмню арасында ачы азабланы чегерге къалса, адамгъа кёб заманны тёзерге къыйынды. Артыкъсыз да къатынгда къол узатыр, кёл этер адам болмаса.

«Энтда бир кере былай ачы кыйналаса, тезаллык тюлме», деб келди келюне бир джолда Маркос Ананы.

Ол кюн, соруудан кыйтыб, санларын бир джерге джыяргъа къару болмай тургъанлай, камераны эшигини терезечигинден бир къол кърюндю. Къол терезечикден бир затны атыб, ызына ташайды. Тамаша болду Маркос. Ерге турургъа къару болмай, сюркелиб барыб, ол затны алыб къараса — Владимир Ильич Ленинни портрети. Ленинни Къызыл площадьда трибунадан пионерлени алгъышлай тургъан сураты эди ол. Кёб къараб турду Ильични суюмлю тюрсюнюне. Кёб сагъыш келди башына дуняны пролетарларыны вожду бла бу тюрлю болумда джолукъгъанына. «Ленин! Кимни къолу болду аны бери атхан? Огъай, мен джангыз тюлме, кюреш барады, бек улуу кюреш барады. Хорларгъа керекди не этиб да» Джаш испан коммунистни къатында кёзге кърюнемген тенглери сюелиб тургъанча болду, келю келтюрюлдю. Санларына куч киргенча болду.

— Багъалы Ленин, кёремисе фашистлени меннге этгенлерин. Алай а, ийнан, мен кесими хорлатмазма алагъа. Сен биргемесе энди, Ленин, — деб, Ленинни кеси бла сёлешгенча, сёлешди аны портрети бла.

Сора Маркос гестапочула алай хатерсиз, алай мурдар кеслерине къркыгъандан, кеслерине базмагъандан болгъанларын ангылады. Тюзлюк ючюн кюрешгенлени, кесини кючюне да бекден бек ийнанды.

Соруудан кыйтханы сайын Маркос, мюйюшде джашыргъан джеринден алыб, портрет бла ушакъ эте эди.

— Ма бюгюн да саума, бюгюн да хорладым аланы...

Сёлешиб, келюн чапырыб, дагъыда джашырыб кююучан эди Ильични суратын.

Кюнлени биринде Маркос негёрлеринден биреуленни аны къатындагъы камерагъа келтириб атханларын кърдю. Болум кюлайсыз эди аны: аякълары полгъа сюрелиб, бойну тутмагъанча, башы ары бла бери кете, джётел этгени сайын, джараларындан къан чыгъа эди.

Кесини инджиюн, ачыуун унутуб, Маркос Ана нёгери кыйгъылы болду: «Болушургъа керекди джашха. Кеси джангыз болгъанча кърюнемсин кёзюне. Къаруусуз заманында айтмазлыгъын айтыб иймесин...»

Не бла болушсун анга адам?».

Табды!.. Багъалы Ленинни портретине къараб кёб турду. Сора: «Джолдаш Ленин, бек кыйналыб айырылама сенден. Чыртда айырыллыкъ тюл эдим, алай а джыйырманчы камерадагъы къаруусуз болгъанды. Барыбыз да кюрешген иш ючюн анга болушургъа керекди. Мен а энди кючлюме. Кыйгъылы болма, Владимир Ильич, меннге». — деди.

Экинчи кюн, соруугъа бара, портретни 20-чы камераны терезечигинден атды джашыртын. Къарауул эслемеди.

Дагъыда бир кюн озуб, Маркос биягъы джашны соруугъа алыб озгъанларын кёрдю. Джашны атламлары деменгили, къарама таукел эдиле, санларына къайдан эсе да кюч киргенча...

Маркосха джукъ айтдыралмагъанларында, ёлюмге сюд этген эдиле. Алай а къыркъ бешинчи хорламлы джыл ол эркинликке чыкыгъанды.

Арадан талай джыл кетиб революцион иш къурауну юсюнден коммунистлени джыйылыуу болгъанды бир джерде, ол джыйылыуда Маркос алгъын ол джыйырманчы камерада олтургъан джашха тюбеб къалгъанды. Бир-бирлерин, къучакълаб, ийнакълагъандыла. Парлиер тюмени да сагъыннгандыла, хапар айта келиб.

Портретни ким атханын билмеген эдим, ёнге туура боллугъум болуб тургъанлай, бек уллу болушхан эди.

Сау бол мардасыз. Владимир Ильич Ленинин портретин а бюгюн да джюрютеме джанымда. Партия билетими ичинде джюрютеме... ма, — деб, ол джан хурджунундан билети къатыш алыб, Ленинин портретин кёргюзгенди...

Бюгюнлюкде ала башлары агъаргъан, кёбню кёрген, кёбню сынагъан деменгили коммунистледиле. Ала энтда кюрешедиле капитализмни бугъоуларын чачаргъа. Революцион кюрешни бардыргъанланы санына джаш адамла кёб къошуладыла. Ала-ны чыныкъдыргъан, джигитликке, адамлыкъгъа юретген бюгюнлюкде ол, Ленинин портретин джанында джюрютген коммунистча, Маркос Анача, керти коммунистледиле. Ала дуняда социализмни хорларыгъына ишексиздиле. Хорларгъа Ленин юретеди аланы.

Соруула

1. Маркос Ана деген испан коммунист нек тутулгъанды?
2. Фашистле сорууда андан не излегендиле?
3. Ол туюлюб къарыусуз болгъанында, В. И. Ленинин портрети анга не болушлукъ этгенди?

ХАЛАЛ ДЖЮРЕКЛЕ.

Суююнчланы Азамат.

Повесть.

Адам къатында адам ёлмейди.

Нарт сёз.

Мен районну халкъ окъуу бёлюмюнде къуллукъ эте эдим.

Майны джыйырымасында орта школланы биринде зрелостну аттестатына экзамен берген классха бардым.

Школда ол кюн сабырлыкъ, тазалыкъ, байрам хал бар эди. Къызыл байлауу бла дежурный устаз сюеле эди. Онунчу класда экзамен алгъан комиссия тюрлю-тюрлю гокга хансла джасагъан столну джанында, сохтала да кирсиз кийиниб, бирем-бирем парталада олтура эдиле. Бюгюн биринчи экзаменди. Окъуучула литературадан сочинение джазадыла. Литератураны устазына:

— Къалайды, Людмила Николаевна, темаланы джаратамысыз? — деб сордум.

— Айхай да, инспектор джолдаш, «Евгений Онегинни», «Джаш гвардияны» экзаменлеге хазырланган кёзуюде да сюзгенбиз. Ючюнчюге, «Адам адамгъа — шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген темагъа ушашланы да джылны ичинде джазыб тургъанбиз. Бу джол къалай джазарыкъларын ким билсин, джазгъандан сора кёрюрбюз, — деди.

Сохтала юч темагъа да джаза эдиле.

Мен дагъыда устазгъа:

— Класда айырмагъа окъугъанла ненчадыла? — деб сордум.

— Бютеу предметледен да айырма окъугъанла тёртеуленди-ле, — деб, окъуучулары атларын айта келиб, аланы ичинде ол Есина Ленаны да айтды.

— Есина, — деди устазы, — школда комсомолчу алчыланы бириди, ол быйыл кеси энчи хазырлаб, эки аман окъугъан сохтагъа болушуб, аланы иги билимли этгенди, мени классда помощнигимди.

Ол тукъумну эштгенлей, мени къулакъларым къыздыла. Мен аны таный эдим. Ма къарай келиб, орта партада олтургъанын кёрдюм. Ол ишине асыры сингнгенден кишиге да къарамай эди.

Сочинениени джазыб бошагъанла бирем-бирем эшикке чыгъыб тебретди. Устаз меннге: «Бу сочинениелени бир кёрюгюз», — деб, талай тетрады узатды. Бирин окъуб чыкъдым, джаратдым. Экинчисин ачсам, ол Есина Ленаны тетрады! Мен бу абаданыракъ, ариу хатха экинчи кере тубейме, алай а джазылгъанны магъанасы къалайды? Ол «Адам адамгъа — шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген темагъа джазгъан эди. Сочинениени окъуй келиб, мен быллай джерине джетдим: «Бу теманы мен бошуна алмагъанма. Ол меннге бек джууукъду. Бир ыйыкъ мындан алгъа кесими юсюмден бир тахсаны билгенме. Аны устазларыма айтмасам, кимге айтырыкъма. Мен бусагъатда эки экзамен береме: бири — школда, бири — юйде. Хапарны созуу неге керекди. Ачыкъ айтайым: мени эки анам барды, бири туугъан анам, экинчиси — асырагъан анам, огъай, алай бёлмеклик да меннге тюз тюлдю. Экиси да меннге мени

табхан бир анадыла. Бири мени табыб бир джыл къарагъанды. Бири уа оналты джылны ёстюргенди. Биринчи анамы таныгъанлы талай кюн болады. Ол, джазыкъ, сабийни атыб къойгъанладан тюлдо. Ала кёчген машина авария этгенинде, мени къойнундан ийиб къоюб, кеси джаралы болуб кетиб, артда уа къаллай бир излеб кюрешгенди...

Ол анам, хариб, меннге къалай тюбеди: къучакълаб, ийнакълаб, тёппемден башлаб тырнакъларыма дери уппа этиб ийнакъланмагъан бир тюгюм кълмагъан эди. Тюрсюнбюз ушагъанны къой, тырнакъларыбыз да ушайды дейди. Мен да алай болгъанын кёрюб турама. Ол кюндеча ёмюрюмде джыламагъанма. Мен аны къучакълаб кёб джыладым. Ол кюн бизни кёрюб, экинчи анам да джылай эди. Мени энди эки анам, эки къайгъым, эки къууанчым! Ала меннге этген игиликни мен къайтарыргъа кълумдан келмез, ол тюппе-тюздю. Алай а былайда арада чын сауутча бир болум барды. Эки анамы, эки атамы джууукълары, посёлокда хышула, танышла, таб танымагъан адамла да мени джазыуума кеслерини къайгырыуларын, кенгешлерин къошаргъа излейдиле. Барын кыйнагъан, артыкъсыз да бек мени кыйнагъан, бир соруу барды: «Мен энди ким бла кълалыргъа керекме?!».

Мен сезгеннге кёре, мени эки бёлюрге излегенле бардыла, алай а бёлюнмезлик бир затны экиге къалай юлешгин? Ол къалай кыйын ишди. Айтыгъыз, багълалы устазларым, мен къалай этеим? Бу мени зрелостха экинчи экзаменим болду. Мен онунчу классны бошайма: окъургъамы кирейим, ишлергеми барайым. Сиз мени уллу иш уста этерге излегенигизни эштиб тургъанма, сау болугъуз, бек сау болугъуз. Алай а мен мындан ары окъумай кълсам да, «адам адамгъа—шохду, джолдашды эмда кърнашды» деген сыйлы иннетни ёмюрге унутмам. Ол адамлыкъны тамалыды. Мен кесим аны джашауда тутхан, аталыкъ, аналыкъ, эгечлик, кърнашлыкъ этген адамланы кючлеринден сау кългъанма, аны джылыуунда, аны нюрюнде ёсгенме. Ол керти адамланы джюрек тамырларында туугъанды. Аны юсюнден бюгюн айтмай къалай къояйым. Мен аны юсюнден былай аз джазгъаныма айыб этмегиз, ёнге мени эки анамы джазыулары сейирди, аланы хапарларын джазыучу билсе, сау повесть боллукъ эди...»

Бу сёзлеге джетгенлей, джюрегим кызыу урду. Гитче джилтинден от тюшгенча, бу сёзле мени джюрегими джандырдыла. Мен муну юсюнден билгенлерим бютеу эсге тюшюб, ол повестни бетлери кёз аллымда кёрюндюле...

Мен хапарны ортасындан башлагъанымы эслей болурсуз. Аны юсюнден мен сизге айтмай боолалмайма, тынгылагъыз, алындан айтайым.

195.. джыл Къарачай-Черкесияны районларыны бирини окъуу бѣлюмюнде мен школлагъа къарагъандан сора да ёксюз сабийлени кеслерине бала этген адамланы ишлерин джюрюте эдим. Ол сабийлеге кѣз-къулакъ болургъа, къалай ёсгенлерине таймаздан къараргъа борчум эди. Бир кюн иш бошалырны аллы бла кабинетимде олтуруб джаза тургъанлай, эшик къагъылыб, бир тиширыу кирди.

Сѣлешиб башлагъанлай, ол таулу тиширыу болгъанын билдим. Аны башында къара джибек джаулугъу, юсюнде эркин бичилген мор кашемир чепкени, аякъларында алаша, сары туфлилери бар эди. Ол орта суюкли, къаракѣз, тѣгерекбет, бетинде нюрю болгъан, къыркъдан атлагъан тиширыу эди. Аны мийик кѣкюрегинде эки медалы бар эди: бири акъсыл «За трудовое отличие», бири уа алтын бетли Бютеусоюз эл мюлк выставканы медалы эди.

Мен саламлашыб олтуртдум. Ол столгъа джууукъ шиндикге чѣгюб, джаулугъуну чачакъларын айыра, хапарын башлады.

— Мени сизге районону тамадасы джибергенди. Джанынга къурман болайым, мени тарыгъыуума бир эс бѣл. Кесим бусагъатда совхозда ишлейме. Орта Азиядан джангы келгенме. Андан ненча кере джазгъан эсем да бир ыз тюзеталмагъанма. Юй башчым фронтда ёлген эди, мен бу районда бир сабийчикден айырылгъанма, аны тас этиб, табалмайма.

— Къачан, къалай болгъанды?

— Аурууунгу алайым, аллындан айтайым да бир тынгыла. Мени атым Назифатды, къызчыкъгъа Амина атагъан эдик.

— Ашхы, айт, Назифа.

— Ол кѣзюу, — деди Назифа, — тирменни чархы солуна айланган заман эди бизге.

Къазауат чыгъар джыл джаз юй башчыбыз тракторист нѣгерлери бла бир кюн бригададан юйге келди да, анга тенглери:

— Айтек, быйыл сабанланы алай терен сюрдюрюб, тырнаун кючлю салдырыб, джерни мамукъ кибики этдиргенсе. Ат тишлеча аллай айырма нартюхден урукъ атханбыз, къачда мюртеуме дегенни джыйыб, къолубуздан келлик тюлдю, — дедиле.

— Ала къачан джетедиле, оургъа эки къолум кичиб туралды. Эндиги джыл бизни колхоздан эл мюлк выставкагъа бютеу бригадабыз бла барыргъа керекбиз, — деди бригадирлери — юй башчыбыз.

Ала иги джорала эте эдиле. Алай а сабанланы оургъа анга эмда аны тенглерине буюрулмады; къазауат башланды да, юй башчыбыз аскерге кетди, алай тургъанлай бригадалары бла кетдиле.

Сени сыйынг да төппемде болсун, мен төрт джыл болгъан джашчыкъ, къарында да бирчлкъ бла юйде къалдым. Тоба, алай айтханыма айыб этме, къарнашым, ол мени къолуну аязындача тутта эди. Кесибишни джарагъан юйюбюз, черномор ийнегибиз, къарачай къойларыбыз, бал четенлерибиз — небиз да бар эди. Экибишни да колхозда ишлегенибиз бир-бирине джалгъаныб, кереклибиз болмай джашай эдик. Ол джыл юйюбюзге къызчыкъ къошулду. Тыбырда юч джан болдукъ. Турабыз. Амма не, джашауубуз бузулду. Насыб рысхы да ызына кетди.

Аталарыны урушдан письмолары келе туруб, дынг болду да къалды. Джай бир кюн ишден келиб эшик аллында гюх тую тургъанлай, элни тамадалары: Советни, колхозну председатели, бригадир бла военкоматдан бир лейтенант джаш, дагъыда хоншубуз къарт арбазгъа кирдиле. Борбайларым къыйылды. Юйге кириб, олтурмаздан:

— Энди бел къатдыр, Назифа, болур болгъанды: Айтек Ата Джурт ючюн урушда джигитлик этиб ёлгенди... Смоленск областда басдырылгъанды... Джатхан джери джумушакъ болсун, джашауу халкъгъа, сабийлерине къалсын, — деб къайгъы сёз бердиле. Башым тегерек айланыб, джюрегим джер бла тенг болду. Қъара кийиб, чабышыб эгечлери джетдиле. Тийре, джууукъ, тенг джыйылыб, бушууун, джылауун этдиле.

Айтекни тенглери джазгъаннга кёре, ол онбир гитлерчини ёлтюрюб, джаннган юйден бир къызчыкъны къутхарама деб джанын бергенди.

Назифат эрини юсюнден извещениени дагъыда бир конвертни меннге узата:

— Қъалай ёлгени мында джазылгъанды. Бу письмо эгечинде сакъланнганды.

Алыб къарагъанымда, письмону ичинде ма бу къагъыт бар эди.

«Аскер тенгибишни багъалы юй бийчеси, сабийлери, джууукълары!

Бу уллу бушууну сизни бла бирге кёребиз. Айтекни ёсдюрген ата-анагъа, джууукъларына, халкъына уллу бюсюреу этебиз.

...Юч айны мындан алгъа Айтек партиягъа кирирге заявление берген эди. Аны Ата Джуртну къоруулауда джигитликлери ючюн коммунистлени тизгинине алгъан эдиле. Бишни рота бюгюн атакагъа эки кере барды. Айтек взводну командири бла тенгиш алда бара эди. Ол автоматындан атыб, онбир гитлерчини ёлтюрген эди.

Рота элге кирди. Немецле кючлю къадалгъандыла. Эл джау чыракъча джанады. Бишни къатыбызда джана тургъан бир саламбаш юйню ичинден ачы къычырыкъ таууш келди. Ол онгсуз сабий тауушха ушай эди. Адам башын кёлтюралмаздады. Ай-

тек терезени автоматы бла уруб, юйню ичине тюздү, окъла джойулдейдиле. Ол боркъулдаб турган тютюнню ичи бла джанган отдан бир гитче сабийчикни алыб чыкъды. Ол эки джыл чакълы болган кызычкъ эди. Аны анасы алайда ёлген эди. Биз болган тийреде граждан адам кёрюнмеди. Ол сабийни кёйнуна алыб, Айтек экинчи арбазгъа кирирге тюз башыбызда самолет ойнай, ары джанындан атылган минала юсюбюз бла шуулдаб ауадыла. Биз да чабыб барганлай, башыбыздан окъ, тоб чачылыб, тебреди. Кызычкъгъа темир кесекле тиедиле деб, Айтек башында каскасын (темир бёркюн) алыб, аны бла сабийчикни юсюгюн джабды. Анга — къараб турганча, тюз ол кёзюуде чачыла келиб, темир кесекле Айтекни башына тийдиле. Кызычкъ да кёйнунда турганлай, Айтек ауду. Биз джетиб тутханыбызда, ол кызычкъны кучакълай алай айтды: «Мен ёлеме, тенгле, бу джашасын, алыгъыз... мени да былай гитче кызычгъым барды, джаугъа бу ачылыкъланы кечирмегиз...», — деб, кёзлерин джумду.

Кызычкъны тынчылыкъл джерге ашырдыкъ. Бизни къаныбыз джаугъа къаршчы андан да бек кыйнаб, уруб фашистлени элден чыгардыкъ. Алай а Айтекча кёб ашхы тенглерибизден айырылдыкъ. Аны биз элни башында къарнаш къабырлада асыраганбыз.

Айтекге ёмюрлюк махтау!

Биз аны не заманда да унутмазбыз. Ол Ата Джурт ючюн, совет адамла ючюн, орус кызычкъ ючюн джашауун бергенди. Биз хорларыкъбыз.

Немец-фашист кючлеучюлеге ёлюм!

Аскер салам бла № частны солдатлары эмда офицерлери...

Немецле Украина бла Россияны кёб джерлерин алыб, Ростовха джетгендиле деб, бизге да аман хапар келди. Биз извешениени алганлы арадан къуру юч ыйыкъ кетгенди. Немецле Кавказгъа джууукълашыб келгенлери себебли, ашыгъыш эвакуация башланды. Коммунистле эмда коммунист болмагъанла да тебреди. Киши къалыргъа излемей эди.

Алган джерлеринде фашистле аз адамнымы къыра эдиле, боркъдум. Ол фашист мурдарланы бетлерине къарамаз ючюн, сабийлени да алыб, джау кирмеген башха джерге кетерге хазыр болдум. Мени къарнашым да юйдегиси бла келеди, бирге барыргъа оноулашханбыз. Къатышхан заман эди, машина, арба да джетишмей эди.

Бир кюн танг атмай, бизни элтирге грузовой машина келди, аскер машина эди. Районда ударникни юйюдю деб, бизни сыйлай эдиле. Шофер, бир ашхы джаш, кеси да болушуб, джибин, аркъанын кысды. (Биз кимни юйдегиси болгъаныбызны исполкомдан келген айтхан болур эди, ол бизге бек джан аурута эди). Машина джолгъа чыкъды. Джюрютюучю кабинагъа

олтур дегенинде, уялдым да не эсе да олтуралмадым. Биз машинаны башында: джашчыкъ къатымда къысылыб олтурады, къызчыкъ къойнумда — кетиб барабыз. Танг джарыгъанды. Қъобан ёзенни, кесинг билесе, джоллары къочхар мюйюзлеча айланч-буйланчдыла. Гулоч-Қъолгъа джетерге машина тохтаб-тохтаб джюрюрге къалды. Кече джаугъаны себебли машина тайыб, эте болур деб туруб, не шофер къалкъый болурму деб джюрегим къоркъду. Мен да машинаны кабинкасын къагыб айтайым деб, ауузуму ачдым: олсагъатдан машинаны чархлары неге эсе да бир къаты затха миниб, кёлтюрюлюб, шын туруб, бизни ёрге алай атды, сени джауунга да ол кюн келсин, сора биз джардан къуолдукъ!.. Мен, къурурукъ, сабийледен айырылдым. Джашчыкъ хо, бир джанымда келе эди, къойнумда тургъан къызчыкъны къалай ийиб къойдум, артыкъысыз да бек бюгюн-бюгече да анга кюеме... Гулоч-Қъолну тубю ёзеннге кетиб ким сау къалгъанды? Алай болса да мени бир насыб дуккулум болур эди... Бир заманда къарасам, кесим эскергеннге кёре, адамла тегерегимден басыныб, мени кёлтюрюб айлана эдиле. «Сабийле!»... деб хахай салгъанымда, «джашчыкъ ёлгенди» деген таууш къулагъыма чалышыб, кёзюмю ачханымда, ёзен сууну джагъасында, кырдыкчыкъда джашчыгъымы къан джугъу болуб, тюзетилиб тургъанын кёрюб, джангыдан эс ташладым.

Ол кюн мен нек ёлмедим, уахды унутхан, мен ёлюб, ол джашаса, не боллукъ эди?..

Қъатынны джарыкъ бети кюнню булут басханча тюрлене келиб, джыламукъла бетин джуууб башладыла. Мен аллыма келген адамны терен джаралары ашланнганын кёрюб, кёл эте, столдагъы графинден къуюб, стакан бла суу бердим. Андан бир уртлам этиб, сора кесин джыйыб, хапарны созду.

...Алай бла мен больницагъа тюшдюм, болгъаным сыдырылыб, сол аягъым инчигимден сыннган эди... Ол барыудан барыб, санитар вагон бла мен Қъазахстанга ётген эдим. Сау болсунла совет адамла, меннге къарнашлыкъ эгечлик да этдиле. Мен аякъ юсюне миндим, бир джылдан ишге джарашдым. Адам кеси башына къалса, джигит болады. Алай айтханыма айыб этме, къарнашым, мен алгъын, къазауатха дери къобузчу эдим. Юйде джангыз къыз болуб, эрке ёсген эдим. Джашлыкъда иги чыныкъмагъаным себебли артда иште къыйын болду.

Толу арбаздан, толу юйюрден, толу ырысхыдан чыгъыб, талай юй бла узакъ джерге тюшдюм. Эм алгъа колхозгъа член болдум. Қъум тюзлеге суу салыб, чюгюндюр ёсдюрдюм, звеньевой этдиле, гетменнге таякъгъа да къолубуз джарашды.

Қъазауатны къыйын джылларында инджилсем да, къалгъан халкъча, ашарыкъгъа киерикге да тездюм. Уруннганны сыйын кёрген къралда джашайбыз. Малчылыкъда да ишлегенме: ийнек саугъанма, къой кютгенме. Бютеусоюз эл мюлк выс-

тавкагъа да баргъанма. Талай харакет, ачха саугъа да алгъанма, ырысхы сартындан джашауум аман тюлдю. Къазахстанда къарнашымы да табхан эдим...

Ёнге мени джюрегим бла кече-кюн да бир ырхы барады...

Къатын сабыр болду, кёкюреги ауур солуб къыйналгъаны танылды. Аны джюрегинде джуммакъ болуб тургъан туюмчекни тешилгенин билдим. Мен биягъы суудан къуюб узатдым да:

— Эгечим, ишчи бир кесек, — дедим.

— Ырхы дегеним да неди десегиз, ол къызчыкъны къайгъысыды. Джашчыкъны басдыргъан адамла хапарын айтхандыла. Къызчыкъны уа аты-чууу чыкъмады да къалды. Эсим кёб тюрю сагъышлагъа бёлюнеди: къулакъ суугъа кёмюлюбмю къалды, суу ташламы эздиле, джылан эмибми кетди, ёзенде айю, бёрю ашабмы кёйду, чырпыгъа, къаягъа илиниб къалыб, къаргъагъа, къузгъуннга азыкъмы болду?... Ажымлы болгъанымы билеме, ёнге бир бирде иги умутла да этеме: сау болурму, энди уа уллучукъ болгъан болур!.. Джангыз саулугъун эшитсем, дунияны мюлкюнден алыр эдим. Джюрегиме бир себеблик болур эди. Бу озгъан заманны ичинде бир сабий джылагъан болса да сытыла, сабий кийим кёрсем да термиле, тиш айландыргъан сагъатында тиш джырна ким этди дей да тыхсый, къаллай сагъышла къаллай кюнле, къаллай кечеле ётдюле...

— Эгечим, излеген табар дейдиле, аман этме. Бусагъатха дери излегенмисе, къалай излегенсе?

— Ма оналтынчы джылы, мен аны излеб ненча кере джаздыргъанма, къалайлагъа сордургъанма, бир деб бир ышан, бир ыз табылмайды.

— Шофёр, аскерчиле уа?

— Бизни элтген шофёр да ёлген эди, хариб. Ол кюн алайда болгъанланы барысы къырылыб къалмагъан эселе, биллик болур эдиле, айхай, атын, тукъумун билмеген адамларынгы къайдан табхын, къалай излегин? Ярабин, сау бармыды экен?

Къазауат болмаса, мен толу юй болуб, /рахат джашарыкъ эдим. Фашист итле, къан къусарыкъла, артда иги кереклилерин табхан эдиле: тюк-тюк болуб чачылдыла. Алагъа мен айтхан къаргышланы къуру джартысы джетсе да, кюл-кёмюр болур эдиле, мурдарла! Аланы юзюклери юзюлсюн, ала тюлмюдюле мени юйсюз, сабийсиз этген!

Бираз тынгылаб, къатын дагъыда айтды: «Ол кюн алайда адамладан ким болса да билликди... ансы... къайдам...»

Ол алай айта тургъан заманда мени эсиме бир эштген затларым тюше башладыла. Алай а аланы айтыргъа бусагъатда боллукъмуду?

— Да, къарнашым, ол табыллыкъ да болмаз, ёнге бу районда сен ёксюз сабийлени ишлерин джюрютесе деб эштгеним-

де келе турама. Айыб этме, башынгы да бездирдим. Атангы, анангы джаны ючюн, эсингде бир тут, бир чык айырсанг, билдирirse деб тургъан джерин айтды.

Талай джыл мындан алда мен эшитген бир хапар джюрегими джылытыб, джарыкъ ауаз бла:

— Сен айтханча, къызчыкъ бизни районда тас болгъан эсе, эгечим, кёлюнго аман этме, излейик, кёбуне тёзген азына да тёз, иш алдады, биз аны табаргъа да болурбуз, — дедим.

— Ий-й-й ауузунга къурман болайым, иги аууз ачдынг эсе, ашхы сагъатда, джылы ауазынг джюрегими джылытды.

— Сенича келиб, балаларын табханла боладыла. Сени къызчыгъынгы бусагъатда не тукъуму, не аты, не атасыны аты бизде джазыулагъа келишмейдиле. Аны туугъан джылы бла, тюрсюню бла, хапары бла излерикибиз.

— Айхай, гитчечик эди, ол кыйын заманда элде сурат алычу джокъ эди да, суратха тюшюрмеген эдик.

Алай а аны юсюнде бир кетмез ышанчыгъы бар эди, кёргенлей, танырыкъ эдим...

— Ол неди?

— Къой, аны, къой... кетмез ышанчыгъы дегенлигиме ол бош затды, аны бла излеб адам кишини табаллыкъ тюлдю, — деб айтмады. Мен да андан бек къадалыб кюрешмедим. Мени эсим башхагъа кетди. Мен бир хапар эштген эдим да ол бу тиширыу айтханны юзюмдюсю болурму деб умут эдим. Алай а тюз ачыкъ билмеген затынгы къалай айтхын, айтмай да къалай этгин. Быллай халда таралгъан анадан джукъну джашырыргъа боллукъмуду? Анга болушмай а къалай къойгъун.

— Эгечим, къызчыкъ сау къалгъанына ишек джокъду. Алай а артда не болгъан болур, мен анга сагъыш этеме, — дедим.

— Къайдан билесе, сау къаллыкъ, — джюрегими халыгъа тагъыб турама да бир джукъ биле эсенг айт! — деб, сескеклениб кёзюме къарады.

Джыламукъла кёзлерини гинджилерин джабыб, джуммай-джуммай тёнгередице. Ол тас болгъан къызчыгъыны юсюнден не аз да хапаргъа тынгыларгъа табса, кёзюне чёб болуб тюшсег да уумай тынгыларыкъ эди...

Мен да бу джол кеси тохтагъынчы джукъ айтмай сакъладым. Кёзлери нюр джаныб, хапаргъа аралдыла. Мен бу хапарны бир самаркандчы шофёрден эштген эдим.

ГИНДЖИ.

Ташкентде поездге кечигиб, машина бла барыргъа шахарны кыйырына чыкъдым. Мен Самарканд джанына барлыкъ эдим. Машинала тохтаучу джерде къол кёлтюре, танг кесек сюелдим. Ары бла бери озгъан машинала чепкен сокъгъанча джюрюй

эдиле. Джюгом кёб тюлдо: китабларым болгъан бир чемоданым барды. Окъуудан келеме. Сора сеялкала джюклеб келген, кабинасы бош бир «ГАЗ—51»-ге къолуму кёлтюрдюм. Машинаны тохтатаракъ этиб, шофёр кабинаны эшик терезесинден бойнун созуб:

— Къайрыса?

— Джизак шахаргъа дери.

— Олтур!

Мен эшигин эрлей ачыб, машинагъа миндим.

Джай эди. Кюнорта бола эди. Азияны кюню иссиге чомартды. Мотордан келген джылыу кюнню къыздыргъанына къошулуб, терибиз барады. Сол джаныма айланнганымда, шофёр да асыры бек терлегенден тер тамчыла эки хончасын сызыб, имбашларына тама, аны аскер келегин суу тамгъала этгендиле, бурнундан акъгъан тер тамчыла рульгъа тийиб, бир джанына чортлайдыла.

Джол узакъды. Быллай джерде ушакъ эте бармасанг, тамам эригириксе, мен заманны къалай ашыыргъа билмей:

— Шофёрланы ишлери къыйынды, хаман джолда, учсузкъыйырсыз джол. Кирпик къакъмай джюрюрге керексе. Ансы джолда не мал, не адам басдырыб кетериксе, — деб сёз башладым.

— Мени ишим меннге къыйын кёрюнмейди. Не ючюн десенг, мен машинаны бек сюеме. Не болса да, суйген ишинг къыйын тюлдо.

Бусагъатха дери шум болуб келген шофёрну тили ачылды.

— Мен Донда туугъанма, — деб ол шофёр, тыйылыб тургъан сууну аллы бошланганча, хапар айтыб башлады. — Сабийлигим Волгоградда ётгенди. Атам, анам джашаргъа ары кечген эдиле. Мен Волганы джагъасында кюнню-кюн узуну тас болуб айланыучан эдим. Барындан да бек мен тенглерим бла уллу автострадагъа чыгъаргъа сюе эдим. Артыкъсыз да бек тизилиб, сынджыр болуб баргъан, бизни къатыбыз бла шыб деб гюрюлдеб ётген машиналагъа кёзюм къарай эди. Былайда бензин окъгъан бла къызгъан асфальт ийис эте эдиле. Ёнге бензин ийис ол заманда меннге не аламат гокка хансланы ийисинден иги кёрюне эди. Мен шоферлагъа кёзюм къараб, кесим да алача болургъа сукълана эдим. Школда тенглеримден мени бир башхалыгъым болмай окъуй эдим. Алай а кюн сайын балчыкъгъа батхан грузовиклени къатларында сюелиб къарай, не да шоферлагъа болушама деб къалыб кетиб, дерслериме кечиге эдим. Кёнгегиме, курткама джау тамгъала тюшюб, юйге алай къайтыучан эдим. Къысха айтыргъа, шоссени тюз баргъан лентасы бла автомобиль меннге тюшюмде да кёрюне эдиле.

Мен сепиз классны бошагъанлай, салыб Къызыл Октябрь заводну гаражына бардым. Завгар меннге къараб ышарыб, ре-

монт этген цехге джиберген эди. Анда бир ай ишлегенден сора джал алдым. Биринчи джал алгъанымда асыры къууаннгандан, аягъым джер тутмай, джыларым келген эди. Мени тегерегимде ашхы адамлагъа, ала мени ишчи юйюрге къошханларына, кесими халал къыйыным бла алгъан сомлагъа къууана эдим. Андан сора окъугъан да этдим, машинаны да билдим, меннге шофёр болургъа эркинлик берилди.

Джаб-джангы, джашил бояуу джылтырай, бир газикге миниб, къуру юч кюн ишлегенлейиме, къазауат ачылгъаныны ачы хапары келди. Ол кюн огъуна мен машинаны да платформагъа салыб, урушха кетдим. Аскерде машина бла Украинаны, Қъырымны, Север Кавказны, Узакъ Востокну дагъыда башха джерлени джолларында бек кёб айланнганма.

Окъууну юсюнде аны бла къалмай, эл мюлк техникумда заочно окъуйма, механик болургъа, башхалагъа да техниканы сюйдюрюрге мурат этеме, — деб, джолда чунгурлагъа тюбесе, рульну ары бла бери уста бура, ишине разылыгъын танытды.

— Алгъын тоб, окъ ташый эдик, андан эсе урлукъ, сеялкала ташыгъан тынчды, — деб меннге ышара, — Самаркандны ары джанында джангы къырдыш джерледе мюрзеу сюрген совхозгъа элтеме, — деб билдирди.

Асфальт джол — машинагъа рахатлыкъды. Тебси кибики Голдодная степни ортасы бла кюн къыздыргъан чайырлы асфальт джол джау джагъылгъан къайиш джибча джумушакъ болуб, тюб-тюз тартылгъанды. Джангы асфальтдан эски асфальт джолгъа чыгъыб, машина ариу джолгъа къадалды. Бир кесекни баргъанлай, асфальт ашалыб, ташы-зыгъыры ачылыб, машина силкиннгени сайын, башында джюгю да зынгырдай тебреди. Мен да аман джолгъа джетгинчи ушагъыбызны арты болгъанына къууандым. Негерим сёзню сюйген, джарыкъ адам болгъанын билдим. Быллай адамгъа джаншакъ да дейдиле, алай а кесини тутхан ишине быллай бир джанын бергеннге алай айтыргъа боллукъмуду. Дагъыда бир кесек баргъанлай мен шофёргъа джолну аманылыгъын чертдим. Ол бюгюн меннге къаршчы селеширге ант этгенча, джууабын башлады.

— Мен кёргенлени къатында бу джол мамукъ тешек кибикиди. Мен къазауатны кёзююнде Кавказда болдум. Анда таулада, ёзенледе, къаялада бир къауум джол шкафын къобусу бла баргъанча алай барады. Мен Невинномысскени, Черкесскени ары джанында, Қъарачайда болгъан эдим. Анда тийреле къалланы тюбюнде, джарланы башында тюшген эдиле. Сен ол джерлени кёрсенг, сейирсинир эдинг. Ол джоллада ат, эшек джюрюрге болмаса, машинагъа бек къыйын эди. Ол джерледе джашагъан таулула батыр, ачыкъ джюрекли, къонакъны сыйлагъан миллет эдиле.

— Да мен да Қъарачайданма, ол джерледе ёсгенме, кесим

да къарачайлыма, — дегенимде, ол сейирсинди. Мен да бир эртдеден таныш адамыма тюбегенча болдум. Ол таныгъан эллерин сагъына келиб:

— 1942-чи джыл сизни тау джолларыгъызда къалай болгъан эдим, билемисе? — деди.

Мен тѣзалмай:

— Не болгъан эди? — деб сордум.

— Бир аламат тенгимден ъмюрлюкге айырылгъан эдим... Ол ахсыныб, кѣзю чыракъ кетиб, бир кесекни барды. Сора мени таба къарагъанында, джууаб сакълагъанымы эслеб:

— Къач ала эди, воинский частда бизни подразделениени талай машинасын Минги Таугъа джууукъ бир элден эвакуациягъа кетерик адамланы келтирирге джиберген эдиле. Биз ары кече баргъан эдик. Юйлени хапчюклерин джюклеб, ызыбызгъа тебрedik. Мени аллымда эки машина ѳтген эди.

Шофѳрла бек арыгъан эдиле. Муну аллында госпиталны кѣчюрген эдиле. Ала джукъламагъанлы эки сутка бола эди. Аны уа киши ангыларгъа сѳймей эди. Тамадала: «Машинаны джюгюн джюклеген, джюгюн тюшюрген заманда джукълагъыз», — деб кѳйгъандыла.

Насыбха, мен элтирик юйню адамлары тири къымылдадыла да, кеслери да джюклерча кѳргенимде, кабинкагъа кириб, ала машинаны джюклегинчи шинелиме чырмалыб къалкъыдым. Бошагъанлай уятдыла. Кетдик. Ол бираз солуб, андан сора менге айланыб:

— Нени айтыб башлагъан эдим?

— Ызыбызгъа къайтыб барабыз.

...Хы, барабыз бир тар ѳзен бла: онг джаныбыз къаяла, сол джаныбыз джар, тюбю болмагъанча терен ѳзен, тюбюнде тау сууну шоркъулдагъаны кѳулагъыбызгъа келеди. Танг джарыгъанды. Учхан джулдузла бир-бирде кѳкню сызыб джукъланадыла.

Келебиз. Аллыма къарасам, джолну онг джанында джаргъа ѳсген уллу эмен терекни бутагъында бир гинджи тагъылыб тура!.. Джууукълашыб, машинаны газын аз ѳтгенимде, сабий джылагъан таууш чыкъды. Кѳзюм кѳргениге кесим ийнанмай, дагъыда кѳзлерими ууб къарадым. Къарасанг, аллайгъа къара, ол тюкен гинджи да тюл, джаны сау сабийчик... Къызчыкъ, чепкенчиги эмен терекни бери башы кесилген бутагъына илиниб, къолчукъларын, аякъчыкъларын хауада кѳзюу къымылдата, джылай тура эди. Секириб машинаны капотуна миниб, эки къолуму узатыб, сабийчикни кѳйнума алдым. Базар гинджичикча, бир ариу къызчыкъ. Къызчыкъны машинадагъылагъа кѳргюздюм, танымадыла. Гитчечик эди, анга бир джылдан кѳб болгъан болмаз эди. Алкъын аны киши танымагъаны да сейир тюл эди. Ол да анасындан башха кимни таний болур эди? Тѳгерекге къарадым

да, джукъ эследемид. Кече джауум болгъаны себебли, августну эртденнгилги сууукъ эди. Сабийчик асыры сууукъдан кёгерген эди. Мен аны кёкюрегиме кысыб, ары, бери да чайкъадым. Ёнге джылагъаны тохтамады. Аны ачы назик ауазчыгъы джю-рек джаууму ашай эди. Энди не этейим, джылы фуфайкама чырмаб, кабинада тюз къатыма салдым. Ауузчугъундан сютю да келди, сора джылыны татыуун ангылаб, кёзчюклерин джумуб къалкъыды. Меннге да бир кесек тынчлыкъ берди. Бу сабий къайдан чыкъгъанды деб не бек сагъыш этсем да бир оюмгъа келалмадым. Джолда кызычыкны къайдан чыкъгъанын излебми айланлыкъ эдик, биргебизге алдыкъ да кетдик.

Да алай бла келтирген адамларымы станциягъа тюшюрдюм.

Олсагъатдан командирибизге барыб, джолда сабийчикни табханымы юсюнден билдирдим.

Кызычыкны сабий юйге элтиб берирге оноу этдик.

Командирибиз тау элlege баргъан машиналары санатды, бир машина джокъ. Ары-бери чабдыкъ, изледик, джолда ким кёрдю, тарт-соз, машиналары бири табылмады. Башсыз мени тенгим Николай болду. «Мен кызычыкны терекни бутагъындан алгъан-ма» — дегенимде, не эсе да алайда бир зат болгъанды деб ишек этдиле.

— Анатолий, сен сабийчик табылгъан джерни энди таныял-лыкъмыса, — деб сордула.

— Айхайда! — дедим.

— Джюр ызынга, дженгил алайгъа, — деб командирибиз меннге буйрукъ берди.

Салыб сабий юйге баргъаныкъда, ол кёчюб кетиб тура эди.

Шахарны ортасына джетерге кызычыкъ уяныб, мени къайры алыб барасыз дегенча кычырыкъ этиб джылаб тебреди. Бир джанындан тенгиме эсим бёлюннгенди, экинчи джанындан кызычыкны джылагъаны джунчутады. Алай а къазауатны аманы — хомухлукъ джарамаз. Халкъынга болушлукъ, къаллынга джау-лукъ этерге керекди.

— Биз сабийни мындан кёб кёлтюрюб айлансакъ, инджил-ликди, ашатырыгъыбыз да джокъду, шахарда къояргъа керек-биз, — деди командирибиз. Шахарда бир тишируу джоппугъа къайтдыкъ. Алагъа кызычыкны берирге изледик. «Асыры гит-чечикди», — деди бири, «джашчыкъ болса аллыкъ эдим», — деди экинчиси, унамадыла, биз да машинаны ызына бурургъа тебрегенлей, ол къауумдан биреулен:

— Биз да алыр эдик, ёзге ма ол орамда дыранбаш юйде, эри аскерге кетген бир къаратон къатын джашайды. Аны кесине бала этерге деб сабийчик излеген хапары барды, — деб къалай барлыгъыбызны юретди.

— Къаалай юйдегиди, иги адаммыды? — деб сорду ко-мандир.

— Биз аны аман адамгъа къалай теджер эдик, ол ашхы адамды! — деди бири. Ол сёзню къалгъанла да бегитдиле.

Салыб барыб, ол юйню эшигин къакъдыкъ. Керти да бир къатангы тишируу чыкъды. Биз анга саугъа алыб келгенибизни айтдыкъ. Джангыз аны бир соргъаны болду:

— Атасы, анасы бармыды? — деди.

— Джокъду, ёлгендиле, — деди командир. Ол къызчыкъны къолуна алыб кёрдю, джаратханы эринлерини ышаргъанындан белгили эди. Дагъыда сорду:

— Қъайда туугъанды, къайда табхансыз?

— Терекде ёсгенди, бутакъда табханбыз, — дедим мен.

— Иги джаш, накъырдамы къой, бусагъатда накъырда этер заман тюлдю...

— Билебиз, билебиз, сау къалыгъыз! Сюйсегиз ийнаныгъыз, сюйсегиз къоюгъуз, тюзю уа алайды, — дедим.

Қъатын сабийни къойнуна къысды, биз да «насыблы болугъуз» деб айырылдыкъ. Қъазауат болумда болмасам, мен аны кишиге бермез эдим. Ол мени тюкен гинджичигим, сау къал, кёрюшюрбюзмю, кёрюшмезбизми, сен рахат ёс, бизни уа алкъын джолубуз тютюн, от, джалынды деб ичимден алай айта эдим. Ма алай бла мен гинджимден айырылдым.

— Айыб, этме, кимни сабийни эди ол, кимге бердигиз, — деб сордум.

— Тохта, тынгыла. Алгъан адамны бусагъатда кесим барсам орамын тюзетиб, юйю танырыкъма, ёнге не сабийни, не аны алгъан къатынны атларын билмейме. Алайда тенгимиз излерге ашыкъгъанлыкъдан болду. Аны адресин алмагъаныма бюгюн бюгече да ёкюнеме.

Андан сора машинаны излей, таулагъа кетдик. Аямай машинаны газын басыб барабыз. Бугъунчакъ ойнагъанча ол джоллада бизни барыуубузну кёрсенг. Ма сабийчик табылгъан джерге жетдик. Кюнню таякълары тау джюзюнден чыгыб, джолгъа тюшдюле. Сабийчикни алгъандан сора мен кесиб атхан бутакъ уллу ташны къатында тура эди. Джаумдан сора джолгъа таш тюшген эди. Тобасда, мени машинам мынга тиймей къалай ётгенди... Ёнге таш бир джаякълаб эди. Джолда чарх ызлагъа къарай кетгеникте, бир машина ыз джаргъа барыб тура эди. Арлакъ атлаб къарасакъ, мюрзеу чачылгъан, аны тюбюнде чырпылагъа илиниб анда, мында хабджюкле... адам а джокъ... Авария!

...Кенгтин айланыб барыб ёзенге эмен терекни туурасына тюшдюк. Барсанг аллайгъа барма — машинна гютдю болуб, шэфёр ёлюб, джашчыкъ ёлюб, къатынны джаны сау, ёзге къабыргъасы, аягъы сыныб, кёлюне чабыб тура эди. Қъатын бир кере эсине да келди, ёнге не эсе да мурулдаб, къычырыкъ этерге къалыб, сойланыб тургъан джашчыгъын кёргенлей дагъыда

кѣлюне кирди. Ёлюклени алыб барыб, аскерчи джашла да, мен-
да басдырдыкъ. Ах, Николай, Николай, бир ашхы тенгим эди...
Ол джаны сау къатынны уа алайда башха машина алыб кетиб,
санитар вагоннга берген эди. Сау къалдымы, билмейме, ауур
эди, эшта, сау къалгъан болмаз.

Биз ойланганнга кѣре, къызчыкъ бу юйдегиден болгъанды.
Шофѣр къалкъыяракъ болуб, къызыу келгени бла ташха урду-
руб, къызчыкъ машинадан чортлаб кетиб, терекге тагъылгъан-
ды. Ол бутакъгъа илинмесе, энишге кетиб, къалгъанлача болу-
руна не сѣз бар эди...

Анасы сау къалса, къызчыгъыны саулугъун айтыб билдири-
гиз деб шофѣргъа аманат этген эдим. Ким эсе да артда ол а
ѣлген эди деб алай айтхан эди.

Немецле къысха кирген эдиле. Бизге отход этерге олсагъат-
дан буйрукъ болду. Биз алайдан Владикавказ таба айландыкъ.
Андан сора урушла, дагъыда созулгъан къазауат кѣб ашхы
тенглерибизден айырды. Мен кесим да джаралы болуб къайт-
дым.

...Джолла, эх, тау джолла! Тенгим Николай, аны бла бирге
ол чачылгъан юйдеги! Былай сагъыш этиб къарасанг, адам тѣз-
мезлик зат джокъду. Джолда табхан къызчыгъымы кѣрюрге уа
бек излейме. Кавказгъа бир джол чыкъгъанлай, мен аны таб-
май къоймам. Ол мени гинджичигим эди. Аны аналыгъы: «Сен
терекде ѣсгенсе, сен бутакъдан тюшгенсе», — деб накъырда
этиб ойнай болур, ийнакълай болур... Эх, багъалы гинджим,
унутулмаз гинджим! Энди уа уллучукъ болгъанды. Сау эсе,
анга сѣзсюз он джыл толгъанды...

Ушакъгъа къызгъаныбыз бла мен джолгъа кѣз джетдирмей
туруб, бир заманда къарагъанымда, тюшюучю джеримден озуб,
Джизакны джангы шахарыны къыйрына чыгъыб бара эдим.
Аны шофѣр да эслеб, машинаны тохтатды. Шофѣргъа келтирге-
ни ючюн бюсюреу эте, джол хакъ тѣлерге излегенимде:

— Мен кишиден ачха алмайма, — деб алыргъа унамады.
Биз алай бла айырылдыкъ.

Кузовда сеялкала зынгырдай, машина джел этдириб озду.

Сеирди джашау дегенинг, джети джукълаб эсингде болма-
гъан зат джашауда къалай тюбеб къалады! Ненча джыл мын-
дан алгъа джол къоратыр ючюн айтылгъан хапарны энди мен
тас болгъан къызчыкъны туугъан анасына, айтама, эшта, алай,
болур!!

— Сен мени къызчыгъымы хапарын айтаса, тамам олду...
Сауду... сауду! Сау бол, къарнашым, сау бол! Бу игиликни мен
сеннге къачан къайтарырма, — деб къууанган ана, не этерге
да билмей, эки къолун кѣкюрегине къысыб, ууа эди.

Андан сора дагъыда мен кесим кѣрген бир зат бар эди, ѣнге
аны мен бюгюн айгъакъларгъа тыйыншлы кѣрмедим.

Назифагъа тюбегинчи бу бир джылны алгъа болгъан эди. Окъуу бѣлюмге мен ишге джангы джарашхан сагъатда, завѣдующий чакъырыб, уруниганланы юйдегилеринде ёсген ёксюз сабийлени халларына къараргъа буйрукъ берген эди. Ала уа районда: шахарны ичинде, ишчи посёлокларында, эллеринде да бар эдиле. Шахардагъыланы кёрюб бошагъанлай посёлоклагъа, элlege кетдим.

Джаз эди. Къар тауланы башлары, мычхы тишлеча, джыл-тыраб кёрюне эдиле. Гыдай къаядан акъгъан шоркъа чач эшме киби чулгъана эди. Ёзенни арасы бла уллу суу шууулдаб бара эди. Джолну юсюнде ишчи посёлокда Есина Лена деген кызычкыны кёрюрге керекди. Посёлокда меннге бир кызыл къошунбаш юйню кёргюздюле. Аллыма бир эркиши чыкъды. Ол юйню тамадасы Алексей Степанович болду.

Алексей Степанович, ортадан мийикге тартхан, сары шилли, кёк кёзлю, келбетли киши эди. Мен саламлашыб, не иш бла келгеними билдирдим. «Юйге киригиз», — деб ол мени чакъырды. Юйде башха киши джокъ эди.

Джангы адамны кёзюне былайда толу тазалыкъ болгъаны ачыкъ эди. Юйню къабыргъасында юч портрет бар эди: бир солдат, бир тиширыу, бир кызычкы. Солдат Алексей Степановичге ушай эди.

— Шахарда не джангылыкъ барды? — деди къонакъбай.

— Коммунист урунууну ударниклери кюнден кюннге кёб болуб барадыла. Бир къауум предприятнеле саулай коллективлери бла ол сыйлы атны алыргъа излейдиле. Сизни ишигиз а къалайды?

— Бизни участокну коллективи да коммунист урунууну коллективи атны алыр ючюн кюрешеди. Бусагъатда шахтоуправлениеде биз да алчыланы бирибиз. Джангы шахта ташкёмюрню бир ашхы къатларына джетгенди.

— Кечигиз, бу шахтада төрт сутканы джер тюбюнде къалгъан Есин сиз болурмусуз?

— Хо, ол а менме.

— Эслилик этген эдигиз.

— Оюлгъанындан сора джер тюбюнде къалгъанымда да, мен кесим ючюн алай къоркъмай эдим, аланы къутхарылгъанларына къууана эдим.

— Ол затны къалай болгъанын мен школда эштген эдим.

Алексей Степанович лавагъа къарай келгенинде, тау-геолог халча тюрлениб, породаны джарылгъанын эслеб, оюлуб тюшерча кёргенди. Олсагъатдан ишлей тургъан адамланы забойдан чыгъарыб, кеси ызына кириб, дагъыда бир тинтиб кёрюрге му-

рат этгенди. Ол лаваны арасына джетгенлей оюлуб башлагъанды эмда талай секунддан чыгъар джер джабылгъанды. Бир джанындан да суу чыгыб башлагъанды. Шахтада кыйынлыкъдан кутхарыучула эмда Есинни ишчи негерлери бөлүмнөй лаваны тюрлю-тюрлю джерлеринден ачыб кюрешгендиле, табалмагъандыла. Ёнге дагыда умут юзмей, шахтачыла оюлгъанны къазыб, ичине теренден-терен кириб башлагъандыла. Ол барыудан барыб, төрт суткадан сора, суу да тобукларына джете, участокну тамадасын табыб кутхаргъандыла. Есин больницада джатыб чыкыгъанды.

Шахта оюлгъан кёзючюкде лаваны баш джанындан ол бир гитче дорбунчукну эслеб, анга кириб кутулгъанды.

Порода аллын джабханды, ёнге аз болса да ол алайгъа ётген хауа уртламны солуб джашагъанды.

— Бусагъатда къалайды саулугъугъуз? — деб сордум.

— Энди хатам джокъду, иги болгъанма, юч кюнден ишге чыгъарыкъма, бюллетеними болджалы бошалады, — деди.

Биз да алай эте тургъанлай, юй бийчеси келди. Экибизни танышдырды.

Нина Ивановна къатангы битген, къара шилли, сүйюмлю тиширыу эди. Кириш къургъанча юйюн алай тута эди. Ол: «Къонакыгъа чай салгъанмыса?» деб эрине сорду. Мени чай ичер кереклим джокъ эди. Ишими тындырыб, дженгил къайтыргъа излей эдим. (Не ючюн десенг, ёксюз сабийлени асырагъан адамла ол сабийлени юслеринден кёб хапар айтыргъа ёч боладыла). Ёнге къонакыбайла кёйюмадыла. Эртденбалалыкъ ауузландыкъ. Сора алайда огъуна хапар башланды. Мен кёбге къалырымы ангыладым, алай а биринчи кере келгеним бла бу юйню иги билсем, сора артда кесиме да тынч боллукъду дегенча болуб, хапаргъа къулакъ салдым.

Нина Ивановна:

— Мен аны алгъан сагъатда, анга джылдан кёб болгъан болмаз эди. Ма аллайчыкны алыб асырагъанбыз.

Эри:

— Къызчыкъ да, бизни насыбыбызгъа кёре, эсли, акъыллы сабийди.

Нина Ивановна эрини сёзюн бёле:

— Бир зат айтайым, эсигизде болсун, — деди меннге, — къызчыкъ «сизни туугъан балагъыз тюрлю» деген сёзню эштирге да сүймейди. Бир къауум адамлагъа не керек эсе да билмейме. Къызчыкъ кеси да тургъанлай, аны чучхуб, чертиб сорадыла.

Бир джолда Леначыкъ бла мен сыртда гардош бачхабызны хансын этерге джолгъа чыкыдыкъ. Ызыбыздан бир ат арба джетди. Арбачы бизни танышыбыз Матвей Сидорович элде совхозда ишлей эди. Ол трактор бригадагъа азыкъ ташый кёре эдим.

— Къайры барасыз?

— Батыу-Сыртха.

— Олтуругъуз. Мен тюз Батыу-Сыртны этеги бла ётеме, — деди ол.

Къызчыкъ да, мен да арбагъа миндик. Алай а бу миннгени-биз мени бурнумдан чыкъды. Мен аны иги кесек замандан бери кёрмеген эдим. Алексейни да сорду, тансыкълады.

Башха хапарны бошаб:

— Бу къызчыкъ а кимникиди? — деди.

— Кесибизникиди, — деб джууаб этдим.

— Энди мен сизни билмеймеми, эгечингден, къарнашынгдан туугъан болур ансы?

— Огъай, кесибизникиди.

— Къазауат чыкъгъанында, Алексей бла мен аскерге бирге кетгенбиз, сора бу къайдан чыкъды да, — деб демлешиб башлады.

— Къарында къалыб, ол кетгенден сора туугъанды, — дедим.

— Къой накъырды, — деб ол меннге ийнанмай, ол кюн бир азаб берди да, джерге кирирча этди. Джарым джолдан тюшюб кетерча болдум. Мен ушагъыбызны алмашдырыгъа дыгалас этеме, ол а мынга чыгъанакъча джабышханды да къалгъанды. Сёзюбюзню къызчыкъ да эштеди. Бир-бирде аны бетине къарасам, къашчыкъларын туюе, арбачыгъа эрши къарай эди. Алай бла аманны кеминде, ушакъны башха сёзге бура, бачхалагъа да туюел джетгинчи, бизге былайдан къысхады, — деб тюшдюк...

— Аллайла ючюн джюрегигизни къыйнамагъыз, эл болгъан джерде ашхы, тели да болады, — деб кёл этерге кюрешдим.

— Мен ол сабийни зор этибми алгъанма, — деб сёзю джангыртды.

...Алексей аскерде эди. 1942-чи джыл августну биринчи кюнлеринде болур эди дейме, юйюбюзню аллында бир аскерчи машина гюрюлдеб тохтады. Мени Алексейим келибми къалды?.. Уруш этген часты Кавказгъа, берими тюшдю, огъесе джаралы болуб юйюме алыбмы келедиле? — деген сагъышла тюшдюле. Чартлаб чыкъсам, Алексей джокъ, бир лейтенант мени аллыма келеди. Ол джылы салам бериб:

— Бир сабийчик табханбыз да, биз урушха кетебиз, аны алыб айланыргъа болалмайбыз, сизден бек-тилейме, алыгъыз, бир сабий излегеннге, не да сабий юйге берирсиз, ансы ёлюб къаллыкъды, — деб бек джумушакъ айтды.

Мен акгыллы болдум. Джашчыкъ эсе аллыкъ тюлме, камсыкны, — дедим. «Огъай, къызчыкъды», — деб лейтенант ауузумдан алды. Мен огъай деялмадым, ол машинагъа къычырды. Шофёр фуфайкагъа бёленнгенчикни алыб келди да, башын ачыб, уппа этиб: «Алыгъыз, тилейме, ариу къызчыкъды!» — деди.

Мен джангыз алакътый чепкенчиги бла къаракёз кызычкыны къойнума алдым. Джылай тургъан сабийчик кёкюрегиме кысылды. Алай кысылгъанлай, джуммакъчыкъ болуб, ауузчугъу бла эмчек излеб башлады. Ол мени кёкюрегими тюртгенлей, джюрегиме бир тюрлю бир джылыу урду. Мен сабийчикни къаты къучакълады, ол джылагъанын тохтатды...

Машина ызына айланыб, кесин джолгъа салды.

Тюшюмдеча, не болгъанымы иги ангылаялмай, алагъа неле айтханымы да эскералмай, орамда къаты джукъугъа киргенча болуб, кёкюрегимдеги кымылдаб, джангыдан тюртуб сагъайтхынчы турдум. О, мени кызычыгъым, мени джумушакъчыгъым, кел юйге барайыкъ, мен сени ненча джылны сакълагъанма, балам! — деб, кызычыкъ бла арбазгъа кирдим...

Олсагъатда къайнаб тюшген сютюбюз бар эди. Андан къашыкъчыкъ бла ичирдим. Джылы суу салдым, джууундурдум, ары-бери чабыб бысдырла джыйдым да, бёлеб орнумда джатдырдым. Ол джукълагъанлай чабыб барыб, эгечими бош тургъан уллу бешиги бар эди да аны келтирдим. Эгечим биргеме келиб кызычыкыны кёрдю да кызычыкыны джаратды, ёнге «орус тюлдю», деди. Мен анга «не башхасы барды» дедим. Экибиз да олтуруб кийимчикле тикдик, ары-бери къайгысы кёб болду. Ол кече бешикке да салалмадым, джумушакъ джуммакъчыгъым джылыуума кысылгъанында, тангнга дери аны къойнумдан иймей, кесим да джукълаялмай чыкъдым. Арабин, тюзмю этдим, терсми этдим алгъанымы,—дей эдим кесим кесиме. Эрим унамаса уа, нек унамайды? Мен айтханнга ол да унар деген сагъышла келе эдиле.

Экинчи кюн Алексейге письмо джаздым. «...Сенге бек тансыкъ болгъанма, андан сора былай да былай бир кызычыкыны асыраргъа алгъанма, сен келгинчи аны бла кечинмесем, кыйналама, не этерге билмейме, меннге джууаб джаз.... ариучукъду... кёрсенг, сен да джаратырыкъса. Сен аскерге кетгинчи да сабий юйден бир сабийчик алыб бала этсек деген оноубузну унутхан болмазса. Энди ол сёзюбюз керти толургъа башлагъанды. Къалай этеим, мени багъалым, джууаб джаз, кесинг ат атаб джибер, мен ол атны атарыкъма. Сен аскерден къайтхан кюн ол къууаныб, аллынга чауук эте, «папа» деб чыгъарыгъын сюеме... Алёша, бизде хал аманды. Фашистле джууукълашыб келедиле. Дженгил джууаб бер. Къалай этерикме, кесим да эвакуациягъа кетерге излейме», — деб джазгъан эдим. Алты кюн озгъандан сора, ма башы сауду, кеси былайдады, бир ючгюл письмо келди. «Алгъышлайма, кызычыкыны атына Елена ата, иги къара, мен да барырма, эсен кёрюшеик. Сени Алексейинг». Андан сора кызычыкыгъа джюрегим андан да бек илешди. Кюнден-кюннге ёсюб, ол бир эсли сабий болду.

Къыркъ бешинчи джылда, къазауатны Берлинде бошаб,

Алёша сау-эсен аскерден къайтды. Алгъын айтханымча Лена-чыкъ «папа» деб чауук эте, аны аллына чыкъды. Алёша да менден эсе алгъа кызын къучакълагъан эди. Алай бла биз толукъ болдукъ. Бу да бизге джубанч да, тутурукъ да болду, ансы алгъын биз бир-бирибизни суюгенликге, аны джууукълары «тишируунг сабий табмайды, аны къояргъа керексе» дегенни эштдире туруучан эдиле. Бу бизни арбазгъа киргенли, ала да шум болгъандыла. Аны къой, Алёшаны келини бизге келсе, Ленаны махтагъандан сора иши джокъ эди. Аны джашчыгъы бла Лена школда бирге окъуй эдиле.

Андан сора Алёша ишге башха джерге джарашханы себебли биз алайдан кёчюб кетген эдик. Кеси кыйыныбыз бла джашайбыз. Ол да, мен да ишлейбиз. Алгъан джалыбыз бизге татыйды. Таб мени къарнашымдан туугъанлагъа да къаллай бир болушдукъ... къазауатдан сора карточка системаны заманында (къарнашым фронтда ёлюб, ууакъ сабийлери къалгъан эдиле).

Къызчыкъ не ашар, не киер керекли бола эсе, ма къарагъыз, деб биз олтургъан комнатадан эшикни ары ачды. Кесини столу, шиндиги, орундугъу, орну, китабла салычу этажеркасы, ол комнатада дагъыда пианино «Кубань», аны юсюнде Ленаны сольфеджиодан тетрады.

— Айыб этмегиз, не китабланы окъуйду?, — деб этажеркагъа къарадым. Шекспирни «Ромео бла Джульеттасы», Войнични «Оводу», Низамини поэмалары бла назмулары, Шолоховну «Тихий Дону» эмда башха китабла бар эдиле...

Анасы кызына разылыгъын билдире, аны окъууда, спортда да, школ, район, область спартакиадалада алгъан махтау, сыйлы грамоталарын кёргюздю. Ленаны артыкъсыз да бек литературадан, музыкадан пахмулу болгъанын айтды.

Этажерканы къатында, гитче джастыкчыкъда «За спасение утопающих» деген бир медаль тагъылыб тура эди.

— Алексей Степанович, бу медаль сизникими? — деб сордум.

— Огъай, меникиле кюбюрдедиле. Ол кызчыкъныкыды. Къызчыкъ аны алтынчы классда окъугъан заманында алгъанды.

Мен, тюзю муну къалай алгъанын билирге суюдюм. Нина Ивановна:

— Лена, кёлге къараргъа бар ансы, суугъа кирме, — дей эдим.

— Къарагъандан не хайыр? — деб сора эди.

— Батыб къалсанг а?

— Бютеу ёзен суу болуб къалса да, алдырмам кесими.

Алексей Степанович: «Къызым суугъа кесим кибики», — деб китабла тубюнден бир газет кесекни чыгъарды. Ол газетде былай джазылгъан эди.

Школну вожатыйи пионер кызычыкъланы табигъатха экскурсиягъа элтгенди. Сууну ары джанында нарзан болгъанды. Сокхтала тау суудан ётерге керек эдиле. Лена бла нёгери Надя бир бири кёолларындан тутуб, суудан бирге ётюб баргъанлай, Надя абыныб, суугъа кетгенди. Толкунла къаты уруб, аны айланмагъа сюрюб башлагъандыла. Лена сууну аргъы джагъасына чыгъыб, кызычыкълны ызындан суу джагъа бла чабханды. Надя айланмагъа тюшюб, чачыны учу бла лентачыкълары болмаса джугъу кёрюнмей ташайгъанды. Сууну бойнунда чегет болгъанды. Лена эс ташламай, чегет кыйырда эрлай бир узун чыбыкълны алыб, айланмагъа джууукълашыб, таякълны бутакълчыгълны Надяны чач лентасына илиндиб тартханды. Лента тешилиб кетиб, сууну башында джюзюб тебрегенди. Дагъыда Лена эс ташламай, аллына атлаб, биягъл таягълны айланмагъа сугъуб, кърмаб башлагъанды. Сора тунчугъуб тебреген Надяны сууну тюбюнде таш-суу кърмай тургъан кёолчугъу таякълдан тутханды. Таякълны ауур болгъланын сезиб Лена тартыб сууну джагъласына чыгъларгъанды. Енге суудан чыкългълныкългъа, Надя бек кърарусуз эди, солууун алалмай эди. Сора Лена тенгини джашауу ючюн дагъыда кюрешиб башлагъанды. Ленаны алгълны китабдан окългъланындан бир зат эсине тюшгенди. Ол сермеб алыб, Надяны бауурундан салгъанды. Кызычыкълны аууздан, бурнундан суу тёгюлгенди. Надя бир кесекден иги эс джыйгъанды, аякъл юсюне мингенди.

Батыр пионерка Есина Ленагъа тенгин кутхаргъланы ючюн школ эмда районо бюсюреу этгенди. Бу медаль да анга берилгенди. Энди эки кыыз да бусагълатда тогълузунчу классда бирге окълудула.

Ол тенглери бла иги болгъланы ангылашынды.

— Айыб этмегиз, кызычыкъл сизге уа кълалайды? — деб сордум.

— Бир ишексиз, кесибиб табхан болса да, мындан адебли, мындан иги болмаз эди... Дерсден келсе, юйде ол этмеген загджокълду. Лена бизге туугълан атам, анамды деб турады. Тюзюн а билмейди. Кълалгълан сабийле табхан аналарына, аталарына аныча болсунла, — деди атасы.

Анасы Нина Ивановна:

— Бир кюн орус тил литературадан устаз Людмила Николаевна сохталарына айлана келиб кызынг сени бир бек сюеди, тиширыуланы кюню Сегизинчи мартха «Анам» деген сочинениесин бир иги джазгъланды, — деб махтады.

— Анасы, инспекторгъа кызычыкълны сени юсюнгден джазгъланын бир берчи, узакълда тюл эсе. Ленаны хатын бир кёрсюн. — деди Алексей Степанович.

— Мени ючюн ишден кълалмагълыз, Нина Ивановна, — дедим мен.

— Бюгюн бош кюнюмдю, — деб джууаб этди.

Сора кёб да изледи, ёнге столдан бир къалын тетрадни чыгъарыб берди. Ол Ленаны сочинениеле джазыучу тетрады эди.

Мен ол тетрадда джазылгъанланы барын да сизге къалай айтайым. Биринчиси, мен аны джазгъан затларын кесинден эркинликсиз басмагъа берирге не эркинлигим барды, экинчиси, ол аланы басмагъа деб джазмагъанды. Классда устазыны берген темасына джууабха кесини кёлюне келген затланы джазгъанды. Аны ичинде «Ата джуртум», «Адамны ариулугъу недеди», «Бизни школубуз», дагъыда ала кибик темалагъа джазылгъан сочинениеле — сау тетрадь.

Ол себебден аланы ичинден (анасыны эркинлиги бла) къуру ананы юсюнден джазылгъанны алама. Анасы болмагъан ким барды? Ананы хар ким да сюеди. Буюрсагъыз, мен аны джазгъаныча келтирейим.

МЕНИ АНАМ.

Анам! Ол сёз хар адамгъа къалай багъалыды. Хар адамны анасы барды. Аналаны юсюнден кёб джыр этилгенди, кёб художество эмда музыка чыгъармала джазылгъандыла. Бизни анагъа сюймеклигибизни толусу бла не аламаат джыр да айтыб билдиреллик тюлдю. Анам! Бу сёзню хар адам къалай болса да бир джылы сезим бла айтады. Ол сезимге сюймеклик дерге боллукъ тюлдю. Не ючюн десенг, бизни анагъа кёлюбюздеги сезим не кючлю сюймекликден да ёлчемсиз уллуду.

Анасы болгъан бек уллу насыбды. Андан джууукъ бизге ким болургъа боллукъду? Алайды, мени анам да меннге эм игиди. Бир соруу сорулургъа болур, биз аналарыбызны алай нек сюебиз? Анга джууаб берген кыйын тюлдю. Ол затха джууаб этер ючюн, аны джашауун билирге керекди. Мени анам Донбассны шахталы шахарында туугъанды. Анга он джыл болгъан заманында анасы ёлюб, атасы башха тиширыуну алгъанды. Ол ёге кызына хыны болгъанды. Аны себебли онбир джылы джетгенлей анам бай помещицаны экономиясында ишлеб башлагъанды. Анам къазланы кютгенди. Ол бир джолда ненча, эсе да къазны тас этгенди. Аны ючюн анамы кючлю тюгсндиле. Мюлк неси къатын аны ыйлыкъдырыб тургъанды.

Кёб турмай Совет власть орналгъанды. Анам шахтагъа баргъанды. Шахтада беш джыл чакълы ишлегенди.

Андан сора Кавказгъа келгенди, андача шахтада откатчик болгъанды.

Андан сора ол больницагъа санитаркалыкъгъа джарашханды, бусагъатда да анда ишлейди. Қъазауатны кыйын джылларында бизни аналарыбызны юслерине фронт эмда иш ауурлукъ тюшгенди, алай а ала аны сый бла кёлтюрюб чыкыгъан-

дыла. «Къазауат» деген ачы сёз эштилгенлей, атам фронтха кеген эди, анам а госпиталда ишлегенди, бизни совет солдатла бла офицерлени джараларын байлаб, къараб тургъанды.

Немец оккупантла бизни областда болгъан кёзюуде мени анам эмда аны нёгерлери джатма тюбюнде темир чыгъананы ичинде тургъан пленлеге, совет адамлагъа ашарыкъ, азыкъ бериб тургъандыла. Пленден къачхан джаралы эки совет солдатны мени анам джашырыб, партизанлагъа ашыргъанды. Аны ючюн фашистле анамы ёлтюрюрге излегендиле, ёнге табалмагъандыла. Госпиталда уа ненча адамгъа къарагъанды!

Ол меннге джылы джюн чындайла неда къол къабла этсе, аллай бирни да фронтха джибериб тургъанды. Аны къолларыны джылыуу эрине неда къарнашына, неда ол танымагъан адамгъа, бизни насыбыбыз ючюн кюрешгенлеге тиер деб кёлюне келгенди. Мен эскералмайма (гитчечик эдим) ол кёзюуде анам кесин сан этмей: бизге джангыланы бериб, кеси уа эскилени кийиб айланган эсе уа...

Былай айланыб ызыбызгъа, сабийлигибизге, джашлыгъыбызгъа къарасакъ, анагъа бизни былай къаты байланнганыбызны эмда терен суймеклигибизни тынч билирге боллукъду.

Ол бизни эм ашхы шохубузду, эм иги акъыл нёгерибизди.

О, мени багъалы анам! Адамны ётген, бусагъатдагъы эмда келлик джашауу бу сёз бла къаты байланыбды

Хар ана кесини баласын неден да сакълайды. Баласыны биринчи сёзлери, биринчи атламлары аны бек къууандырады.

Анам, мен билген адамланы барысындан да сен меннге багъалыса! Сен ашатыб, ичириб ёсдюргенсе, мени ючюн кёб къыйналгъанса. Къолумдан тутуб сен мени биринчи кере школгъа алыб баргъанса.

О, мени къолчукларымда «Элибле» деген алапат китабны кёрюб, анам, къалай къууанган болур эдинг.

Сен къазауатны къыйынлыгъын, ачлыкъны эмда сууукъну чекдинг, эркишиле бла тенг ишлединг.

Ол бусагъатда да меннге къайгъы этеди, мен джолда мычыб къалсам, къаллай сагъышлагъа киреди.

Мен анамы бек сюеме, аны суймезге да болмайды, не ючюн десенг ол халал, ачыкъ джюрекли. ишни суйген адамды. Мен ишлесем, аны къыйынын къайтарырма. Ол кюнлени сакълаб туругъа да излемейме. Аны юйде, огородда, неде да ишине бусагъатда да къолумдан келгенича болушургъа, аны джумушун дженгиллетирге кюрешеме.

Бусагъатда бизни юйдегибизни джашауу игиди эмда мени анамы бир тилеги барды, ол да — джер юскюнде рахатлыкъды. Дунияда бютеу аналаны да тилеклери олду деб алай мурат этеме. Анала джашауну тамалыдыла, джашасынла анала!

«Анам, анам!» деб мен къайтарыб айтама. Ол не заманда

да кыйын затдан артха турмазгъа, ашхыладан юлгю алыргъа юретеди. Ол мен школну бошаб, институтда окъуб усталыкъ алсам сюеди. Хар адамны да усталыгъы болургъа керекди дейди. Анам мени урунургъа юретеди. Атам, анам да ишни багъа-лы кѳредиле.

Ала кеслери ишлеген предприятиелени, учреждениелени юс-юнден кѳб хапар айтадыла.

Коллективни сыйы, тюзлюк алагъа неден да башды. Атам горнякды, анам бурун ишлеген шахтасы бла бусагъатда боль-ницаасыны юсунден «мени шахтам, мени больницам» деб сѳле-шеди.

Мени анамы кѳоллары хыртдылыдыла, ѳнге ала меннге джу-мушакъ кѳрюнедиле.

Ала меннге ненча игилик этгендиле. Мен аланы барын кѳай-дан айтыб кѳолумдан келсин.

Ким билсин, школну бошаб, Ата джуртну чакъыруу бла, иш борчубуз бла неда башха сылтау бла аналадан узакъгъа кетгенибиз болса, бу заманда анала бла биз бирге джаша-гъан алапат кюнлени, татлы джырлача, эсге тюшюрлюкбюз.

* * *

Мен Ленаны кесин кѳрюрге изледим, ѳнге андан кѳб сакъ-лаялмадым: къызчыкъ кюнортагъа юйге келмеди, автобусну шахаргъа кѳайтыр заманы болгъан эди. Мен ол эки адамгъа да бюсюреу этиб кетдим...

Эшта, энди тас болгъан къызчыкъны мен сеннге табыб берейим да, ана, бюсюреу этеринги уллусу алдады деб, ичим-ден алай айта тургъанлай, эшик ачылыб, чырпа бѳрклю бир адам кѳарады.

Назифа анга: «Бусагъат чыгъама» — деди. Сора меннге ай-ланыб: «Ол мени кѳарнашымды. Мени излеб айлана болур»...

Ол эшикден атлаб, Назифаны кѳргенлей: «Табылды-табыл-ды!!.. деб ашыгъыш айтды. «Мангамы айтаса?» — деб сорду Назифат. Сора чырпа бѳрклю: «Къызчыкъ!.. Аминачыкъ!...» дегени бла Назифаны да кѳарнашыны юсуне аугъаны тенг бол-ду. Къарт да, мен да аны тутуб диваннга олтуртдукъ.

— Алан, сен акъылынгданмы чыгъыб айланаса, айтырыкъ сѳзюнг бар эсе, джарашдырыб акъырын айтыргъа билмейми-се? — деб мен чырпа бѳрклюге разы болмагъанымы билдир-дим. Сора кѳб турмай Назифа кѳзлерин ачыб:

— Инспектор да айтхан эди, — деб башын тутду.

— Кѳайдады Аминачыкъ?

— Сау-эсенди, уллу къыз болгъанды, мен да кенгден кѳараб кѳргенме: ма адреси, — деб къарт меннге бир кѳагъытчыкъны узатды.

Кѳарасам, ол Есинлени адреслери!

— Эгечим, джылама, баланг табылганды, алгышлайбыз, чарх халыча насыб халынг чырмалыб турганды. Насыб халынг юзюлмесин, — дедим.

— Эсингдемиди, тик ёргени бир тик энишгеси да болады деб айтыучан эдим да мен. Ма бютеу сени джашауунгда ол тик ёргелени энишиди бу, аллах насыбынгы алмасын, — деб кьарт анга кёл эте эди.

— Олтуругъуз, кьалай болду? — деб мен анга хапар сордум.

Кьарт чырпа бёркюн башындан алыб, тобугъуна салганында, аны ашыгыб келгени кёрюндю. Асыры терлегенден башы тютюнлей эди. Эгечине, меннге да кёзюу-кёзюу кьарай, айтыб тебреди.

— Назифаны кёбден бери кёрмеген эдим да, аны да бир кёрейим деб келе турганлай, джолда сизни хоншугъуз Хасан тюбеб, сени районогъа кетген хапарынгы айтды.

Бизни автобусубуз ишчи посёлокда тохтады. Мен машинадан тюшюб, суу ичерге атладым. Ма ол кёзюуде тюз аллым бла акъ хочачыкъларын агъарта бир кьауум сохта кыыз озду. Аланы бири орамны сол джанына бурулургъа тебреген кёзюуде эки къара эшме чачын аллындан сыртына атыб нёгерчигине къарагъанында, тамам сени гитче заманын аллыма келди да, кьалды. Джюрегим чанчды. Бу Аминачыкь болурму? Шашмай сени бурнунгдан тюшгенча, быллай ушагъан ким кёргенди? Джангылыб айыб алмайым деб, бир стакан суу да ичиб, келиб орнума олтурдум, автобус тебреди, ёнге аны кёз къарама аллыма келиб: «Тохтагъыз, мен тюшеме! — деб кычырдым. Автобус толу бир адам мени ызымдан къарадыла. Мен да ызыма айланыб, ол тохтагъан джерибизге чабдым. Кызычыкь бурулгъан орамгъа джетгенимде, ол узайыб, уллу орамны кыйырында бара тура эди. Мен эркин атладым. Кызыу баргъаныма орамда джюрюгенле эс бёлюб къарай эдиле. Кызычыкь бир кызыл кьошунбаш юйню аллына бурулуб, арбазына кирди. Мен да джетдим, ол да юйню эшигини сабына кьолун салды.

— Кызычыкь, ананг юйдемиди? — деб сордум. Ол бери къараганлай, саламлашмагъаныма уялыб, артдан «кюн ашхы» бердим. Ол юйге кириб кетди да, хотасыны кыйыры бла кьолларын сюрте, бир кьуууракь тиширыу чыкьды.

— Не керекди, гражданин?

— Мени сени бла сёзюм бар эди...

— Не сёзюнг болургъа болур, не излейсе?

— Айыб этме, бу кызычыкь сизникимиди?..

— Хо!..

— Аллах ючюн, тилеб айтама, тюзюн айт, бу кызычыкь туугъан кызыгъызымды?!

Къатынны бети тюрлениб, ызына, юй таба кёз джетдириб, киши кёрмегенинде, меннге джууугъуракъ келиб:

— Ол сеннге неге керекди?

— Сен къоркъма, мен билирге сюеме, айт, тилейме!

Сора къатын меними джазыкъсынды, огъесе кесини ашхылыгъымы эди.

— Бу къызчыкъны мен табмагъанма, алай а мен ёсдюргенме, сен не излейсе, ашхы адам!?

— Табылды... Табылды... деб эринлерим кымылдадыла.

Къатынны бети бир агъарыб, бир къызарыб къыйналды.

Сора мен сёзню узакъ созмай:

— Бу къыз мени эгечимден туугъанды, атасы фронтда ёлгенди, къарнашчыгъы да ёлгенди, анасы уа сауду... Излеб табмай тургъанбыз деб, къалай тас болгъанын да айтдым.

Ол кёб армау болуб туруб, сора эс джыйыб:

— Энди не дейсе бизге?

— Сизге сау бол дейме, сау болугъуз! — дедим.

Мен алай айтхандан сора аны бет къаны тюрлениб, сёз уруму да башхаракъ болду. Къызыуум бла мен дагъыда къошдум: «Мен сизни джаныгъызыны къыйнаргъа излемейме, алай а туугъан баласын табхан анасы бир танысын, ол келсе, сиз хыны этмегиз, аны тилейме. Къызчыкъны атасы ёлгенди, анасы джангызды, башха баласы джокъду эмда бу къызчыкъны ол атыб кетмегенди, къыйынлыкъда айырылгъан эдиле», — дедим.

— Мени юй башчым эгечине, элге кетгенди да, мен ол къайта эсе ингирде анга айтайым... — деб, джууаб этди.

— Айтыгъыз... Мен кетдим эгечиме. Сора кесим алайдан чыгъардан алгъа, къызчыкъны манга бир кёрмеге къоюгъуз энтда бир ашхы къарай кетейим деб тиледим. Ол унамады. Мен да биреуню юйюне сормай кирирге болалмадым. Аминачыкъны арбазгъа чыкыгъаны болуб бир кёрмезмедим деб, ызыма къарай кетдим. Ма андан бери келгеним буду.

— Ол болмазмы, алджагъан болурмуса, Бекир, бизге аллай игилик къайда, кёжюм бла кёргюнчюн ийнаналмайма!.. деб анасы ахсыныб, джер тентере эди.

Бюгече ала шахарда къалыргъа, эртденбла автостанциягъа джыйылыб, алайдан поселокгъа бирге барыргъа оноулашыб чачылдыкъ.

АИ КЕПЮР.

Экинчи кюнюнде сагъат тогъузда автостанциягъа келгенимде, къарт. къапталыны баш тьюмелери да этилмей, чепкенин да къолтугъуна кысыб, ары-бери бара тура эди.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам!

— Назифа къайдады?

— Назифа кетгенди да кългъанды!...

— Алай деген неди!?

— Ингирде кълнакъл юге барыб джатдыкъл, эртденбла уяныб къларагъанымда, танг, джылары келгенча, мыдах болуб, къларалыб тура эди. Назифа да джокъл.

— Да алай кълалай болду?

— Тейри, кече бла огълунакъл кетиб кългъанды.

Ингирде тангнга кълалай чыгъларыкълбыз деб тыхсыгълан эди. Ол адреси болгълан кълагълтычкълны да алыб джатхан эди. Мен анга кече автобус джюрюмейди, такси джокъл, бараллыкъл тълбюз, экинчиси, инспектор бла барсакъл иги эди деген эдим. Ол а кетгенди да кългъанды. Джолда бир джукъл болмай кългъла эди: бюгече уллу джаугъланды...

Телефон бла школгъла сълешдик. Бюгюн Лена школгъла келмегенди деди.

Къларт да, мен да автобуса миниб тебрedik.

— Бекир, мен анга алай этерикди деб турмай эдим. Назифа мени сакъламай эсе да сени ала барса не боллукъл эди? — дедим.

— Ол мени эгечим болгъланлыкългъл, мен аны ариулугълун таллыкъл тълме. Кеси менден кичи болса да, меннге сыйынмагълан бир-бирде аллай бир адети барды.

— Кече ол джауумда кълалай кетди, бир кълыйналмагъла эди...

— Ол аллай кълб джангурланы сынагъланды. Бирин кълюб, бирин айтайым. Назифа бир джыл Азияда заманыбызда алай этди, аны джауумда бир болгъланы эсимден кетмейди.

Кълзауатны ючюнчю джылында, джетген джашла аскерге кетиб, кълартла бла гиширула, сабийле кълалгълан эдиле. Мен колхозда тамада кълйчу эдим. Сары-Езек деген бир джайлыкълда кийиз юй тигиб, мал кълтебиз. Мен ол кълзюуде племенной кълй сюрюую кълте эдим. Назифа мында джашагълан кълзакъл тиширулача саууучуду. Ол заманда кълйланы саууб, сютню заводха бере эдик. Анда бышлакъл, джау эте эдиле.

Джаз кълй кълзлаб, саууу да бошалды. Назифат элге кълайтыр заман болду. Алай а мени бир сюрюуючюю аскерге алдыла, бири да (кълрачай джашчыкъл эди) ауруб джатды да кълалды. Сюрюу джангыз кесиме тууарылды. Сюрюуючю излерге керекли болдум. Бу халымы кълрюб Назифа:

Аскерге кетген джашны орнуна сюрюуючю мен болайым, — деди.

— Кълй, Назифа, сен андан эсе элде ишлегенинг кесинге тынчды, бизге эркиши керекди, — дедим.

— Мен башымы эркишигеми ауушдурама! Кълыйнды дей

эсенг, мен дженгил иш излемейме, — деди да тохтады. Назифа кьошда кьалды.

Мен кьойланы кютюб келеме, ол да малгъа суу ичиреди, джем береди, кьошда шапалыкъ да этеди. Хар неге да кьолу джарашады, андан сора аягъына эркиши чарыкъ - чурукъ кийиб, кьой кютеди.

Бир кюн бир таякъны да кьолуна алыб, кьойланы ышыра кетди. Ол кютген кюннге къарагъанча, бу тегерекледе болмаучу бир уллу джауум келди. Анга буз кьошулду. Мен кьоркъуу этдим. Сюрюу джайылыр джерге баргъанымда, не кьой, не Назифа джокъ. Буз къатыш къара джауум челекден къуйгъанча джауады. Анга да джел кьошулуб, сюрюб, хыйсабсыз эрши кюн болду. Кючден-бутден кьойланы ызларын тюзетиб, джел сурген джанына тебредим. Сау эки-юч сагъатны барыб, бир тебеден къарагъанымда, бир къаралды эследим. Чабыб барсам, бир деб бир ышыгъы болмагъан сыртда солдатла бир-бири кьолларын тутуб адам буруу этиб, кьой сюрюуню арагъа алыб тура эдиле. Ол аскерчилени санын билмейме, бир ротамы дейдиле, батальонму дейдиле, аны тюзеталлыкъ тюлме, ёнге ёги кесек адам!.. Мен эски кьойчума, ёнге быллай буруу бла кьой сюрюуню тыйгъан кёрмегенме! Джууукълашыб къарагъанымда, юслери джибиб, башларында пилоткалары, киминики тюшюб, киминики джанбаш, кимини башы ачыкъ, ма ол халда башларын, бетлерин, юслерин, бутларын тауукъ гаккылача уллу буз джуммакъла туюе, джашла да башлары, бетлери ачыса да кьолларын ийиб кьояргъа мадарлары болмай, (кьойла бир джерден ычхынсала, юрюлюб чыгъыб кетерик эдиле), тегерек чалман болуб сюйелиб тура эдиле. Солдатлары нчинде Назифа да бир джетген солдатча сюеле эди. Темир сынджырны ол да бир чыгы эди.

Кёк чартлаб, джауум биягъынлай сёдегей уруб джауа, буз гаккыла да бет-кьол айырмай сопалай эдиле.

Бу сюрюу кеси да айтханымча племенной мал эди. Кьойла бухар тукъумлу эдиле. Къулакъларында сыргъалары, уллу сары эркеч ичлеринде, барын кёрюб таныдым.

Асыры къууаннгандан мен не айтыргъа билмей, бир чынлы командирни кьолун эки кьолум бла тутуб: «Сиз керти да халкъны, ара мюлкню да сакълаучула болгъаныгъызны мен энтда бир кере сынадым. Машалла, джигитле! Быллай кьойчуланы мен ёмюрюмде кёрмеген эдим. Къалай аламатды деб, аскер буруугъа сейирсиниб къарадым. Джангур бузну келтириб бирден ургъан заманда адам буруу, джаш чёртлеуюк чыбыкъдан джангы эшилген чалманча, ары бла бери майрыша эди. Ёнге ол буруу темирден да кючлю эди...

Мени башымда кийиз бёркюм бар эди да, алача болама деб, бёркюмю алыргъа башыма узалгъанымда, тюз къолуму сыртына эки буз гырт тийиб, къолуму къурушдурдула, ачыуу сынганлан, бёркню къолума алыб, мен да алача сюелдим.

Биз сюрюуге бу сыйны бериб, аны тегерегинде абезекге барганча, иги кесекни чыдадыкъ. Сора бир арада буз тохтаб, джауумгъа бурулду, ол да сериуон болгъанында «буруу» чачылды. Солдатла бек къыйналсала да дагъыда бизге, Назифа бла меннге, не бла болушайыкъ деб тебредиле.

Назифаны башы догъурадан, бети да къолтюмден толгъан эди. Аскерчиле да алай болгъан эдиле. Барыбыз да суудан чыкыгъанча джибиген эдик. Алайда къой сюрюуну тыйыб санадыкъ. Мал башы толу чыкъды. Командир, ойнаргъа эсинем тюшген эди, огъесе керти кёлюмю эди, солдатлагъа:

«Бери айланыгъыз!» — деб, команда бериб, аллыма атлаб келиб, черс бере: «Джолдаш тамада къойчу! Подразделение ара мюлкню сакълауда борчун толтурду! Дежурный офицер — капитан Петров!» — деб, ышарыб, бир джанына атлаб, джол къойду. Сюрюуну стауатха дери ашырыгъа бизге беш солдат бла бир сержант берди. Биз къойланы сюрюб келиб, къорагъа¹ джыйдыкъ.

Насыбха къойла къырккъылмагъан эдиле да иги тэзген эдиле. Алай а Назифат да, солдатланы кёбюсю кибиб башында догъуралары, бетинде буз этген джаралары, юсюнде къолтюмлери къурумай, ыйыкъдан артыкъны айланган эди.

Колхозну правлениеси солдатлагъа саугъала берген эди. Ол аскерчиле бла мен кесим да артда уллу татах болгъан эдим. Кёб да тургъунчу ала да алайдан кечдюле, биз да къой къыркъаргъа башха джерге кетдик.

— Назифа аскерчилеге къалай тюбегенди?

— Аллында уа къалай болгъанды десенг, джауум, буз сюрюб къойла сыртны барыб тургъандыла. Сора бир адамланы кёрюб, Назифа хахай салгъанды. Сыртда аскер кесек юрениуледен къайтыб келе тургъанды. Мал аджашыб кетиб, бир палахха тюбемесин деб, командирлери сынджыр тутаргъа буйрукъ бергенди. Ол буйрукъну къалай толтурулгъанын а мен сеннге айтдым.

— Назифа аскерчилени чакъырмаса, сюрюу бир зараннга тюбед, зыраф болургъа боллукъ эди, — дедим мен.

— Ол айтханынг да тюздю, ёзге джаны чыкъмай, тутхан ишин чийсил этерге амалы джокъду. Алгъын бир хылеу эди, къазауатдан бери уа уллу къатханды.

¹ Къора — (къазакъча) кулдаладан буруу.

Артда ол солдатланы бири былай айта эди. «Ала Назифаны джазыкъсыныб, сыйлаб, джауумда аскер сынджыргъа къошмай, «Сен тиширыуса, солу» — дегендиле. Ол а унамай, тизгиннге суйелгенди.

Бизни сюрюуну сыртда солдатла тыйгъан хапар элге джетгенди. Назифаны тенглери ол джыл чюгюндюрде ишлегендиле. Къалай эсе да индексни суу ашаб кетиб, баччаланы суу басыб къояргъа тебregenди. Аланы звеноводлары: «Назифа сюрюуну тыйдыргъанды, сора биз бачханы къалай сакълаялмазбыз... Эй, хомухла, бери келигиз!» — деб звенода къызланы чакъыргъанды. Ала бир-бири къолларындан къаты тутуб, сыртларын суугъа бежген этиб, сууну башын бегитгинчи тыйгъандыла. Алай бла бачханы сакълагъандыла деб эштгенме.

Ол этмеген не къалгъанды, ишге джетсе, джанын атыб къояды.

— Да, Бекир, сиз дагыда аллай адамны къошда ишлерге алмай къояргъа излегенсиз.

— Къойчуну иши къыйынды, къойчу джауумгъа тюбейди, бораннга тюбейди, бузгъа тюбейди, джаллыгъа тюбейди...

— Бекир, ол джерледе да бармы эди джаллы? — деб сордум.

— Болмай а, бёрюню кёзю къалкъыугъа кирсе да, тюшонде къойну кёреди дейдиле, тюбей эди.

— Назифа андан сора да малда ишлеб турдуму?

— Эркиши къойчу келгинчи ишледи. Артда ийнек сауаргъа кечдю, малны ашына, суууна бек сакъ эди. Бир джыл бир къош тегерегинде айланнган ёксюз улакъчыкъны къулакъ суу къобуб алыб кетген эди да, аны къоймай суугъа кириб, Назифа алгъан эди. Ол кюн кеси да улакъчыкъны къойнуна алыб: «Мени къозучугъум, мени улакъчыгъым, къайда къалгъанды?» — деб, Аминачыкъны сагъыныб джылады, мени да джылатды. Ол улакъчыкъны кеси къолу бла ёсдюрюб уллу эркеч этди. Сююдеги эркеч олду.

Анда заманда Назифа джаш эди. Адамла тиледиле, эрге барыргъа унамады. Эри, Айтек, джаннган отдан юлюш алгъан бир джаш эди. Э-эй, аслан, къаблан кирик къаллай джашла ёлюб кетдиле... «Чыбчыкъла да этедиле уя, сен былай нек тура-са?» — деб джангы юйюр къурауну юсюнден Назифа бла сёлешсем: «Сени этегинг кюеди, мени этим кюеди», — деб менден кёлю къалыучан эди.

Къююну джумушакъ затны кюсей эди, кесини джаны сау сабийин къолундан тас этиб къойгъанына ёкюне эди. Назифа бери келгинчи, анда тургъан заманында да бу сабий ауузундан тюшмей эди. Иги танымагъан адамла: «Назифа, Кавказ, Кавказ деб быллай бир нек тараласа, анда алтынынгмы къалгъанды?»—деселе, ол алагъа бир-бирде: «Алтын кесегим къал-

гъанды», — дей эди, бир-бирде уа: «Алтындан да багъалы затым къалгъанды», — дей эди. «Мен кесими къолумдан келгенни адамладан аямайма, сора ала къыйындарын меннге нег аяйдыла къызчыкъны джазыуун билирге иги болушмагъанча кёреме. Аллай бир тилесем, ташдан джыламукъ алыр эдим», — деб алай айтыучан эди.

...Бизни бу ушагъыбыз кёбге да созулукъ болур эди, амма къатыбызда, автобусну ичинде бола тургъаннга тынгыламай болалмадыкъ.

Автобусубуз джыйырма орунлу автобус эди. Муну бла кёбуне адамла элден, посёлокдан шахаргъа келиб, эртден базарларын этиб, юлерине къайтыучан эдиле.

Бизни онгджаныбызда олтургъан тиширыу аллында акъырын сёлеше келиб, артда ачыкъ, къаты сёлешиб башлагъанында, анга дагъыда башхала къошулдула. Алай бла ичги сёз туру болду. Дауургъа тынгыласанг, сёз урумларындан аланы эки къауумгъа юлеширге болукъ эди.

Барындан да бек къычыргъан, кёжюн, башын, санын да къымылдатыб кюрешген, доммай кибиб бир семиз къатын эди. Бу ашагъаны ичине джарашхан адам кёре эдим. Доммай къатынны къатында башы джабылгъан корзинкасы, аны ичинде кесине ушаш мазаллы къазгъа башын ачыб къарай эди. Андан сора уа джаны сёзге кетиб эди.

Даулашыу къызыугъа кирди. Доммай къатын сёз нёгерлерине:

— Айхайда, сабийни заманында атыб кетиб, энди биреу асыраб уллу къыз этгенинде, ана болургъа излейди... Қъайдам, аллай телиле бармыдыла, анга джетген къызны ма деб бериб къоярча?.. Анасыны къарнашы табхандымы дейсе?!

— Табхан анасы къызны сыйырыргъа излер, мен Нина Ивановнаны орнунда болсам, — деди экинчи къатын, — къатыма къоймаз эдим.

— Сиз мурат этген бла къыз энди ким бла къалыргъа керекди? — деб, сорду ючюнчюсю эмда кеси джууаб этди.

— Табхан анасы бла.

— Нек?

— Не ючюн десенг, мен эшитгеннге кёре, анасы аны гитче заманчыгъында къыйынлыкъда, автомобиль авария этиб, амалсыз айырылгъанды, къыйынлыкъда айырылгъанды, ангыладыгъызмы?!

— Энди уа нени да айтырыкъды, хазыр къызны табса, — деди семиз къатын.

— Бу быллай бир джылны ичинде келиб, къызын нек излемегенди да? — деди дагъыда биреулен.

— Кеси келмегенликге, излегенди, ёнге табалмай тургъанды, — деген джууаб чыкъды.

Бу тиширыула ишчи поселокдан болгъанлары, Назифа бла кызыны юсюнден сёлешгенлери ачыкъ болду. Элде, тийреде, хоншуда не сёз болгъанын кишиге сорма да тынгыла. Тюнене анасыны къарнашы келгенин да къалай билиб къойдула?

— Айхай, да мен табхан анасыча болсам, кызымы сормагъанлай да алыр эдим!

— Кызынг сени бла барыргъа сюймесе уа, къалай этериксе? Кызынг сени тилинги да, дининги да, адетинги, джоругъунгу да билмесе уа, къалай этерсе? Ол къарачай элде ёсменди.

— Ана, бала бир-бири кёзлерине къарасала, тиллери бла сёлешмегенлей да джюреклерин ангыларыкъдыла. Ах, таралгъан ана, хариб ана, ансын да аллай бир джыллы сау баласын кёрюрге излеб, къалай чыдаылгъанды? Андан джазыкъл болурму, — деди дагъыда бири.

Бу ишни юсюнде ким терс, ким тюздю?

— Была барысы да тюздюле, къазауат терсди! Къазауат солмаса, сабий кесини табхан атасы, анасы бла ёсерик эди, — деди дагъыда башха биреулен.

Аланы ичинде орус, къарачай тиширыула да бар эдиле.

— Была тюзюн билмегенлей джармалай тура кёреме, Бекир, — дедим мен нёгериме.

Бекир мен артдан билгеннге кёре, урунууда айтылгъан, элде сыйы болгъан киши эди. Ол былагъа джууаб этерикмиди деб мен да тынгылаб келеме.

— Кызгъа онджети джыл болады, ол эки джанын да тутар. Лена устазлагъа аллай кыйын соруула сорады, — деб дерследе биргесине олтургъан сабийле сейирсинедиле, — деди дагъыда тиширыуланы бири.

Гулоч таягъыны юсюне эки кълун салыб, анга акъл сакъланын тиреб келген Бекир мындан ары тёзалмай, сёзге кълшулду:

— Балаларым, сёзю кълюгълуз, сизге мен бир таурух айттайым. Соруу дегенинде эсима тюшдю.

Кызыб сёлешген кълатынла бираз сериюн болуб, симсиреб, кълартха айланыб, бу сер къларт нени айтырыкъды дегенча эгдиле. Къларт акъларын ауаз бла башлады. Кълатынла бирем-бирем шум болдула.

— Эртде, эртде бир кълушну баласы болгъанды. Ол аны уясындан чыгълармай, ашатыб ичириб ёсдюргенди. Джумушакъл тюркюрк табса да алыб келиб, аны тюрбюне тёшеб тургъанды. Мюрзеу бюртюрк, эт кесекчик табса да анга келтириб кълабдыргъанды. Аны бла бирча ол хауада кълалай учарын уяда айтыб,

сѣз бла юретиб тургъанды. Бир кюн кѣуш балачыкъ: «Анам, меннге эркинлик бер, кесим да учаллыкъма», — дегенди да тилегенди. Кѣуш анга: «Сен акъыл-балыкъ болмагъанса, менсиз учсанг, сабийле таш бла уруб, тюшюрюб къоярыкъдыла. Алай а сен учаргъа бек талпый эсенг, бюгюн бир сынаим», — деб баласын кенг хауагъа алыб чыкъгъанды...

Ана кѣуш хауаны арасында къанатларын джайыб къалкъыб, баласына хали юретиб башлагъанды. Алай эте келиб, анасы баласына:

— Кѣуш хауаны патчахыды. Адам болмаса, къанатлыладан анга къоркъуу джокъду. Менсиз учхан сагъатда, джерде джюрюген адам не да адам къарантха кѣрсенг, мийикге чыгъа тур. Қъарантха болмаса, алаша тюшюб, тахсагъа къара. Бара тургъан адамны джерге ийлиб кѣрсенг, бир ишексиз, ол сеннге атаргъа ташха узалгъанын бил, ол кѣзюуде кѣкге мийик чыгъаргъа керекди, — дегенди.

Баласы анасыны сѣзюн бѣлюб:

— Анам, ол адамны джанында джашырыб келген ташы болуб, джерге да узалмагъанлай уруб аллыкъ эсе уа къалай билликсе? — деб соргъанды.

Кѣуш ол соруугъа джууабны орнуна: «Энди бюгюнден ары сеннге кесинге учаргъа буюрама», — деб эркинлик бергенди. Қъалайды, таурухну джаратамысыз? Ма кѣыз да энди анычады.

Тиширыула биягъында артыкъ айтхан сѣзлерине уялгъанча. Бир-бирине къарай сабыр болдула. Мен да ичимден «къарт къыйнунда къалач барды» деб быллай къартха айта болурла дедим.

...Мычымай машина да барыр джерибизге, ишчи посѣлокга, джетди.

Кюн кѣлтюрюлюб, кюнорта болгъан эди.

Салыб, барыб, къарт да, мен да таныгъан арбазыбызгъа кирдик. Биз юйге киргеникде быллай халны кѣрдюк: орта бойлу субай кѣызчыкъ, бели ышым баугъа сыйынырча ингичге, аягъында алашатабан акъ туфлилери, эки къалын къара эшме чачы, ингичге джюнден кѣзыл кофтаны юсю бла белине дериджетген эдиле. Қъарылгъачны къанатларыча ингичге къара къашларыны тюбюнден къара кѣзлери, джарыкъ джудузлача джылтырай эдиле. Аны кенг мангылайы, сабыр къарама акъыллыгына, эслилигине, сабырлыгына шагъатлыкъ эте эдиле. Саны, тюрсюню ѳлчелениб этилгенча ол алай бир джарашуу кѣыз Назифагъа джити къараб, тансыкълай эди. Арлакъда, плитаны къатында Нина Ивановна ышарыб, не эсе да айта, чоюннга, табакъгъа узала эди. Быланы бир-бирине кѣллер ачыкъ болуб, бал бла джауча джарашыб тургъанларына биз

да бек кѳууандыкѳ. Мен кирир кирмез Нина Ивашовна: «Сау келигиз, бизни шохубуз, бююн уллу кѳонагѳыбыз барды. Леначыкѳны анасы табылгѳанды, танышыгѳыз! Бу анасы бу да Леначыгѳыбыз», — деб Назифа бла Ленаны кѳргюздю. Мен барыны да кѳолларын тутуб, Бекир бла танышдырдым.

Анасы юретген болур эди, кѳызчыкѳ кеси чабыб келиб; «Дядя»!.. деб анасыны кѳарнашыны бойнундан кѳучакѳлады.

— Аперим, эгечден туугѳан, уллу кѳыз болуб тураса да!..

— Бекир, Нина Ивановна бла Алексей Степановични бизге этген адамлыкѳларын кѳайтарыгѳа кѳолубуздан келирми? — деди Назифа кѳарнашына.

Бекир алагѳа айланыб: «Сиз бизге кѳарнаш, эгечсиз. Сиз этген уллу адамлыкѳны биз ѳмюрде да унутмазбыз!» — деди.

Табхан анасы бла кѳызы бек ушай эдиле, бет тюрсюнлери ушаш болгѳан бла кѳалмай ауазлары да бирча эдиле...

Ал кюнде Назифа кѳонакѳ юйде кѳызчыкѳны кѳюрюрге излегенин, чыдаялмагѳанын айтханды. Ёнге кѳарт Бекир арыб келгени бла уллу эс бѳлмегенди.

Кѳонакѳ юйде бир кере джатхандан сора Назифа тургѳанды, кийингенди да, эшикке чабыб чыкѳгѳанды. Ол уллу джолгѳа тюшгенди. Машина джюрюген джокѳ. Сора бир заманда джарым джолуна барлыкѳ ауур джюгю бла бир машина тюбегенди. Назифа ол машина бла барыб, андан сора джаяу кетгенди.

Кече шыбыла чартлаб, джауум кючлю болгѳанды. Тетрадь сызлача, аллында ингичге таякѳлы бир джангур келиб, артда уллудан уллу болуб, джел ургѳаны сайын суу, боран этиб буруб башлагѳанды. Бир кѳзюуде джангур тохтай келиб, дагѳыда кѳлюне джетмегенча джангырыб, кѳаяланы башын кѳагѳыб, андан тигелеб кѳзлеулеге тюшюб, чабхан атча кѳобанны кѳмюклендиргенди.

Асыры кѳб джаугѳандан кѳкню тюбю тюшюбмю кѳалды дер эдинг. Шыбыла чартлаб, уругѳа керилген кѳкден кѳоркѳуб, булчукѳла кѳамчи таууш эте, терекле джопбу бола эдиле. Ала башларын энишге тутуб, сыртларын джангургѳа джуудура эдиле. Джауумну суу этеклери ары-бери бурулуб, джел этсе, джылыта эдиле.

Назифа кѳолуна бир таякѳ да алыб, кюйюб баргѳан джюрегин сууталмай, кѳкюрегин кѳк джашнагѳаннга, джауумгѳа ачыб, чачы да тозурай, Кѳара чегетни ичи бла ѳтгенди. Джангыз кеси салыб барыб, танг атаргѳа посѳлокга киргенди. Ол джол айырылгѳан джерде кѳарауулгѳа соруб, Есинлени юйлерин табханды.

Была да ол кече тынчылыкѳсыз джатыб, эртденбла джукѳу хайыр да эталмай, уяныб тургѳанлай, терезе кѳагѳылгѳанды. Ачсала, бир джибиген тиширу сюелиб тура...

...Ингиринде Алексей Степанович бла Нина Ивановна экиси да ариу кийиниб, столну къатына олтургъандыла. Къызчыкъ аланы эслеб: «Атам, анам, къайры барасыз, нек джасанган-сыз?» — деб соргъанды. Къартла къызчыкъгъа: «Биз барлыкъ тюлбюз, бизге бусагъатдан къонакъла келликдиле, акъыллы, сен да юсюнге таза кийим кий, ансы бизге айыб этмесинле», — дегендиле.

— Ким? — деб соргъанды къызчыкъ.

— Айтырбыз, кийин! — дегендиле экиси да.

Къызчыкъ кеси эм бек суйген къара тёбен джанын, атасы алгъан къызыл джун кофтасын кийиб, столну къатына келиб, не эсе да сескекли болуб (ол боллукъ затны билмегенди) олтургъанланы кёзлерине къарагъанды. «Сен айт, мен айт», — деб бир-бирин тюртуб, айтыргъа тиллери бармай, ала къым-тым этгендиле. Къыз андан да бек кёзчюклерин джандырыб къатханды. Сора анасы эсин да джыйыб башлагъанды: «Къызчыгъым, сени биз къалай кёргенибизни кесинг билесе, бизни ёмюрде киши да айыралмаз, алай а сен бусагъатха дери билмеген бир затны билирге керексе. Аны ючюн кишиден кёлюнг кълалмазгъа керекди...»

Эсли къызчыкъ не айтыргъа да билмей, кесин къатдырыб, ауузундан бир сёз, джарым сёз, бир таууш да чыгъармай, къарыусуз чыпчыкъ балачыкъ анасыны аузуна бир зат берирмеди деб къарагъанча, кёзчюклери сюзюлгенди.

Сора Нина Ивановна къызны кёзюне къараб да айталмай, башын бир джанына буруб: «Балам, сени туугъан ананг... табылгъанды... Ол сауду»... дегенди.

Къыз секириб туруб, къычырыкъ этиб джылаб, атасыны, анасыны да боюнларындан кёзюу къучакълаб, «алай болургъа мадары джокъду, сенсе, аначыгъым, меннге ана, мен баи-ха кишини билмейме, билирге да излемейме. Атам, сен бир тынгыла, аначыгъым не айтады, ангылаймыса?» — деб, атасына къадалгъанды. Былайда ючюсю да джюрек тамырлары кёзгъалыб джылагъандыла. Сора къобхан суу аллына уруб туруб, сёнгюб ызына тюшгенча, бир заманда сёз ангыларча болгъанлай, аталары къызчыкъны кёлюн чапыргъанды, акъыл юретгенди.

Мен ангылагъаннга кёре, къарайма да, «табхан ананга да иги бол, сени юсюнгде ол терс тюлдю» деб, туугъан анасы келгинчи ала къызларына сингдиргендиле. Андан сора не сёлешген болур эдиле? Бу кече ала джатсала да, кёб джукълаялмагъандыла. Алексей Степанович, Нина Ивановна эмда Лена-чыкъ не тюшле кёрген болур эдиле десегиз, мен аланы къуру бирин, Ленаны тюшюн айтайым.

Сау кечени узуну аны туугъан анасы къаллай боллугъун, аны сыфаты, аны не сѣлешери кѣзлерине кѣрюнуб, ол кѣрюнгенле джангыдан ауушуб, аланы орунларына дагъыда башха затла чыгъыб, танг аласында, кѣзю къалкъыугъа баргъанында, ол быллай тюш кѣргенди.

...Лена эшикке чыгъады. Юйню къатында ѳгюзле джегилген бир арба тохтайды. Къараса — арбадан бир тиширыу тюшюб, арбазгъа кириб келеди. Ол тиширыу Ленагъа: «Къызым, бизни арбабыз сыныб, бусагъатха дери келелмей тургъанбыз», — дейди.

Аны къойнунда кѣб гоккалары, оюнчакълары барды. Мен быланы барын да санга джыйыб тургъанма. Бу татлы затланы, бу чепкенчикни да... санга».

Алай а ол чепкенчик гинджиге тенг аллай бир гитчечикди. Лена бу чепкенчик меннге кьерге джарарыкъ тюддю, энди гинджи бла да ойнамайма, сора ол меннге неге керекди деб кѣлюне алай келеди. Тиширыу анга:

«Ал, бу сеникиди, къоркъма, ал! Сен мени унутубму къойгъанса, таныялмаймыса, джанчыгъым, мен сени анангма!».

Тиширыу аны къучакъларгъа да ашыкъмай: «Сен мени танымаймыса, менден джукъ алыргъа суймеймисе?...»

Анасыны кѣлю къалыб бир джанына бурулады.

Лена анга: «Аначыгъым, кеч, билмей тургъанма!...» — деб къучакъларгъа чабханлай, анасы тас болады да къалады.

Кѣрюнгенле джангыдан ауушуб къызчыкъ, дагъыда тюшюнде кѣреди.

Джити мийик таула къуршалагъан уллу талагъа тѳрт джанындан тиширыула тохтаусуз джоппу-джоппу джыйылыб келедиле.

Тюрлю-тюрлю, уллу эмда гитче, къара эмда акъ шиллиле, къарт эмда джаш тиширыула. Тиширыулары сабийлери барды. Келгенлени учу, къыйыры болмайды. Лена бла Надя тау тюбюнде гокка хансла джыя турадыла.

Бир окъа чебгенли, кѣкюрегинде алтын туюмеси, белинде кямары болгъан субай таулу тиширыу алгъа чыгъады. Ол джыйылгъанлагъа айланыб:

— Багъалы тенглерим, мен таулада ѳсгенме, мен таудан сѣлешерикме, Мени сѣзюмю бютеу адам улу эшитсе суюме, — дейди.

Ол таулагъа айланнганында, Минги Тауну эки башына джангы айны эки джитиси илиниб, кюмюш кѣпюр болуб тура эди. Тауду тиширыу ай кѣпюрге мингенди. Бары да сейирсиниб бу тамашагъа бурулгъандыла. Мазаллы Минги Тау накъутналмазча джылтырай, аны эки башын къошхан ай кѣпюр, анга да эки аягъын салыб тургъан таулу тиширыу — бары да чууакъ кѣк-

де дуу джаныб бек джарыкъ кёрюнгендиле. Таулу тиширыу эки кёолун да аллына силкиб, башлагъанды:

— Мен эм мийик джерге нек чыкъгъанма десегиз, былайдан бютеу джер иги кёрюнеди. Джер къалай ашхыды, хауа эркинди. Адам улу урунады. Аны кёолларындан бал агъады, ол тамчыладан бал кёобанла болуб барадыла. Кёк тазады. Енге узакъда булутла кёрюнедиле, къара булутла. Ала бизге айланыб келедиле. Эгечлерим, нек къараб турасыз? Ала бери джетгинчи биз алларына барыб къууайыкъ, чачайыкъ... Эгечлерим, жанларым, адам улу, мен сизге айтама, булутла джууукълашыб келедиле, аладан дунияны сакълайыкъ! Адам улу, сакълагыз, сакълагыз...

Эм артында таулу тиширыу ай кёпюрден не къарыуун да салыб бютеу дунияны зангырдатыб, былай къычыргъанды:

— Айтыгъыз, мен сизге сорама, анала, адам улу, къайдады мени къызым, кёйнумда тургъан къызчыгъым?..

Ол кёзюуде алайда тиширыуланы бири анга:

— Ма сени къызынг! — деб Ленаны кёолу бла кёргюзюб, джууаб этеди. Анасы къучакъларгъа Ленагъа мыллыгын атады. Лена да кёолунда гокка ханслары бла анга чабыб баргъанлай, бир таууш эшитеди, ызына айланыб къараса,.. тиширыулары орнуна акъ кёгюрчюнле, ол таууш а аланы къанат тауушлары.

Лена таулу тиширыугъа джетиб: «Анам!» — деб, къучакълайды, айланыб кёзюне къараса уа, Нина Ивановнаны къучакълаб турады. Дагъыда андан да бек «Анам!» деб къычыргъаны бла уянганы тенг болады.

Къараса, къатында киши джокъ. Джууургъанны бир джанын джоппу этиб кёкюрегине къысыб тура...

Бу тюшден сора кёзюне джукъу кирмей тангнга чыгъыб, эртденбласында анасына тюбегенди.

Аны тышында дагъыда биз баргъынчы табхан анасы-къызы бла сёлеше болур эди, кесини хапарын билдирмейми тургъанды?..

...Былай эшикден киргени бла Назифа: «Аминатчыгъым!» — деб къызын къучакълаб, кёзюн-башын уппа этиб, марал бузоуун джалагъанча, тили бла джалагъанды. Джылы джыламукълары бла къызыны бетин джуугъанды, къызы да, анасы да джылаб, иги кесекни баргъандыла.

Амина-Лена анасына былай соргъанды дедиле: «Мени атам бла къарнашчыгъым болгъандыла дейдиле, аланы мен къачан кёрлюкме?».

— Огъай, къызчыгъым, аланы кёреллик тюлсе, — деб анасы тюзюн айтханды...

Къызчыкъ ол кюн дерсге бармай къалгъан эди. Юйде барыбыз да олтуруб, кёб сёлешдик. Сора Алексей Степанович:

— Энди сиз бла биз джууукъ болдукъ. Ингирде вечер этерикме, тилейме, юйююздеча джарашыб олтуругъуз. Айыб этмегиз, мен бир джерге барыб, къысха къайтайым, — деб тебреди.

Биз аны ызындан юйден чыкъдыкъ. Арбаз, ийне тас болса да табарча, кирсиз эди.

Эшик аллында бир джаякълаб, ичинде артыкъ чёбю болмагъан гокка ханс тахта бар эди.

— Мынга ким къарайды, бу ариу затланы ким ёсдюреди? — деб сордум.

Лена айтыргъа буюгъуб къарады.

— Да сени кесинги сынам бачханг бар кёреме, машалла! — деб мен сохтабызны махтадым.

Ленаны тюшю эсине тюшюб дженгил-дженгил узалыб, гокка хансла джыйыб анасына берди, ол аны анасына биринчи саугъасы эди. Анасы да аны уппа этди. Лена, андан сора хар бирибизге бирер джоппу берди. Биз да уллу разы болуб, «сау бол» дедик.

Майны онючюсю эди. Бир ыйыкъдан школлада экзамен башланлыкъ эди. Аланы кёллери кълмаз ючюн, мен ишими кёблюгюн айтыб, кетерге эркинлик алдым. Биринчиси, керти да ишим кёб эди, экинчиси, аланы кеслерин къояргъа изледим. Аланы юйлю кенгешлери, юйлю оноулары да болур эди.

— Сау къалыгъыз, насыблы болугъуз! — деб аллыма атладым.

Аланы бетлеринде къууанч ойнай эди. Кёкде кюн да алагъа эришиб, джарыгъын тамам танытыргъа излегенча джарыта эди. Аны алтын таякълары, юйню терезелерине джоппу-джоппу джыйылыб, кёз къамата эдиле.

Бекир ызымдан кычырды:

— Бюгюн заманынг джокъ эсе, билдирибиз, кыызчыкъгъа, джангы джууукъларыбызгъа кърманлыкъ этерикбиз, элге келмей кълма!

— Сау болугъуз, кёрюрбюз, — дедим. Ала барысы да гокка ханс тахтаны къатында кюйюзню къатындача сюеле эдиле. Кюн таякъла гокка хансланы, гокка хансла да аланы, алада бир-бирин ийнакълай эдиле.

Тау ёзенден ургъан аязчыкъ гокка хансланы ийислерин келтире эди. Хауаны сабырлыгъын буза, къаяладан джууаб къайтара, агъач джаргъан мычхыны тауушу эшtile эди.

Эй, адамлыкъ, дуняда сенден ашхы, сенден онглу не болур? Сен кюнден джарыкъ, отдан исси, таудан мийик, тюзден кенг, тенгизден теренсе, кючюнг, кърудретинг кёбдю!

Сени къулачынг джетген джерде бюртюкден ханс, терек ёседи, адам адамгъа кърнашлыкъ—эгечлик этеди.

Адамлыкъ, сенсе бизге ырысхы, насыб, джашауубузну ма-
гъанасы. Алтындан багъалы, пахмудан баш, джандан татлы—
адамлыкъ!

Адамны джазыууну иеси адамлыкъ! Сен джер юсюнде хар
инсанны арбазында, тёрюнде, кёкюрегинде бол! Сенсиз биз
бир кюнню да болмайыкъ!

ЭПИЛОГ

Мен эштгеними, кёргеними айтдым, энди джюрегим рахат
болду. Алай а ахырында сиз сорлукъ талай соруугъа джууаб
берирге излейме. Бу эки юйню адамлары бла мен артда да тю-
бей-тюбей тургъанма. Тюзю, ол чакъыргъан кърманлыкълары-
на баралмагъан эдим ёнге уллу той болгъан хапарын эшитдим.
Ол тойда оналты джылдан бери кьобузну кьслуна алмагъан
Назифа кьобузгъа джан салыб сёлешдиргенин айтдыла.

Бир джолда мен Назифагъа тюбегенимде, эсимде кьалгъан
бир соруучугъум бар эди да, аны да сордум: «Сен кьызынгы
кьайда кёрсем да танырыкъма, белгичигим барды», — деб не-
ге айтхан эдинг? — дедим. «Кёрюнюб тургъан ышанларындан
башха да, аны сол билекчигинде бир табчыгъы бар эди. Ол
табчыкъны кёрюб таныгъан эдим. Бешикде заманында от-
джагъада джангъан кёсеуледен мыдых кесекчик чартлаб кюй-
дурген эди», — деди.

Алай бла кьызычкь керти да Назифаныкъы болгъанына мен
да ишексиз болдум.

Лена орта школну айырмагъа бошагъан эди. Ол школда
выпускной вечерде Ата Джуртха, школгъа этген назмуларын
окъугъанды. Аланы мен бу джол табыб сизге айталмагъанымы
кечигиз.

Андан сора туугъан анасыны, Назифаны, юйюнде Лена бир
айны тургъанды. Тансыкъларын алгъандыла, ёлген атасыны
атын (джюрютюрге суююб, ол кесин Айтекни кьызы деб джаз-
дыргъанды. Тукъуму бла аты алайлай, джазылгъаныча, кьал-
гъандыла.

Лена къарачай тилге юрениб башлагъан эди. Джууукъла-
рындан ким эсе да биреулен анга саугъагъа орус-къарачай
словарь берген эди.

Андан сора не айтайым?

Эм ахырында тюбешгенибиз да, айырылгъаныбыз да былай
болгъан эди.

Ол джыл августну аягъында мен, тенгими ашыра, аэродром-
гъа бардым. Самолет учар болджалыча келиб, джерге тюшген-
лей, пассажирле чемоданларын алыб, бир-бирини ызындан тур-
налача тизилдиле. Тюз кьатымдан бир таныш ауаз чыкъды.

Мен ызыма айланыб къарагъынчы биреулен эки къолу бла кёзлерими къысды. «Ол-бу», — деб айтыб кюрешдим, ёнге ким болгъанын билалмадым. Сора джиберди. Къарагъанымда — Алексей Степанович, дагъыда Нина Ивановна, Елена, Нази-фа, Бекир!

— Къайдан чыкъдыгъыз, къайры барасыз?

— Ленаны Москвагъа ашырабыз, — деди Бекир, бетинде къууанчы ойнай.

Эки ана да мени багъалатдыла.

— Хайда, Лена, джолунг болсун!

— Сиз айтханча, педагог болама... Педсовет бла комсомол комитет рекомендация берген эдиле. МГУ-гъа киргенме.

— Джаша, Лена, ашхы джолгъа, джолунг джарыкъ, кенг болсун! Ленини тауларына бизден салам айт!

— Сау болугъуз, бизге сиз кёб джарагъансыз, сиз эмда устазларым ышаннганны толтурургъа кюреширме», — деб джылы айырылдыкъ.

Къартла кёзюу-кёзюу уппа этиб, къучакълаб, къызларын кёб эркелетдиле. Лена тилини тюбюнде татлы сёзле къат-къат салыныб тургъанча, ашыргъанланы хар бирерине кесле, не джараулу бирер сёз айтды: атасына, анасыны къарнашына, аналарына. Ол Назифагъа къарачайча: «Анам, джаным, сау къал», — деди. Нина Ивановнагъа да: «Мамочка, душенька, до свидания!»... Была да: «Ашхы джолгъа, къууанч бла тюбешейик», — деб айырылдыла.

Къартла тюбюнде, къырдышда къалыб, Лена самолетну бачхычына миннгенлей, зыр деб джыламукълары къуюлдула. Ким билсин, аны кёлюне не сагъышла, не къайгъыла келдиле. Ол самолетха биринчи кере миннгени бла кесини джазыуунда болгъан затланы эсиними тюшюрдю, огъесе ата-анадан айырылыб, джашау джолуна кетгенинеми эси бёлюндю? Аны кёзлерине не къадар къарадым эсе да джукъ ангылайалмадым. Ызындан баргъанла ашыкъдырыб, Лена кьолун булгъай, ийилиб, самолетну эшигинден ётдю.

Мотор тауушу хауаны толтуруб, самолет учуб барыб, ызына бурулду. Кёкге мийик чыгъыб, Север таба джол салды.

Бекир бизге бурулуб:

— Шохларым, кеси соруу берген къуш баланы учхан хапарын мен сизге айтхан эдим да... Бизни къуш балабыз да учду! — деди.

Кёкде бир булут ышан къалмай, таб таза, чууакъ эди. Бу тёрт адамны да кёллери бир-бирлерине алай ачыкъ, таза болгъаны аланы бир-бирлерине джагъылыб сёлешгенлеринден белгили эди. Аланы бюгюн джюреклерин ачыб кёргюзюрча кюзю болса, мен анга къарамай кьоймаз эдим. Ала кызыларыны деменгили, кючлю джашау къанатлары болгъанына къууана

эдиле. Ол кючлю кѳанатланы уа анга халал джюрекли керти адамла бергендиле. Аллай керти адамла тюлмюдюле джерни тутуругу!

Аланы кѳызлары, джашауну джоллары айырылган багѳалы джерге — Москвага баргѳанына артык да бек кѳууана эдиле.

Ала тѳртюсю да ушакѳ эте барыб, кѳк «Волгага» олтурдула. Таксини джашил чыракѳчыгы джаныб, джукѳланды. Машина тебреди. Бу барыу бла ала алга кимни юйюне барлыкѳларын билмеклик кѳыйынды. Ёнге бюгюн кѳызларын ашыргѳанлыкѳга бир-биринден дженгил айырылмазлыкѳлары ачыкѳды, айырылмай кѳалсала да, аланы мындан ары да бирге сѳлешир сѳзлери, этер ушакѳлары, ишлери алкѳын кѳбдю.

«ХАЛАЛ ДЖЮРЕКЛЕ» ДЕГЕН ПОВЕСТНИ БЮТЕУ ХАПАРЫНЫ ЮСЮНДЕН СОРУУЛА:

1. Повестде не событие, не кѳзюу кѳрюнеди?
2. Повестде халал джюрекли адамлагѳа кимлени санаргѳа боллукѳду?
- Атларын айтыгѳыз. Не ючюн?
3. Чыгѳарманы баш магѳанасы неди? Эпиграфны кѳалай ангылайсыз?
4. Сиз кѳайсы эпизодну джаратдыгѳыз? Аны хапарын айтыгѳыз.

Повестни кесеклерине соруула.

1. Школланы инспектору кѳайры барган эди?
2. Ол сочинениелени окѳуй келиб, аны эсине не хапарла тюшедиле?

«Ана» деген хапар

1. Айтекни юйдегиси кѳазауат ачылгѳынчы кѳалай джашай эди?
2. Совет халкѳны рахат, джашауу не себебли бузулду?
3. Айтек Ата Джуртун кѳалай джакѳлайды, не джигитликле этеди?
4. Кѳызчыкѳ кѳаллай халда тас болган эди?
5. Назифат кѳалай ишлегенди?

«Гинджи» деген хапар.

1. Шофер бла автор кѳайда тюбешгендиле?
2. Шофер нени юсюнден хапар айтханды?
3. Шофер кѳаллай адамды, аны ишленмеклигин не затла этгенинден билебиз?
4. Аны не умуту, мураты барды?

«Бир юйюрте» деген хапар.

1. Бу хапарны кесеклеге юлешиб, башла атаб, планын салыгъыз.
2. Ленаны джангы юдегиде джашауундан хапар айтыгъыз.
Аны экинчи анасын суйгенин неден билирге боллукъду?
3. Есинланы ишлери, адамлыкълары, шохлукълары къалай суратланады?
Анга не шагъатлыкъ этеди?
4. Къызчыкъны табхан анасы къалай излейди?

«Ай кёпюр» деген хапар.

1. Назифат къайры кетеди, нек?
2. Бекир эгечи Назифатны характеринден не хапар айтады?
3. Джолда автобусада не ушакъ барады, не сёз джюрюйдю?
4. Асырагъан ата бла ана къызчыкъны юсюнден «таъсаларын» къалай ачадыла? Къыз ол сёзге не джууаб береди? Текстни окъугъуз.
5. Табхан ана бла къызын къаллай халда тюбешгенлерин айтыгъыз.
Китабда ол кесеклени суратлагъан джерни табыгъыз.
6. Лена ким бла къалады? Тюзмю этеди, терсми этеди?

Э п и л о г.

1. Бу эки совет юдегини уллу шохлугъун неден билебиз?
Ала къыйынлыкъда зауукълукъда да бир бирлерине къалай къарайдыла?
2. Лена не болады, къайры кетеди?
3. Къуш баланы юсюнден айтылгъан джомакъларны не магъанасы барды?
Коммунизм къураучу джаш тёлү бла повестде адамлары халилерин тенгleshдиригиз.

И ш л е

1. Бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз:
 - 1) Айтекни джигитлиги.
 - 2) Шофёрну хапары.
 - 3) Аминаны джазыуу.

- 4) Эки ана.
- 5) Шахтачыла.
- 6) Солдатла кьой сюрюуню сакълайдыла.
- 7) Шохлукъ.
- 8) Бирликде—тирлик.

II. Текстде хапарлауну, суратлауну табыгъыз. Тилни кесгин амалларын (тенгледшириулене, метафораланы, эпитетлени) излеб, юлгюле келтиригиз.

ПОВЕСТЬ

Повесть — литература произведениени суратлау, хапарлау жанрыды.

Повестни хапардан башхалыгъы — баш геройну тегерегинде болган джашаудан талай эпизодну кьргюзеди. Повесть хапардан уллуду, асламысына бир белек адам суратланады. Юлгю, Суююнчланы Азаматны «Халал джюрекле» деген повести баш геройну Аминаны джашауунда болган талай хапардан кьуралгъанды, алада башха адамла да аны бла байламлы суратланадыла.

ДЖЕРНИ ДЖАШ ИЕЛЕРИ.

(«Къарчаны юйдегиси»)

Байрамукъланы Халимат.

Джандет, эртденбла ийнек сауа тургъанлай, келини Кемисхан, Хусейни анасы, шыбыла ургъанча, арбазгъа кирди.

— Анабыз, Хусей сизде джатама деб кетген эди бюгече, не болду? — деб сорду.

— Майна джатыб турады, хариб, кеч келгенди, уятма,—деди Джандет.

Кемисхан юйге киргенинде, школгъа хазырлана айланган Мурат болмаса, кишини кьрмедиди. Мурат Муслиматны ишге кетгенин айтды. «Хусейни уа кьрмегенме», — деди.

Кемисхан аузуна, тилине не келе эсе да къайын анасына, джашына да къуя, арбаздан атылыб чыкъды.

— Джарлы Асланни сеннге тюбеген кюн огъуна да къуругъан эди насыбы, — дей, Джандет андан юйде джатыб къалгъан Хусейни думп болуб къалгъанына сейирсинди.

Ол кезюуде уа Хусей конторну аллына ашыгъыб джетди. «Менден алгъа келген бармыды экен», — деб ичине киргенлей, Сеит бла Хамитни кьрюб саламлашды. Аны ызындан да бир талай джаш кирдиле. Алай бла къысха заманны ичинде джарым джюз адам къуралды. Эки джюк машина, арбала да келдиле.

— Машина адамланы ташый башласын. Ала планнга кёре фундамент сала тебресинле. Строитель техник Юнжос бл плогник Джаммолат таймаздан юслеринде боллукъдула, — деб Сеит Хамитге алай айта, хурджунундан бир къагъытны чагъарыб къарады.

— Мен да бу джол барлыкълабла барыб анда къарасам иги болурму, Сеит? — деди Хамит.

— Хо, тюз айтаса, — деб Сеит къагъытындан кёзюн айырмай, разылыгъын билдирди.

Экиси да эшикге чыкъдыла. Джашла кызыла да ишге джараулу кийиниб, таугъа чыгъаргъа кёзюулери алгъандыла. Буйрукъ сакълаб тургъан машинаны кабинасында кызыл къумачны юсюне «Коммунизмни ишлеген джаш тёлуге махтау!» деген лозунг джазылыб тагъылгъанды. Бир машинаны катотуна да «КПСС-ге махтау!» деген сёзле джазылгъандыла. Аланы къайсыла джазгъанларын не Сеит, не Хамит билмедиле. Ал машина бла барлыкъла кимле болгъанларын Хамит къагъытха джазыб джыйылгъанлагъа окъуду. Ала машинагъа эрлей миниб-миниб, джырны къутурта сакълайдыла.

Элде эртденнгиде ийнек, бузоу кыстагъан да, башха иши болуб юйден чыкъгъан да таугъа барлыкъланы адамлары бла былайгъа джыйылгъандыла. Джаш къауумну джарыкълыгъы, джырлагъаны, машиналада лозунгла — бары кёлюнго кёлтюрюб, бир тукъум бир учундурады. «Насыблыла. Бусагъат заманда алача джаш болуб бир къалыр эди, иги сагъан», — деб алайдагъы бир къауум уллайгъан адамны кёлуне келеди.

Таугъа бу машина бла чыкъмагъанла алагъа ауузлары бла маршны согъуб башладыла. Алай а олсагъат къайсы эсе да клубдан келтириб, Абидатха къобузну тутдурду. Ол согъа башлагъанлай, харс тауушла уллу болдула. Машинагъа эртдеден къонуб тургъанла тебсерге кёллери ачылыб, чынгаб-чынгаб джерге тюшдюле.

— Бу ишни алгъа башлагъанла алгъа тебсесинле, — деди къайсы эсе да.

— Ала барысы да бирденчыкъсала, ким харс уруб, ким къобуз согъарыкъды да сора?

— Комсомол башлагъаны себебли, Хамит чыкъсын.

— Керти айтады, керти айтады! — деб Хамитни тартыб арагъа атдыла.

Аны бла тебсерге Нинаны чыгъардыла. Ол къарачайча тебсерге уста эди. Экисини кёзлери бир бирине джетгенлей, бетлери кызардыла. Алай болса да «Эй марджа, харс», — деб Хамит бир-эки тегерек айланыб, андан сора Нинагъа черс бергенча алына бир кере ийилиб, санларын ойнатыб тебреди. Аны аяклары этмеген бир амал къалмады: бир къуру бармакъларыны

учлары бла тебсейди, бир инчиклерин бошлаб, аякъларын кёзюу-кёжоу ойнатады, бир чалады, бир тюз тебсейди. Аны къатангы сингир санлары, тебсерге ишленгенча, тойгъа таб джарашадыла. Нина да андан артха къалмайды, тегеран тебсеген заманда бузмай джашны аякъларына къараб баргъаны бираз мусхам этеди. Мангылайына тюзюб тургъан бурмасын да юреннген къолу бла ёрге эте, Хамит кыызгъа бюсюреу этиб ортадан чыкъды. Аны ызындан экишер-ючюшер къауум болуб, джашла, кыызла талай кере чыгъыб-чыгъыб тебседиле. Ногъай джаш Суююн а стемейге ариу баргъаны бла хар кимни уллу сейирсиндирди. Къобуз, харс ол огъай уллайгъанланы да силкиндиндиле. Аладан да бир къауумла тебседиле. Къолтугъундан тутуб келиб Сеитни да тебсетдиле.

Сагъат тогъузгъа элде болуб алайгъа джыйылмагъан хазна адам къалмады. Комсомолчуланы хапары барына джетгенди. Бары да къоллары бла аланы ашырыгъа сюедиле.

Бу джол кетерикле биягъы машинагъа миндиле. Сеит колхозну конторуну балконундан джыйылгъанлагъа бир-эки сёз айтды.

— Джолдашла, — деди ол не ючюн эсе да биягъы кызыл тышлы блокнотчугъун джан хурджунундан чыгъара. — Бюгюн сиз уллу магъанасы болгъан ишни башлайсыз. Бойнугъузгъа сыйлы борчну алгъансыз. Биз барыбыз да кюн сайын сизни ишигизни аллына къарарыкъбыз. Комсомол дуниягъа туугъанлы бери не кыйын ишни да этиб, не ачы джаугъа да къаршчы барыб тургъанды. Алай бла, аны сыйлы байрагъында бюгюн беш орден джашнайды. Коммунист партия сизге не уллу, не кыйын ишни да толу ышанады. Ашхы джолгъа, джолдашла! — деб сёз бошады. Анга харс урдула.

Машина гюрюлдеб тебрегенлей:

— Тохтагъыз, тохтагъыз! — деб бир таууш чыкъды. Ол Хусейни анасы Кемисхан эди. Эки чынасы бла адамланы ары-бери тюрте, ёшюм уруш эте, кёзлери бла Хамитни табыб, ол аны юсюне джанды:

— Ёлетден къалгъанча, джаны балахдан кючден къалгъанды баламы, юйюмден эрик этиб нек айланаса, не ишинг барды, ишинги сыннга саллыкъ, мени баламмы бай этерикди, окъургъа барлыкъ джерине иймей, туарчымы этериксе аны!? — деб ауузуна келгенни къуйду.

— Аркъа джиклерим къалтырайдыла. Кемисхан, джанынга болайым, джангыз джанны къаргъама, — деб Хамитни анасы Залихат билегине тийди.

Ачыуланыб тургъан Кемисхан Залихатны сан этмей, «Къой, Кемисхан, сёлешме алай артыкъ» деб сёз къошхан адамлагъа:

— Менде не къарыгъыз барды, бастагъыз болмагъан дже-

ригизге къалагъыгъызыны урмачыгъыз, — деб адамланы ичлеринде джашын излер къайгъылы болду.

Ол а машинада эди. Асыры уялгъандан джерге кирирча болуб, башын ёрге кёлтюралмай тюшдю. Анасыны кёлтугъундан алды. Тёгерекдегилеге уа:

— Мен терсме, анама джукъ билдирмей, къарт анамладан тебреб кългъанма да, — деди.

— Билдирсенг этери да алай боллукъ эди аны, — деб бир джаш сёз кёшду.

— Этиуде этилпин сен, огъесе, мени къой да бурнунгу сюрте бил, — деб Кемисхан анга да адебиз джууаб этиб, Хусей аны кёлтугъундан алыб баргъанына, къайтмаздан барады деб уллу кёллю болгъаны танылады. Адамланы орталарындан чыкыгъандан сора Хусей:

— Анам, меннге балам дерик эсенг, хар заманда мени бетсиз этиуюнгу къой, алай тюл эсе уа...

— Не «алай тюл эсе уа?». Мени не бла къоркъутургъа умут этесе? Ашатыб, ичириб, кесим тенгли бир этгенимден сора, меннге джууаб этибми башлагъанса? — деб джумдуругъун Хусейни ауузу таба тиреди.

— Къоркъутмайма, анам, не зат ючюн этесе, айт.

— Кючден джанынг кългъанды, юйюнгде олтур дейме. Юйюнгде ишинг тёллюб тургъанлай, колхозгъа неге бараса? Колхоз сенсиз да джашарыкъды дейме! Менден эркинликсиз бир атлаб бир кёрейим мен сени!

— Анам, мен не этгеними кесим билеме. Аягъым сау болгъанды. Мен сабий тюлме. Сау къл,—деб Хусей эрлей барыб, машинагъа олтурду. Хар ким кёл силке, ашыра, машинаны ызындан джолгъа чыкдыла.

— Хыйны этгендиле мени балама, ансы ол меннге джууаб нек этеди,—деб джылай Кемисхан «мени джаллы адам бармыды экен» дегенча, эслетмей, төрт джанына къарады. Алай а аны къайгъылы болгъан киши кёремеди.

— Сени ауузунга кирит тагъарча, бир хыйны ким этер эди, — деб бир къарт кюлдю.

—Ол морт тишли ауузунг къабышсын, огъесе, — деб Кемисхан аны да кълбды.

— А къыз, алай бетсиз кълалай сёлешесе, къартны кълчын этмейин! Сени ауузунгу ким джуугъан болур эди экен, — деди бир кълтын.

— Кемисхандан уят излеген сен да тели кёреме, — деди анга бир уллайгъан тишируу да. Кемисхан аланы эштмей, юйю таба айланыб кетди.

Таугъа баргъанланы ызларындан ууакъ-тюек кереклилерин да ашырдыла. Ферма ишлерге оноулашхандан сора, машина

джашланы ары джол ишлерге, таш къазаргъа хар кюн сайын ташыб турады.

Фермачыла кетгенден сора, Сеит да ат бла ызларындан таянды. Ол джангы ферма боллукъ джерге тюгел джетгинчи, уллу харифле бла джазылыб, эки багъанагъа кенделен урулгъан къангада «Ленин атлы колхозну комсомол-джаш тѐлю фермасы» деген джазыуну окъуб: «Ой, аперимле», — дей алагъа къууанды. Андан да арлакъда, къызыл къумачда: «Къысха бол-джалгъа ферманы битдирирге!», «Борч алдынг — аны толтур!» деген джазыуланы да окъуду. Сеит: «Была эталмаз зат болмаз», дей, атындан тюшдю. Хусей джетиб аны ѳзеннгисин тутуб тюшюргенлей, атын элтиб джабышмакъ кѳкеннге илиндирди, «Бу джашчыкъны анасы Кемисхан унукъдуруб турады, ансы бу хар нени эскерген акъыллы джашчыкъды. Анасы бла сѳлеширге керекди, алай а анга не сѳз ангылатырыкъса. Аны ѳмюрю алайлай кетиб къаллыкъ болур»,—деди Сеит кеси аллына.

Кесек заманнга былайы стауат болгъанды. Тѳрт гетен шатр къурулгъанды. «Шатрла азлыкъ этедиле», деб Сеит анга да бир тыхсыды. Арлакъда уллу ташны джанында тютюн чыгъады. Азыкъ бишире болурла. Фермагъа керекли таш, агъач да джер-джерде джыйылыбды. Юнүсю планына кѳре, бир къауумла юй тюблени бичиб башлагъандыла. Бу затланы барын да Сеит кенген кѳрүб: «Аперим джашлагъа, аперим Хамитге»,—дей джарыб келеди.

— Иш къолай болсун, джигитле, — деб ол ишлей тургъан джашланы къатларына барды.

— Ой, сау бол, Сеит, сау кел, — деб джашла джырыкъ саламлашдыла.

— Да сиз башлар керекли тургъанды, ансы андан бери беш ферма да битерик кѳре эдим.

— Тейри, къолларыбыз бюгюн къолай къымылдаймайдыла. Юренмегенибизге болур, — деди Суююн.

— Къайгъырмаз, кѳл къоркъакъ да, къол батыр дейди.

Ишлегенлери кѳллерине джетмесе да джашланы къоллары тири къымылдайды, ауузлары да тохтамайды: накъырдалары, кюлкюлери, джырлары, оюнлары иш къоратыргъа болуша, хар кимни кѳзюн ачады.

Сеит шатрланы джарашдыргъанларына къарады, отуннга, суугъа эс бѳлдю. От этиле тургъан джерге барыб, къызла бла джылы саламлашды. Эки от агъачда эки уллу къазан къайнайды. Къызла гырджынма дегенни этиб къалагъандыла. «Колхозну ѳтмек этиучю юйю болмагъаны къалай аманды», — деди ичинден биягъы Сеит. Алай а дагъыда кеси-кесине: «Тохта, пе да болур, къош да бара-бара тюзеледи», — деди.

— Къызла, къайсыгъыз устасыз ашарыкъ этерге?

— Барыбыз да оу бла шаубуз, тоба, — деб Зурият табадан гырджынны чыгъара, Сеитге да, тенглерине да къарай, джууаб берди.

— Да энчи юй болсагъыз, къалай боллукъду да сора?—деб Сеит накъырда этди.

— Экинчи кюнюбюзде къоюлуб келлик болурбуз, — деб ышарды Нина.

Бары да кюдюле.

— Баргъан джашларыгъыз бек суйселе, сизни кыйнамай, кеслери ушхуур этиб турлукъдула, — деди Сеит.

— Суу алыргъа ыйлыкъгъанла ушхуур бек да этерле, — деди накъырдачы Зурият.

— Этмегеннге барма да къал, — деди Хабий.

— Айхай бармай... — деб Зурият джууаб бергенлей, бары да харх болдула.

— Къызла, азыкъ бла хар кимни иги баджарыгъыз, ансы эки ара къолайсыз болса, иш бармаучусун билесиз, — деди Сеит, алайдан кете.

— Хо, бизге джетдириб барыгъыз, ансы биз аланы чий, бич болса да сыйлай билирбиз, — деди кызла.

Сеит биягъы джашла таба бурулду. Табсыз салгъан ташларын Джаммолат бла Юнус таб салдыра, джангыдан къалата, джашла мекам тюрню саладыла.

— Дженгил узата киригиз. Сиз былай бериу бла беш айгъа да битдиралмазсыз, — деб Суюн мангылайында терни сюрте, таш узатханлагъа ачыуланды.

— Тебсейми турабыз экен биз?

— Тебсеген огъуна эт, дженгил келтир, ансы.

Дженгил, деменгили деген сёзле былайгъа ие болуб башлагъанларын Сеит ангылады. Аладан сора дуняны башында сёз болмагъанча, хар кимни ауузунда бу эки сёз къалгъанды. Къызла ушхуурну дженгил, деменгили этерге излейдиле: тылдан этген джашла бир бирине «Тылданны деменгили эт, дженгил бер» дейдиле, юй тюрб салгъанла аныча айтадыла, таш узатханла да аладан бытдырдыла, «ай аперим былагъа» деб Сеит къууанады.

Къарангыдан кёз байланнгынчы ишледиле. Андан сора шатрланы алларында кырдышха олтуруб, ингирги, азыкъгъа джашдыла.

Кёзюу джетгинчи Сеит бла Хамит бир джерде олтуруб, ишни юсюнден сёлешедиле.

— Сиз къалай керекли затны этгенигизни билемисиз? Ол эки фермагъа тууар малларыбыз сыйынмай, бусагъатда джангы ферма да ишлеялмай тели болуб тура эдик. Хар бир ийнек саууучуну ийнек саны мардадан артыкъды. Сора сютно планын

къайдан толтурлукъса?! Мекам тарлыкъ бла, адам къол азлыкъ бу иште бизни артха созгъан эди, — деди Сеит.

— Биз колхозну алгъа чыгъарыб иерикбиз деб, бюгюн мен да ышандыралмайма, Сеит. Ким биледи. Алай а ишибизни не джаны бла да сюзюб, къолгъа алай алгъанбыз. Бет джоймазбыз деб акъыл алайды. Комсомолчула барыбыз бир тилли болуб, джетиджыллыкъны ал ташларын колхозубузда кесибиз салмай, окъургъа бармазбыз, — дегенбиз.

— Окъургъа кетгенле да болдула шойду да?

— Ишлегенлерине къагъытлары болмай, кёбюсю къайтыб келгенди.

— Бу фермада ашхы ишлегенледен бир къауумун кесибиз стипендия бериб окъутурукъбуз. Энди аллай мадарыбыз боллукъду.

— Тейри, алда боллукъ джашауубуз эске тюшсе, хар не ишни да кесим этиб къояйым деб учунаса. Ма быланы былай учундургъан да олду, — деб Хамит олтургъанланы кёзлери бла аулады.

Сеит бла Хамит ушакъгъа кызыб, алларында шорпаларын да суутхандыла. Къалгъанла уа эт юлюшлерин огъуна тындырыб барадыла. Шынкъарт отну джарыгъы бла джашланы джан эринлерини джылтырагъанларын эслеб, кызла:

— Сеит, не да эт, бизни джашлагъа бирер сакъаллыкъ этдириб ий, — деб кюлмей, ышармай айтсала да, джашла ангылаб харх болдула.

Хар ким иги ушхуур этгенлери ючюн, кызлагъа бюсюреу эте, бирем-бирем къоба башладыла. Къобхан-къобхан, юй тюбню тегерегине айланады. Алай айлана да олтура бары былайгъа джыйылдыла.

— Анда-мында къалгъан бар эсегиз да келигиз, марджа, олтуругъуз, оюллукъ тюлдю, къыйналмай кёлтюрлюкдю, — деди Сюйюн.

— Да, Тохтар бла сен ишлеген къоркъмай оюламыды, — деб кюлдюле. Сеит да алайгъа барды. Бир къауумланы аузларында папирослары къарангыда джылтырайдыла.

— Сизни бюгюн ишлегенигизге бир сёз джокъду. Элден да кеч келгенлей, эки-юч мекамны тюбюн башлагъансыз, — дей, Сеит кетерге тебреди. Эки джаш, отлай тургъан атын келтириб, ёзеннгисин тутуб миндирдице.

— Кечегиде бара айланмай, мында къалсанг а, кызланы бир шатрларын сыйырыр эдик, — деди Хамит анга.

— Эл джууукъду, джеталмаймы къаллыкъма, ашхы кечели болугъуз, — деб, Сеит атын джолгъа бурду.

— Ашхы джолгъа бар, Сеит.

Бары бир джерге джоппу джыйылыб, Сеит кетгенден сора да ишни дженгил бардыруну юсюнден оюмлашдыла.

— Бюгюн майны онбешиди. Июлну аягына баш ишлени бошаргъа керекбиз. Энди, Хамит, тамбла къалай тукъум ишлерикбиз, оноу эт, — деди Ваня Сорокин.

— Оноу барыбыз да этейик, — деди Хамит. — Бу къызла турлукъ юйню Джаммолатны усталыгы бла тамбла къабыргъаларын къалаб башларгъа керекди. Иште Петро башчылыкъ этсин...

— Этсин деб айтыу тынчды. Алай а хар не зат да айтыуда-ча болуб къалмайды, — деб мурулдады Хызыр.

— Этмесенг, иш кеси аллына иги да болмайды, — деди анга къызланы бири.

— Колхозну кючу джетерикди, ишчиле тутсун да ишлетсин, — деди биягъы.

— Сен да сыртынгдан тюшюб, атангы бойнуна миниб турлукъ эдинг. Алаймыды? Сени бери зор бла киши келтирген болмаз да, — деди Хызырны халисин билген Шамил.

— Сенден азмы ишлегенме мен бюгюн, — деди Хызыр.

— Шо, аз-кѣб эсе да муну хакъын беригиз да ызындан маршны да согъуб бир ашырыгъыз, — деб къайсы эсе да алай айтханлай, барысы да кюлдюле. Хызыр киштикден кѣоркѣгъан чычханча джыйырылды.

— Хусей бригадасы бла бузоу орунну тюбюн салсын. Бир къауумубуз да Тохтарны башчылыгы бла джашла турлукъ юйню къаласын. Къызла да ушхууруну баджарсынла, — деб Хамит оноу этди. — Джатыгъыз, тынчайыгъыз, — деб кеси ѳрнун кѣлтюре барыб, гитче дуппурчукъну джанында салды. Джашла бары да эшикте джатыб, шатрланы къызлагъа кѣйдула.

— Къызла, джангы джерде не тюш кѣргенигизни айтыргъа унутмагъыз, — деб биягъы Шамил накъырда этди.

Хар ким орунун къырдышха салыб джатханды. Хамит джатса да кѣзюне джукъу кирмейди. Кечени шошлугъу бла аны джюрегини тынгысызлыгы бир-бирине келишмейдиле. Къызланы шатрларындан кюлген тауушлары чыгъа туруб, сора бираз-дан тохтады. Джашла уа хурулдаб джукълайдыла.

Хамитни башында кѣб сагъышы болса да не кесек да шыкырт эштгенлей кѣулакъ салады. Кечеги хауада битдирле бир-бирде бетинге къанатларын ышый учадыла. Джукълагъан-ланы юслерин мутхуз джарыта, къарангыда джылтырауукъ къамыжакъла да кѣрюнедиле.

Ай алкъын чыкъмагъанды. Ёре турукъладан кѣобарылгъан джаркъала отда тюгел кюйюб бошамагъандыла. Хамит тюз сыртындан тюшюб, эки кѣолуна башын салгъанды. Кечени къарангысына кѣзлерин къысмай къарайды. «Айтхан сѣзюбюзге толу болалырбызмы? Мекамланы башларын джабаргъа шифер джокъ», — деб джюреги экили болду...

Кюн башлагъа аз къакъгъанды. Минги Тауну тѣппеси алтын суугъа алынганча саргъалгъанды. Хар не шошду. Ол шош-лукъну бузама деб къоркъгъанча, къулакъ сууучукъ тауушсуз, акырын барады.

Былайгъа алкъын кюн тиймегенди. Джерге Хурмет салыб тургъан джашил кырдыкны юсю алкъын мылыды. Анда-мында баббаханчыкъла саргъала, кѣзюнгю алдайдыла. Алай а бусагъатда былайда ала къайгъылы киши джокъду...

Хар ким ишинде къызыу ишлейди. Джаммолат барына кѣзюу бара арыгъанды. «Шайтанлача дженгил къымылдайдыла. Бети къара болгъа эди аланы киши озмаса».

Юнюс салгъан планындан джукъ не артыкъ, не кем болады деб къоркъгъанча тынгысыз айланады. Аны алимни бетине ушаш хурметли джаш бетин кѣзлюкле бираз уллаяракъ кѣргюзтедиле. Ол, кече да юйюне энмей мында къалгъанды.

— Бизни ёмюр джангы затла ишлеуню ёмюрюдю. Ишлегенибизни биз ёмюрлюкге ишлейбиз. Ол сеbebден деменгили, ариу, таб болургъа керекди, — деб Юнюс ол сѣзлени ненча кере да айтады.

Юнюс ишин деменгили этген бла бирча, элде бу усталыкъгъа кѣблени юретеди. Эртденблагъа къуру юй тюбле болмаса, башха джукъ болмагъан джерледе мекам къабыргъала ёсе башладыла. Шамил А. Островскийни «Бизге джолла бары да ачыкъдыла» деген джырын джырлаб башлады. Ишлей тургъан ла бары анга къошулдула. Алагъа къаяла да эжиу этедиле. Джашла тюгел джырын аягъына да джетгинчи «эжиу этген алай тюлдю ма былайды» дегенча, аладан узакъ-узакъ болмай, тоб атылгъан тауушча бир таууш эшитилди. Хар ким къулагъы сангсыб, ызына къарагъанында, къаяланы башларында, тубаны ичинде аджашхан къанатлылача, букъу къатыш кѣкге чыкъгъан ташланы кѣрдюле. Ферманы ишлей тургъанла бу тауушдан илгенселе да, ташлары бошала тебрегенлей, джангыдан таш атдырыб башлагъан бригадагъа разы болдула.

Къабыргъала адамны тюгел белине джетгинчи, таш бериучю машина къуйгъучуна да машок гардошну салыб элден келди.

Биягъы тынгысыз Джаммолат келиб, джашланы да тынгысыз этди.

— Майна, тейри аллыкъла, шнурун тюз тартмагъансыз да къабыргъаны белкъау къалаб барасыз. Мени къарт кѣзлерим чакълы бир кѣрмеймисиз? — деб Джаммолат бир къолу бла драп къабдалыны этегин къарасауут боялу белибаууна къайыра, бир къолуну орта бармагъы бла да къабыргъаны кѣргюзте айтды.

— Энди не этебиз да, акка? — деди Петро.

— Акка энтда сизни акка болуб кѣргюнчю джашаргъа умут

этеди. Энди джашаб башлагъанбыз, акка къауум. Сиз къай-найсыз, туугъанлай кампекге, къалачха туугъансыз Биз... Джаммолат алай башласа, тохтатхан кыйын болгъанын биледи.

— Джаммолат, энди къалай этебиз — деб Тохтар тилеген халда сорду.

Ол тилекде «сёлешгенинги бусагъатда бир кый да, къалай этебиз бир айт» деген магъана ангылашынады.

— Ызына седиретигиз ол башында эки тизгинни, — деди Джаммолат.

Джашла мыдахдан ауузларындан сёзлери чыкмай, ташланы бир-бир кюбарыб башладыла. «Биз окъугъан заманда да сохта бригадала болсала, былай этерик болмаз эдик», — деб Тохтарны келюне алай келди. Бир сагъатны ичине кюбарыкъ ташланы кюбарыб, джашла Джаммолат айтханча тюз къалай башладыла.

Джаммолат джашланы арыгъанларын таныб:

— Солугъан да этигиз, марджа, джашла, — деди.

Тюзю бир кере терс къалаб, джангыдан аны да тюз къалай тургунчу джашланы тер кебдирликлери, солурлары да келгенди. Джашла бирем - бирем ёрлеб, мийик джити дуппурну башында олтурдула. Былайдан Минги Тау кёрюнеди. Аны башында сынгар бир булут да джокъду.

Шамил Минги Таугъа кёзюн чыракъ джибериб, «Минги Тау» деген джырны джырлаб башлады.

Сен кёкге джете мийиксе
Башха тауланы ичинде,
Мияла киби джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнгде.
Юсюнгде барды акъ тонунг —
Сен джай да, кыйш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе...

Фермачыла джырларын бошаб, солугъан да этиб, джангыдан ишге кирди.

Джаммолат Петрону звеносуна баргъанында, Юнюсю да анда кёрдю. Ол джашлагъа нелени эсе да кёрюзе, юретеди. Тохтар бла Петро бир бирин социалист эришиуге чакъырыб ишлегенлерин Джаммолат да биледи. Алай а бу хорларыкъды, бу артха кваллыкъды деб, бирин да айыралмайды. Айырыргъа да кыйынды. Нек десенг, экиси да ишге бирча мыллык атыб, кюрешген эриш кябчыкъладыла. Алай а иш тынч болмагъаны аланы терлеб тургъан бетлеринде да белгилиди. Аны юсюне да экисини да кюллары таш кыйсыра, джара болгъандыла...

Петро тюбюнден берилген ташны эки кюлу бла алады. Аны

ары-бери айландырыб, дукъуш-мукъушун эсеблегенден сора, салыныб желген тизгинни кыйырына орнатады. Ол, ишни юсюнде кѣб тюрлю халгъа киреди. Ишлеб баргъан хунасыны кыйнгырына, тюсюне къараргъа энишге ийилсе, сары джумушакъ чачы мангылайындан энишге озуб, кызынкъылача ингичге къашларын джабады. Ташны сынарын сынаб салса, башын силкиб, чачын артына ата «бу да кетди» дегенча тюбюнден ташны узатыб келген машинагъа адамгъача кѣз кысыб, ышарады.

Кюнорта азыкъ битгенин билдире, темир къагъылды. Звенода джашланы бир къауумлары ишни къоя башладыла. Петро Тохтар бла Хусейни звеноларына кѣз джетдире, аланы азыкъгъа тохтар акъыллары болмагъанын ангылады. Ишни къоюб азыкъгъа кетмедиле.

— Къызланы юлерин ишлейбиз сора ала бизге маммат ашны бери келтирлик болурла, — деди кыйсы эсе да.

— Ипи къууаныб сакъла...

Къызла джашланы алларына не бек къараб кюрешилде эселе да, бир жангызы ашаргъа келмеди. Бир бирине эришии тургъанларын ангылаб, сора юч къауумгъа да ушхууур алыб бардыла. Джашла дагъыда бирге тохтамай, бир-бир келиб ашадыла.

Хамит джашлагъа башчылыкъ этгени бла бирча, кеси да тохтаусуз ишлейди. Фермагъа керекли затланы хазырлагъынчы аны не кечеси, не кюню болмай айланганды. Алай болса да мекамланы башларын джабар зат алкъын табылмагъанды: район организациялагъа ненча кере барсала да, ал бурун юй мекамланы башларын джабмай, фермалагъа кѣзюу джетерик тюлдю деб къоядыла. Тюз айтханларын Хамит да, кыйсы да биледиле, алай а комсомол ферманы башын да салам бла джабаргъа болалмайдыла. Ма бусагъатда да экиджюз бузоугъа орунну тюбю сала, Хамитни сагъышы олду. Не да этиб не къошун, не шифер табаргъа керекди дей, акъ сызла баргъан кѣк кѣлегини дженглериин ёрге кыйырыб, ташны ары-бери бура, аны таб къабар джерин излей, хунагъа орнатды. Дагъыда джерде ташладан сайлаб алыб, ол ташны джанына салды. Хамитни хар къымылдагъаны аны оюм, эсеб этиб ишлегенин ганытады. Ата, кърнаш орнуна да кеси къалыб, ол гитчеликден огъуна да ишге чыныккъанды.

Чырайында бир бузгъан джери джокъду: тюз бурну, узун къысха да болмагъан джаякълары, таймаздан кюле тургъан кѣзлери себебли Джаубалары кеслери ичлеринде да аны эм ариуларыны бирине санайдыла. Къолунда ишине кесин бермеклик аны ол сююмлю бетине бир тукъум бир хурмет тѣкгенди.

Таш къазгъан заманда баш бармагъын эки ташны арасында къоюб эзген эди. Ол байланыбды. Аны ючюн да къарамай ишин рахат бардырады. Къатындагъы Ваня Сорокин ууакъ-ууакъ Хамитге кёз джетдире, аныча ишлерге кюрешеди.

Юнюс иги кесекден бери Хусейни къатында сюелибди. Хусей аны эслемейди. Белин тюзетирге излемей, танг атханлы муруккусуз ишлейди. Къарт атасы Къарча бла атасы Аслан бла бирге сабанда, малда, биченде да бола тургъанды. «Ишлерге юрен, ишлемегенни сыйы джокъду»,—деген сёзлени Хусей къуру да эштиученди. Хусей, Павел Корчагинни не кюн окъуду, андан бери хар ишин анга ушатыргъа кюрешеди. Бусагъатда аны башы ауругъандан чачылыб барады. Алай а «алкъын аякъларынгы юсюндесе» деб ол кеси-кесине кёл эте ишлейди.

Соруула бла ишле

1. Джаш тёлү колхозгъа ферма ишлеуде къалай кюрешгенди? Айырылыб кимле иги ишлегендиле?
2. Комсомолчула тенгликни къалай тутхандыла?
3. Сизни элигизде окъуучула, джаш тёлү ара мюлкде урунамыдыла?
4. Хапарны планын салыгъыз, таб суратланган джерлерин табыгъыз.
5. Хапарда атлары айтылгъан адамланы ишлерине адамлыкъларына багъа беригиз.
6. Хапарны идея магъанасын ачыкълагъыз.

КЪОЙЧУНУ ДЖЫРЫ

Семенланы Азрет

Тикледе тая, сюрююню джая
«Хыррейт!» — дей, ышара,
Алларын тыя, артларын джыя,
Сызгъыра, кычыра,

Тау солумлада, кюрт орунлада
Къойланы кютеме.
Джюрегим ойнай, къууанчым къайнай,
Ишими этеме.

Джарый, силкине, айный, тин кире,
Суулана, кериле,
Чибин къабмайын, джаллы чабмайын,
Джерсине, семире,

Тау джайлыкълада, гелеу сыртлада
Ёселле малларым.
Джюрегим ойнай, къууанчым къайнай,
Учалла санларым.

Тауну гелеуюн этеме эт, джюн
Къойлагъа отлатыб.
Махдаулу болуб, планым толуб,
Таб, артыкъ атлатыб.

Малланы кюте, окъугъан да эте
Усталыкъ алгъанма.
Мен малчылагъа юлгю болургъа
Кючюмю салгъанма.

Соруула бла иш

1. Къойчу къалай ишлейди?
2. «Тауну гелеуюн этеме эт, джюн» дегенни къалай
ангылайсыз?
3. Малчы ишине разылыгъын, къууанганын не сёзле-
ден билебиз?

АЛГЪЫШ

Джангы джыл дунягъа огъур бла келсин,
Хар ыйыгъы, айы сайын къууанч берсин,
Бу джыл джангы насыбланы башы болсун,
Рахат джашау белги ташы болсун.

Къонакъ-тюшюн джукъармасын тёрюбюзден,
Адеб, насыб къурумасын элибизден,
Минги Тауча тамырлансын миллетибиз,
Тау хауача таза болсун иннетибиз.

Сюек саулукъ, акъыл байлыкъ, мелхум насыб,
Ёмюрлеге барсын халкъны юсюн басыб,
Баш эркинлик, зауукъ джашау, къууанч ёсюм,
Миллет сайын, юйор сайын бек бегисин.

Тынчлыкъ терек бекден бек бегиб сюелсин,
Бутакълары, таб, джулдузлагъа тирелсин,
Тамырлары халкъла сайын терен сингсин.
Чагъа, бите адам ючюн ёмюр сюрсюн.

Совет илму джулдузлагъа джолла салсын,
Муратыбыз тамам болуб толуб барсын,
Ильични чырагъы джансын Чолпанда, Айда.
Рахатлыкъ тамырлансын хар къалайда.

Биз базманны бир джанына Минги Тауну,
Бир джанына мюрзеу бла сары джауну
Салсакъ, тенг тохтасын аны эки джаны,
Джерибизни джибитмесин адам къаны.

Соруула бла иш

1. Джангы джыл келгени бла алгъышда не затлагъа акъыл бѣлюнеди.
2. Совет адамланы джер юсюнде рахатлыкъгъа къалай къарагъанларына не айтылады?
3. Халкъгъа алгъыш не кѣзюуледе этиледи?

АЙ.

Тау ауушну
Тогъай къойнун толтуруб,
Джерге джетмей,
Батыб кетмей, турад Ай!..

«Ай игиди,
Алайда болсам, туруб
Минер эдим
Анга бир атлагъанлай!

Азыгъымы,
Кийимими алайым,
Танг атханлай,
Таугъа чыгъыб барайым.

Сора ауушда,
Кирпик къакъмай, сакълайым,
Айтханымча,
Джерден Айгъа атлайым,“ —

Деб кѣлюме
Келди да, барыб анда
Тура турдум,
Шынкъартымы джукълатмай,

Ай да келди
Ол биягъы заманда,
Тау башында
Тангнга дери сакълатмай.

Алай а ол,
Манга къараб ышара,
Бара эди.
Булут ичин, кёк ичин,

Айтханымча,
Мийикден джюрек джара,
Кёктюн кетди
Мени миндирмез ючюн...

„Хайыр... болсун...
Алай къоймам мен сени
Бызындырыб,
Кёкде кийик кючюнге,

Ким болгъанымы
Билirse сен мени,
Илму басхыч
Бла минсем юсюнге!“ —

И ш л е

1. «Илму басхыч бла минсем юсюнге» дегенни къалай ангыларгъа керекди?
2. Совет космонавтланы джетишимлерини юсюнден билген хапарларыгъызны айтыгъыз.

ЛЕНИННИ ДЖЫРЫ.

Хубийланы Осман.

Тауларыбыз къара кийген заманда
Барамтадан чыкъмай элле адамла,
Къобаныбыз мыдах кюуле этеед,
Тюзлюк излеген тутулуб кетеед.

Башчы болуб сен къурагъан партия,
Эркинликни берди бизге саугъагъа,
Хар оноуу джюреклени джылыта,
Ол ишлейди рахат джашау халкълагъа.

Сен джашаугъа ие этдинг халкъланы,
Урунганнга сый берилди махталыб,
Кёз гинджица сакълагъанлай биз аны,
Урунабыз джуртубузгъа махтаныб.

Джарыкъ кюннге чыкъгъандыла таулула,
Партиябыз кёргюзеди джолларын,
Биз билебиз тутхан иши Ленинни
Джер юсюнде артыкълыкъны хорларын.

Джырны азбар этиб джырлагъыз.

ДЖАШ ТЁЛЮ.

Бизге бергенд партиябыз
Эркинликни саугъагъа.
Совет джуртну джарыкъ кюню
Нюрюн тегед таулагъа.

Къарангылыкъ басхан элле
Шахарлача джашнайла.
Суу кёрмеген къумлу тюзле
Чапыракъланыб башлайла

Бир къанатлы учхан кёкге
Энди биз да минебиз.
Минг-минг темир къушну бирге
Булутлагъа тизебиз.

Тауушундан къоркъгъан сууда
Бюгюн эркин джюзебиз.
Тенгизлеге, Арктикагъа
Кемелени тизебиз.

Сансыз тауладан алабыз
Алтын, кюмюш, ташкёмюр,
Джашаугъа белги салабыз,
Танылырча бу ёмюр.

Джырны окъугъуз.

ДЖАРЫКЪ МАЙ.

Ашыгъыб джетдинг бизге,
Болджалынга мычымай,
Салам бере, нюр теге,
Таугъа, тюзге келдинг Май.

Тенг юлешиб бересе
Джылыуунгу, кызгъанмай,
Бизге талпыб джетесе,
Хурмет берген джарыкъ Май.

Излейсе хакъларынга
Насыб джашау къаджыкъмай.
Тюзлюк теджей барына,
Тансыкълатхан джарыкъ Май.

Сеннге негер болгъанла
Тюзелелле абынмай.
Сен келесе дуниягъа,
Тенглик излей, джарыкъ Май.

Джаннган отха киргенсе,
Зорлукълагъа тѣзалмай,
Ма, бююннге джетдинг сен,
Бююлмейин, ѳггюр Май.

Джашау ючюн онгсузла,
Сермешелле къаныкъмай,
Кѳл б .ресе алагъа,
Тюгенмезлик джарыкъ Май.

Салдынг болгъаннга сюйюм,
Чакъ сен, джашна, тохтамай.
Къол узатабыз, сюйюб:
— Хош келдинг сен, нюрлю Май!

Соруула

1. Урунганла Майгъа къалай тюбейдиле?
2. Сиз Биринчи Майны байрамына къалай хазырлангансыз?

АКЪ КЕГЮРЧЮН.

Джашил джаз джетди,
Джылы джел кѡагыб,
Кѡгет терекле,
Кѡурмашча чагыб.

Кѡк кѡырдышчыкъда
Джатыб сабийле,
Акъ кѡгюрчюннге
Кѡарайла бирге.

Чий дарий кибик
Кѡанаты, тюгю.
Кѡойнуна кѡысад
Иеси кюлюб.

Джашчыкъла андан
Кѡз алалмайла.
«Сат!» — деб кюрешиб,
Терилталмайла.

«Кѡарачыгъыз»... — деб
Иеси — джашчыкъ
Бошлады аны
Кѡолларын ачыб.

Кѡанатчыкъларын
Керилтиб, джайыб,
Кѡзден ташайды
Ол терк узайыб.

«Кѡрдюнгмю?» — деди
Иеси — джашчыкъ.
Кѡарайла бары
Тюз аууз ачыб.

Джашчыкъла андан
Кѡз алалмайла,
«Сат!» — деб кюрешиб,
Терилталмайла.

— Кѡгюрчюнюмю
Джокъду багъасы.

Сатарыкъ тюлме,
Айтама ачыкъ...—

Деб, джашчыкъ кёкге
Ийди кёзлерин.
Къойдула ала
Билиб бермезин.

Насыбларыды
Ол сабийлени.
Насыб сатылмайд
— Айтырым мени.

Соруула бла иш

1. Назмуда джаз эмда кёгюрчюнню тюрсюню къалай суратланадыла?
 2. Кёгюрчюн нени белгисиди?
 3. Джашчыкъ кёгюрчюнню нек сатмады?
 4. Дунияда рахатлыкъ не ючюн керекди? «Насыб сатылмайд» деген сёзлени къалай ангылайсыз?
- Назмуну азбар этигиз.

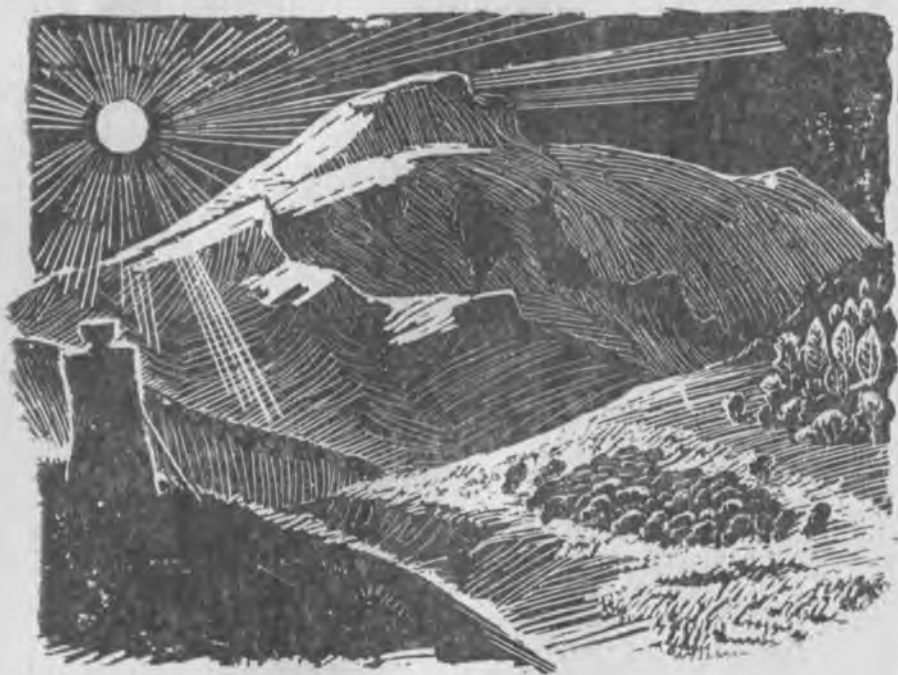
КАВКАЗ

Къаракетланы И.

Ёхдем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа!
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу,
Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу.

Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла къыппа киби чырмалыб,
Ма ол халда джитилеге миннгенлей,
Рахат болуб джатадыла чулгъаныб.

Чардакъ тубан эм булутла джыйылыб,
Джалкъаларын артларына къайырыб,
Чайкъалалла бир бирине урушуб,
Демлешелле ёшюнлерин бурушуб.

Қъарачыгъыз, ол таулагъа сюелиб,
Тёппелери булутлагъа тирелиб,
Джулдузлагъа джетерме деб узалыб.
Булутланы ичлерин бири джарыб,

Ууакъ, уллу, тергеусюз кёб санлары,
Кёк джибекден сыланады джанлары,
Кёзююнде къачыб къалад къанлары.
Хар заманда бирча тюлдю халлары,

Таууш-түйюш этедиле дюнгордеб,
Мынгаялла бир бирине гюрюлдеб,
Сыйдам болуб, мамукъ кибики агъарыб,
Этеклери кюрен тартыб, къаралыб.

Турна кёзлю ариу таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын джумулуб,
Кёз тиер деб ау тюрюнде джашыныб,
Бугъойланы ауузлары ачылыб.

Сора эрий тебрейдиле суйюнюб,
Джасаналла тюрлю-тюрлю кийиниб,
Мийик таула тубанлагъа бѣлениб,
Езенлери кѣм-кѣк ариу кѣгериб.

Тѣппелери акъ кюйюзден джасалыб,
Кюн джетгенлей ариу джылтыраб, джаныб,
Кѣкню этеги таугъа джете кызарыб,
Ерлегенлей джETER халда узалыб.

Минги Тауду ариулукъну анасы,
Кюмюш кибик джылтырайды джагъасы,
Не келеди бу залимни эсине,
Бир тауну да тенг этмейди кесине...

Алтын, кюмюш кыозлайдыла тауларым,
Шууулдайла тюрлю-тюрлю сууларым,
Джарайдыла суусабха, джер сугъарыргъа,
Дармандыла аурууланы багъаргъа.

Энди манга кыоркыуусуз болуб джолла,
Келедиле кыралладан адамла,
Кыараб кѣрюб суйюнюшюб кетелле,
Барыгыздан мени кыабыл этелле.

Сынджыр таула кенгнге этек джаялла
Эринлерин чюйюрелле кыаяла.
Мермер ташла джылтырайла-джаналла,
Езенлеге сейир келбет салалла.

Бет джанлары кыалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кѣгетеле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле,
Салкын, джууаш аяз ура кѣлекке.

Аяз урса, бары бирден кымылдаб,
Силкинетле бири бирине шыбырдаб,
Джашнайдыла кѣм-кѣк ариу кийиниб,
Баш уралла, таула таба ийилиб.

Миннгендиле бутакъланы юсуне,
Шатлыкъ келгенд булбулланы эсине,
Джюйюлдейле андан-мындан сызгырыб, .
Джырлайдыла ариу тюрлю кычырыб.

Буу, джугъутур хар джаныуар къозгъалыб,
Ойнайдыла кенг чатлада къууаныб,
Марал кийик гелеулеге узала,
Къашха эчги къая ранда джубана.

Чегетлери адам ётмез шындыкла,
Талалары гелеу, тарлау кырдыкла.
Нарт сёз джюрюйд: «Гелеу кёрсенг,
Аны киби́к «келбет кёрсенг, эр сорма».

Кенг чатлада кьошла салыб, олтуруб,
Малла отлайла талаланы толтуруб,
Сюрючюле ойнайдыла джыйылыб,
Къаяладан суула агъа къуюлуб.

Чачылалла шоркъа болуб джылтыраб,
Сууукъдула къолунг тѣзмей къалтыраб,
Тѣнгереиле бир-бирине чырмалыб,
Чайкъалалла ташха-агъачха булгъаныб.

Кими кёзлеу, кими чучхур чокъуракъ,
Къара суула, исси суула, кими акъ,
Кюзгюдеча ташы, къуму кёрюне,
Агъадыла, ары-бери бёлюне.

— Гузаба этиб къалайлагъа барасыз?
— Бизни атабыз сууукъ куртле, булутла,
Чыкъгъаныбыз ташлы, агъачлы бу джуртла.
Биз джол салыб ёзенлеге, тюзлеге.
Тигим эте шахарлагъа, эллеге,
Эниш сюрем тенгизлеге келебиз,
Мыдах болуб обабызгъа киребиз,
Бир заманда айырылыб кебинден,
Биз къутулуб кемелени тюбюнден,
Булут болуб хауалагъа чыгъабыз,
Къайтыб келиб бу таулагъа къонабыз.

И ш л е

1. Бу планнга кёре назмуну хапарын айтыгъыз:
 1. Ёхдем Кавказ.
 2. Булутла.
 3. Ариу таула.

4. Минги Тау.
5. Джер хазнала.
6. Джайлыкъла, чегетле, суула.
7. Джаныуарла.
8. Мал кьошла.
9. Сюрюючюле.

10. Сууланы булут болуб, дагъыда таулагъа къайт-ханлары.

II. Текстде тилни суратлау амаллары: эпитетлени, тенгleshдириулени, метафораланы, олицетворениелени табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

III. Назмуну кескин окъугъуз, аллындан кесегин азбар этигиз.

IV. «Кавказ таула» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

НАЗМУНУ КЪУРАЛЫУУ

Сиз кѣб тюрю хапарла эмда назмула окъугъансыз, назмуланы, джырланы азбар этесиз, алай а назмуну хапардан не башхалыгъы болгъанын билемисиз?

Хапарны (проза чыгъарманы) джазгъан адам аны сѣзлери-ни бѣлумлерин тергемейди, бир-бирине ушашларын излемейди.

Къарачай тилде назмуну баш шартлары: хар бир тизгинде неда хар эки хоншу тизгинде, неда биринчи — ючюнчю, эки-чи — тѣртюнчю тизгиндеде сѣзлени бѣлумлерини саны тенг, арт сѣзлени ахырлары ушаш болады. Анга назму джорукъ дейдиле.

Назму джазыу бѣлумлени санына кѣре талай тюрю болады.

Сѣз ючюн:

Турна кѣзлю ариу таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын джумулуб,
Кѣз тиер деб, ау тюбюнде джашыныб,
Бугъойланы ауузлары ачылыб.

(„Кавказ“, Къаракетланы И

Бу тѣрт тизгинни хар биринде 11-шер бѣлум барды. Куп-летни эки ал тизгинин алыб бѣлумлерин санайыкъ.

Тур-на кѣз-лю а-риу тау-ла къу-бу-луб, — (11 бѣлум)

Кир-пик-ле-ри а-чыл-май-ын джу-му-луб, — (11 бѣлум)

Эски замандан бери бизни тилибизде назму этиуде бу ѳлче

белгили, баш джорукъланы бири болгъанды. Халкъ джырланы асламысы бу марда бла къралгъанды. Халкъ джырчыла Къоч-хар улу Къасбот, Джанибек улу Аппа бу джорукъ бла кѣб джыр этгендиле.

Къарачай поэзияда артыкъ да бек он бла сегиз неда джети бѣлюмлю тизгини болгъан назмула кѣб тюбейдиле.

Ол ариу ёсген бусакъ, терекчик — (10 бѣлюм).

Тамырын терен ийгенди, — (8 бѣлюм).

Джауумдан тойгъан гокка хансчыкъ да. — (10 бѣлюм).

Ариу кийимин кийгенди — (8 бѣлюм).

(Гокка хансчыкъ», *Бостанланы Х.*

Ма дагъыда бир тюрлю къралгъан назму:

Къарачыгъыз къртлагъа: — (7 бѣлюм)

Ёрге тутуб башларын, — (7 бѣлюм)

Ата джуртну сакъларгъа — (7 бѣлюм)

Ашыралла джашларын. — (7 бѣлюм).

(«Къанлы кюнде къанатым», *Хубийланы О.*

Назму джазыуда быладан башха 12, 11—9, 8—7, 5—4 бѣлюмлю тизгинлери болгъан джорукъла да джюрютюлунедиле.

Сиз аланы юлгюлерин къарачай халкъ поэзияда эмда поэтлени назмуларында кесигиз табаргъа боллукъсуз.

Орус тилде назму тюрлю-тюрлю бирча ёлчеле бла джазылады, басымы (ударениеси) болгъан бѣлюм тизгинде эки неда юч бѣлюмден къайтарылыб тюшюб турады. Ол джорукъгъа ритм дейдиле.

Къарачай назмуда да ритм барды, алай а ол башха тюрлю болады.

Кѣбюсюне назму тизгинледе басым тюшген сѣзлени саны тенг болады.

Сѣз ючюн, тюбюндеги юлгюледе басымны тюшгенине эс бѣлюб къарагъыз: $\smile$ белги бла басымсыз бѣлюмлени, $_$ / белги бла басымлы бѣлюмлени кѣргюзейик:

$\smile _ / \smile _ / \smile _ / \smile _ /$
Турна кѣзлю ариу таула къубулуб,

$\smile \smile _ / \smile _ / \smile _ / \smile _ /$
Кирпиклери ачылмайын джумулуб,

$_ / \smile _ / \smile _ / \smile _ / \smile _ /$
Кѣз тиер деб ау тюбюне джашыныб,

$\smile \smile _ / \smile \smile _ / \smile _ / \smile _ /$
Бугъойланы ауузлары ачылыб.

Биз басымны аны сёзлеге тышгенине кёре белгилейик:

Биринчи бла ючюнчю тизгинледе 5-шер басымлы сёз, экинчи бла төртюнчюде — 3-шер басымлы сёз барды.

Неда ритм былай тюберге боллукъду:

Къарачыгъыз къартлагъа:

Ёрге тутуб башларын,

Ата джуртну сакъларгъа

Ашыралла джашларын.

1—2 тизгинлеге 5 басым тюшеди, 3—4 тизгинлеге да 5 басым тюшеди.

Къарачай назму тилде ритм болады, алай а басым (ударение) хар заманда талай бёлюмден тенг тюшюб турмайды. Ол бизни тилде назму къурауну энчи шартыды.

Арт кёзюуде орус тилде ямб, хорей бла этилгенча назмула бизни поэзияда да тюбейдиле:

Сёз ючюн:

Джаным-тиним —

Ана тилим,

Сенден алдым

Окъуу-билим.

Бѣлюмлени халларыны суратын салайыкъ:

Бу куплетде басым хаман экинчи бѣлюмюне таймаздан тенг тюшюб барады.

Назмуну тизгинлерини арт сѣзлери бир-бирлерине ушаш болуб келедиле.

Назму тизгинни ахыр сѣзлерини тауушлары ушаш болгъанларына рифма дейдиле. Сѣз ючюн: кѣубулуб — джумулуб, башларын — джашларын д. а. к.

Бу халда биринчи куплетде («Кавказ») бир-бири ызындан 1—2, 3—4 тизгинле ушаш (рифмалы) болуб келедиле. Экинчи куплетде («Къанлы кюнде къанатым») 1—3, 2—4 тизгинле бир-бирине ушашдыла, рифмалары чалышыб келеди. Аладан сора да рифмала ушамай, юзюлюб неда тюрюлю-тюрюлю чалышыб кѣуралыргъа боллукъдула.

Ю л г ю: Сен кѣкге джете мийиксе
Башха тауланы ичинде,
Мияла киби, джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнгде.

(Минги Тау).

Бу куплетде биринчи бла ючюнчю тизгинледе рифма джокъду, кѣуру 2-чи бла 4-чю ушайдыла. Къарачай назмулада да быллай рифма кѣб джолугъады.

Назму этиуде башында айтылгъан джорукълагъа сыйынмагъан назмула да тюбейдиле.

Алай бла назмуну хапардан башхалыгъы ритм бла рифмады.

Назмуну магъанасы — терен, суратланыуу — таб, тили — бай, мардасы кескин болса, ол назму кючлю, иги, ариу болады, кеси да тынч окъулады.

И ш

Назму кѣурауну шартларын айтыгъыз, тюрюлю-тюрюлю назмуладан юлгюле келтиригиз.

ДЖАЗ ТАНГ

Боташланы А.

Джаз танг атар ышарыб, кюлюб,
Сюйюмюн чачар джерге ийилиб,
Кѣксюл кѣлегин салкъынлаб кийиб,
Къызыл этегин тѣгерек ийиб.

Мийик таулары сабыр олтурган,
Юс байлыклары келбет толтурган,
Къарасанг, кёрюб кёзюнг тоймаган,
Хар тюрлю джанла юсюнде ойнаган.

Кириш тутушуб мийик таулары
Джашил чегетли кенг чатларында
Ёкюрюб чабхан субай буулары,
Шоркъулдаб акъган дарман суулары.

Тамаша таула хурмет келтирген,
Ич байлыклары хазна бердирген,
Колхоз эм совхоз малла семирген,
Ичинден алтын, кюмюш тегюлген.

Эртден чыкъ тюшюб джайлыкда хансла,
Кёзлерин ачыб гокка ханс башла,
Колхоз сюрюуле сыртлагъа чыгъыб,
Сыбызгы согъа сюрюучю джашла.

Танг джарыкъ бла къанатлычыкъла,
Джырлай башлайла, джаз тангны суюб.
Бу ариулукъгъа, тамаша халгъа
Джетди къызарыб, джарыкъ кюн тийиб.

Сейир дунягъа бютеуден къараб,
Ол алтын чачын алагъа тараб,
Хар ариу ёсген гокканы санаб,
Хауасы, сууу саулукъгъа джараб.

Хауа алапатды бизни Кавказда,
Артыкъ да сейирд эртденги джазда.
Сенде ариулукъну къайда кёрейим,
Мен сени кююб къалай кетейим!

Соруула бла ишле

1. Джаз эртденде къаллай тюрлениуле боладыла?
2. Таулада къаллай байлыкъланы юсюнден айтылады?
3. Назмуну азбар этигиз.
4. «Джаз» деген темагъа юйде сочинение джазыб келтиригиз?

ДЖАЗ КЕЛЕДИ.

Эбзеланы А.

Кюн тигирек кызыдырб башлай,
Таякъларын кеннге иеди,
Джер акъ кѣрпе тонун ташлай,
Джашил бет абасын киеди.

Тал терекчик чирчикле ие,
Джукъусундан уянганды,
Тамырчыкълары тереннге кире,
Къабукъчугъу да сууланганды.

Къанатларын кѣкде кенг кере,
Тизилиб, турнала мийикде,
Джазны къууанч хапарын бере,
Учалла тюзледе, тикледе.

Къарылгъачла, ызларына къайта,
Джангыдан уяла этелле.
Джазны джырларын джангыдан айта,
Учуб, ары-бери ётелле:

Къууанчын этиб джазны, биз
Суююмчю хапаргъа келгенбиз,
Келеди джаз къысха джетиб,
Къышны теблеб, мууал этиб,

«Ол бизни алгъаракъ ийгенди,
Хапарымы беригиз», — дегенди.
Келеди, джерни джумушата,
Джюреклеге джыр джырлата

Джаныуарчыкъла къууанч бола,
Тири-тири къымылдайдыла,
Джыйыла да кѣзлеу кѣл тола,
Суучукъла шуулдайдыла.

Сабанчыла тюзлеге чыгъыб,
Тракторлары гюрюлдейдиле,
Бригадада ишге джыйылыб,
Эришиулеге киредиле.

Сютден тоюб кьозучукъла,
Шатык секириб ойнайдыла,
Кюн бетлени гокка хансла
Бютюн алапат джасайдыла.

И ш

«Биз джашагъан джерге джаз къалай келеди» деген
темагъа сочинение джазыгъыз.

БИРИНЧИ МАЙГЪА

Эбзеланы А.

Джер джашил кийимин кийгенди,
Хауа ариу ийисден толуб,
Кюн къыздырыб джити тийгенди,
Къышдан эсе кёб узун болуб.

Бюгюнню кюн—Биринчи Майды,
Халкъ биригиб ёрге тургъанды,
Тизгинлерин кючлю бегите,
Къанатларын кенгнге кенгерте,

Джыйылалла миллионла, джюзле,
Сау дунияда ёхтем байрамгъа,
Ишчи-элли бирикген сёзле
Джазылалла сыйлы байракъгъа.

Урунган халкъ сау джер юсюнде
Биринчи Май джырлары джырлайды,
Эркинлик байракъны тюрюнде
Мени Ата Джуртум бек джашнайды.

Хар миллетни тилинде джырланады
Сыйлы Майны къууанч джырлары,
Джуртумда хорламла къатланады,
Къууанчдан толуду джыллары.

Джер джюзюню урунган халкъы
Сеннге къарайды, кенг Джуртум,
Чёгюч ургъан эм тутхан чалкъы
— Сеннге, — деди, — эм баш умутум.

Была бары сенде кёрелле
Къууанчлы джашауну тенгликни,

Кюреширге антла этелле
Алгъынчы толу эркинликни.

Мени халкъым да сѣз береди
Чырт таймазгъа ленинчи джолдан,
Аны байрагъын кѣлтюргенди
Джибермезге ѳмюрде къолдан.

Халкъгъа насыб джашау туудура,
Партиябыз башчылыкъ этеди,
Хорламдан хорламгъа бардыра,
Алгъа, коммунизмге элтеди.

И ш

Биринчи Майны бютеу дуняда урунганлагъа нек
багъалы болгъанын айтыгъыз.

КЪАРАЧАЙ ШАХАРГЪА

Къобанланы А.

Теберди бла Къобан сууну
Тюз къатында, бойнунда,
Анам киби эркелетиб,
Ёсдюргенсе къойнунгда.

Сен болгъанса джарыкъ кюнюм,
Насыбым эм къууанчым.
Джууукъ-тенгча багъалыды
Топурагъынг, агъачынг.

Кюзгю киби орамларынг
Гокка хансдан джасалыб,
Хар заманда турад атынг
Джюрегиме джазылыб.

Эртден сайын, тансыкъ болуб
Къарайма тик таулагъа,
Салкъын джелчик, бетге уруб,
Къанат берек санлагъа.

Сенсиз меннге джокъду джашау —
Биргенгеди джазыуум,
Джылдан жылгъа къанат кериб
Джашна, туугъан шахарым!

6-чы К Л А С С

САБИЙЛЕГЕ.

Къочхарланы Къасбот.

Школлагъа барыгъыз!
Билим, акъыл алыгъыз!
Кирсиз болсун саныгъыз,
Окъуугъа айлансын къаныгъыз.
Сабийлерибиз окъуйдула
Партияны кючюнден,
Кѣб устала чыгъадыла
Таулуланы ичинден.
Сабийле ариу киедиле,
Ала бир-бирлерин сиедиле,
Хар ишни да эбин биледиле,
Билгенлерин халкъгъа бередиле.
Бизни джаш тѣлю окъуйду,
Ариу шиндикледе олтуруб,
Бирери бирер усталыкъ алады,
Школланы барын толтуруб.
Кѣб болгъанды школланы санлары,
Ариу джазадыла окъуучуланы къоллары.
Окъуугъа айланганды барысыны аллары,
Аны кѣрюб къууанадыла аналары.
Сизни окъур заманыгъыз джетгенди,
Ленин окъугъуз деб осият этгенди.

С о р у у л а

1. Сабийлени окъууларыны, шохлукъларыны юсюнден назмуда не айтылады?
2. Таулу сабийлени ичинден къаллай устала чыгъадыла, билимлерин кимге бередиле.
3. Сиз къалай окъуйсуз?

*Къочхарланы Къасбот (Багъыр улу)
(1835--1940)*

МЮРЗЕУ ДЖЫИЫУ.

Кёбдю джыйылгъан мюрзеулени санлары,
Къууанчлы джашасын аны джыйгъанланы
джанлары,
Зынтхы ашаб семиредиле маллары,
Кёб ишлерге сюедиле къоллары,
Айланыбды иги ишлерге аллары,
Джокъду аланы арыулары, талыулары.

Ишлеген бары бу мюрзеуден ашасын!
Мюрзеулени таза джыйдыргъан,
Кенг амбарлагъа къуйдургъан,
Урунганланы барысын да тойдургъан,
Совет власть джашасын!

Ётмеклени эркин этдирген,
Малны игисин кютдюрген,
Сабанланы аламат битдирген,
Миллетлени барын бирикдирген,
Джашауну игисине джетдирген,
Совет власть джашасын!

Барлакъланы тракторла сюрелле.
Сабанланы комбайнала оралла.
Колхоз джашауду коммунизмге бардырлыкъ.
Хар бир кереклини табдырлыкъ,
Малланы кёбюн кютдюрлюк,
Джерлени эркин сюрдюрлюк,
Властыбызны сюйюгюз,
Мюрзеуню къадалыб джыйыгъыз!

Соруула бла иш

1. Сабанла къалай битгендиле?
 2. Мюрзеу джыйыуда элчиле ишлеб къалай кюрешгендиле?
 3. Урунганла уллу джетишимлеге кимни юсюнден джетгендиле?
 4. Малны, мюрзеуню кёб этер ючюн къалай ишлерге керекди?
 5. Юйде, школда, колхозда неда совхозда сиз не иш этгенигизден хапар айтыгъыз.
- Назмуну азбар этигиз.

ЭРКИНЛИК ЮЧЮН.

(„Къара кюбюр“ романдан)

Аппаланы Х.

...Дорбунда джашагъанла табхан затларындан ауузланыргъа кюрешиб, мындан ары къалай джашарыкъларын хар ким кёлюне келгенни айтыб бошагъанларында, Къанамат бир бёлек патронну хазыр орунларына сугъа, часовойдан сыйыргъан перданны къочхарын чыгъарыб гетен бла сюрте, кишиге да къарамай айтды:

— Элинг-джеринг болмагъан джерде Тюркге къачыб не табарыкъса, не болса да бу тау къыйырларындан кетерге керек тюлдю.

Бийнөгер айтханыча ичинден сокъуранса да, кесин дженг-диртирге суймей, аякъларын отха узатыб, чабырларын джарашдыра сорду:

— Тау кыйырларында төгөрөк айлана не заманга деричи турургъа мурат этесе?

Темир саба бла перданны ичин ышый, Къанамат башын кёлтюрмей:

— Не юй оюлур, не аралыкъ сынар, къайдан болса да бизни арбазгъа да бир кюн тиер. Бизни элде джашагъандан эсе, чегет джаныуарлагъа къошулуб айланган да игиди. Негерибиз да бу этекледен къорарыгъыбызны асыры ушатмагъанча кёрюнеди.

Чыкъырдай келиб отну джилтини юзюлгенча, Къанамат бла Бийнөгери ортасында джангырыб башланган сёз тохтаб, экиси да ишлерине кыздыла.

Дорбунну аллырагъына, джарыкыгъа, чыгыб, Ибрахим къарачай сёзлени айтыб, аланы Семён бир-эки кере да къайтарыб айтыб, китабчыкыгъа джазды. Дорбунну ичинде эски тулукыгъа деричин атларын джаздырыб, Ибрахим баш бармагъын бюгюб, бармакъларыны атларын джаздырды. Бадимат эски кийимлени алыб, дорбун аллына чыгыб, эл таба къарай да ахсына джылтыргъан кийимлени джамаула бла битейди. Дорбунну къабыргъасына джоппучукъ болгъанлай, тиге келиб гитче кызычкъ заманында ойнай айланганы, уллу бола тебегенинде, юсюне тенг болмагъан хаух кийимлени кийиб, уялгъандан джаякълары от киби кыза, тойгъа джангы чыкыгъаны андан озуб, бу артыкылыкъ джетиб, къачыб айланганы кёзюне джукъу арада басдырыкъланыб кёрюннгенча кёрюнуб, башын кёлтюрюб дорбунну кёргенлей, тюш болмай, керти зат болгъаны, дорбунну сууукъ ташына бауурланганча, джюрегин сууукъсуратады.

Бийнөгери чепкенини сёгюлгенлерин, джылтыргъанларын тигиб бир джанына салыб, дарий киби, сыйдам кызыл эринде шынтагъдан юзюлген кесек къарала, эл таба кёзлери аралыб туруб, джаш кёкюреги бла терен ахсыныб, онг джанына къараб Семёну габрайын кёргенлей, Апанас эсине тюшюб джийиргениб, этеклерин тюбюне джыя, берлакыгъа туруб, кёлюне келди: „Менден ёзге адам къачхынчылыкъда къонакъ этиб турмай, кыпты бла къарнын тартар эди. Кесиме артыкылыкъ этерге чабыб, атамы тутмакыгъа салыб, ол гяуурланы меннге этмеген не терсликлери къалгъанды. Атам... атам, хариб, дагыда мынга иги болугъуз деб айтдырады. Айыралмай, тубаннга киргенча, къатышханма. Мени атам бла орусла нек тутулгъанды? Атанг былай айтханды деб Къанамат алдагъан болурму? Огъай, аны алдаргъа не джолу барды, мени ючюн деб, къачхынчы болуб айланган адам мени алай алдаяллыкъ тюлдю. Бу Ибрахим да мынга, кесини бир этине-

дженине тагъылгъанча, тагъылгъанды. Кёзюм кёргенлей, ата-ма бир иги сормай къоймам“,—деб бир кесек джюрегин басыб, Семённу габрайын джамамай къояргъа, Къанаматны, къонакъгъа осал къарайса деб, джюреги аурумасын деген эсине келиб, тартына, башын кёлтюрюб габрайгъа узала тебрегенлей, тюз аллында кёзлери кыызара, мушулдаб, Мыртаз быкъыгъа илиниб, дорбуннга чыгыб келе эди. Кёзюме кёрюне болурму деб кёзлерин ачытхынчы уууб къарагъанында, Мыртаз ёрлегенин тохтатыб, кесин ышартыргъа кюрешгенден эрши бети тюрлениб, къолун булгъаб, шыбырдаб чакъыра тура эди. Бадимат ол эрши тюрсюнню кёрюб:

— Оу, мен джарлы, чыгыб келеди,—деб аз таууш этиб, тилин чыгъарыб, юсюне чабыб келген уу джыландан санлары кыйылгъанча, кыйылыб, къулакълары суу киргенча, дууулдай, бир кесекни кымылдаялмай туруб, Мыртазны дженгил ёрлеб келгении кёрюб, бютеу къарыу болгъанын джыйыб, чёгелегенлей артына тура келиб, дорбуннга кириб кычырды:

— Мыртаз ёрлеб келеди!

Къанамат сюртюб бошаб джыя тургъан перданын къолуна кысыб, дорбунну аллына чыгыб бауурланнганында, Мыртаз быкъыдан ычхыныб, аягъын таш тапхыргъа салыб тохтаб тура эди. Стауатха кирген бёрюча, тегерегине къараб ыстымлаб, таш джанында юсюне къараб тургъан шокну сууукъ къара ауузун кёрмей, бойнундан перданын ала, акъыртын атлай, ийиле берлакъгъа чыкыгъанында, аны келгенине къараб тургъан, Къанамат, къулакъ юзюлгенча, дорбунну тауушдан алдырыб, ачы кычырды:

— Не затынг тюшгенди, не излейсе мында, сабыр эт!

Илгениб ёрге секириб, башында бёркю артына чортлай, таууш келген джанына бети саз топракъ болуб къарагъанында, перданны бурну юсюне бурулуб тура эди. Аны эслегенлей, бети эрши тюрлениб, кысха кирген ёртенден къачханча, артына туракълай бауурундан джатыб, кёзлери перданны къара хамхотуна аралгъанлай, аякълары бла быкъыны излеб тебреди.

Къанамат. Бийнёгерни сыртында къара ырхым тамгъа кёзюне кёрюнюб, ачыгъынчы тишлерин кысыб, саргъала тургъан мангылайгъа тутуб сампалны ычхындырды. Дорбунну аллында атылгъанына, къая болгъан бирден тиллешиб гюрюлдегенча, ачы таууш этиб, сары мангылайны ортасына кызыл тамгъа тюшюб, ташайды. Дорбунну тюбю къаягъа кысылыб, шок тауушха сескеклениб тургъанлай, чардакъдан джюм машок атылгъанча, Мыртаз, бетин къан джууа, аллына тюшгенинде, Биймырза илгениб артына туракълаб, ауузу кыйыгъына кетиб, бурнуну юсюне терен сызладан чибин ау джабышыб, бетджаннга къараб, къамчисин силке, дорбунну атаргъа буйрукъ этди. Къурмач чарлагъанча, къаты-

шыб джыйырма шок атылыб, къаяланы гюрюлдеген тауушдан алдырды. Экинчи шокну Семён алыб, Къанаматны къатына джатыб, Бийнёгер ёрге туруб, чабар атча, атаргъа сауут табмай, къалтырай тургъанлай, бетджандан джызылдаб келген къоргъашын чибинлени бири билегин къабды. Сауутсуз болуб ызына джууаб къайтаралмагъанына ачыудан, джаралы айюча, тегерегин сермеб, узалыб Къанаматны ата тургъан шкогун алыргъа узалды, алай болгъандыкъгъа, Къанамат бери бурулуб, эрши къарагъанында, шокну къызгъан сыбызгъысын джибериб, артына тохтады.

Къанамат атаргъа къызыб, узалыб хазыр орунларында патрон табмай къарагъанында, Семён, патронлары бошалыб, бирджанына туруб, Бийнёгер да артын бери буруб, байланган билегинден къызарыб къан чыгыб, эки къолу бла джелкесинден тутуб, башын ташха къаблаб тура эди. Тёрт джанын къазыб атаргъа патрон табмай, ёрге къобмагъанлай, шокга къадалгъанлай, не этерге билмей, башын шокну къочхарына салды. Дорбундан атылгъан тохтагъанлай, бетжандан дорбунну тешигине къоргъашын жангурну къызыудан-къызыу къуюб тебретиле, Къанамат, бал чибинлени ортасында джатханча, тегерегинде окъ джызылдагъан тауушха тынгылаб туруб, башын кёлтюруб, къычырды:

— Патрон!

Бадимат Къанаматны тешген къапталыны хурджунларын къармай кетиб, сынгар бир патрон табыб, окъла къуюлуб дорбунну къабыргъасына, атха къамчи ургъанча, таууш эгиб тийиб джагъыла тургъанларына къарамай, башын энишге да ийилтмей, тойда тепсерге чыкъгъанча, келиб патронну Къанаматха узатды.

Уллу саугъаны алгъанча алыб, бир кесекни, патронну кермеген адамча, тегерек айландырыб, перданны къочхарын артына тартыб, ууалады деб къоркъгъанча, акъыртын шокну ачылыб тургъан аузуна салыб бауурланды.

Дорбунну къуршалагъанла анда-мында бир-эки атхан болмаса, бютеу атханларын тохтатдыла. Алагъа къаршчы къаты джел тохтаб къара булут тауну башындан салыныб, челек бла къуйгъанча, къачхы сууукъ жангурну къуяды. Дорбунда шок атылгъан тохтагъанында, борсукъ тешиктен къарагъанча, Биймырза, башын къая тюбюнден къаратыб, тёрт джанына сымарлаб къараб, кёзлерин огъары джанында джамчыны тюбюнде Мыртазны ёлюгюнден жанлатыргъа кюреше, акъыртын къая тюбюнден чыгыб, тёрт къат ийилиб, нёгерлерине бетджаннга келиб, таш джанына къысыла, айтды:

— Энди ала окълары, отлары тауусулуб турадыла, бир бёлек джаш быкъы бла таяныб, кёкюреклерине перданны тиреб алыб тюшерге керекди, сиз башына ёрлегинчи дорбундан башын къаратхан болса, биз былайдан атыб, сиз барыгъыз да

башына ёрлегинчи хата этдирмезбиз. Тири джашланы мен бусагъатда таныым, кеси разылыгы бла барырга суюген кимди?

Стражниклеге къошулуб келген омакъ джашланы Мыртаз быкъыдан тѣнгерегенлей да къулакъ от алгъанлары, къол бла сыдыргъанча кетиб, аны юсюне сууукъ джауум да, суугъа уруб алгъанча, джибитиб, Биймырзаны айтханын эштгенлей таш джанына бекден бек къысыла баргъан болмаса, башын кѣлтюрген адам болмады. Тебреген заманда, „тауда айланган аман, чабырлыланы бусагъат муштукъул этиб келейик“,—деб Къыямытны аллында махтанган, тору аджирни иеси алтынкъама, къая тюбюнде къара джамчыны джайылгъанын эслеб, Биймырзаны кѣзкне тюртюлмейим деген къоркъууда джибиген бухар бѣркюн кѣзлерине басыб, аллына сюелген уллу ташны тюбюнде адам джашынырча тешиги болмагъанына бушуу эте, джуммакъ болуб, ташны тюбюне къысылды.

Биймырза къараб туруб, нѣгерлеринден башын кѣлтюрген кѣрмей адам ангыламазча, бурну бла бир тукъум ауаз чыгъара, стражниклеге буюрду:

— Бусагъатдан бешеулен барыб, быкъыгъа миниб, бери байлаб тюшюрюгюз!

Джатхан джерлеринден къобуб, стражникле тѣгереклерине къараб, бармазгъа суюгенлерин билдире, джауорунларын уруб, джерге къарадыла, алай болгъанлыкъгъа, Биймырза тауукъ дорданын тургъузуб, башларындан энишге тик къарагъанында, джууаб этерге къоркъуб, дорбуннга туура джерде бауурлары бла джерни сибире, кетдиле.

Биймырза бетджан джанында къалгъанлагъа, къырым тауукъча, кесин кѣбдюруб, къая тюбюне къысылыргъа бара ызына бурулуб буюрду:

— Дорбундан башын къаратханны иги марлаб атыгъыз!

Биймырза къая тюбюне ташайгъанлай бетджан ташланы тюбюне къысылгъанла, къоркъуу кетгенден сора кирпи, чыгъана къабындан башын къаратханча, башларын чыгъарыб, тѣрт джанларына къараб, дорбуннга кѣзлери джетгенлей быягъы бетджан ташланы артына кеслерин джыялгъанларына кѣре, джоппу болуб къысылдыла.

Къанамат дорбунну аллында джатыб, бетджанда къуршалгъанланы къымылдагъанларына къараб туруб, бетджандан быкты таба айырылгъанлада юсю джылтырагъан кѣрмей, Биймырза бери келмей, къайда къалгъанды деб аны сагъышын эте тургъанлай, тюз аллындан, джаз киштикни мыйыкъларыча, мыйыкълары туруб, бѣркюню тѣппесине окъала тигилген бир адам, шкогун аллына тутуб, башын къаядан къаратды. Ёшюню бери чыкыгъанлай, Къанамат марлаб сампалны ычхындыргъанында суугъа кѣмюлгенча, ызына къычырыкъ этиб ташайды. Дорбундан шкок атылгъанлай, бетджандан атыб тебретиле.

Къанамат артына туруб, кенг къол аязы бла мангылайын сюрте, тегерегине басынган негерлерине рахат сорду:

— Патронларыбызны артлары болду, энди къалай этейик?

Бийнегер къаны кетгенине бети саргылыб, сау къолу бла джумдуругъун силке, айтды:

— Кеч болгъунчу дорбунга джибермей кюрешиб, кез байланнганлай бетджан этиб, атхан джерлерине артларындан келиб, чабыб бир белегинден сауут сыйыргъанлай, джыйын джанлы эшек сюрююню къыргъанча этиб, патрон къалгъанлары алыб, былайдан джанларгъа керекди. Семён айтханларына тынгылаб, магъанасын джарты-къурту айыра ташха олтуруб, мангылайына таяныб туруб, къарачайча билген сёзлеринден да къошуб, бир бирде къолу бла кёргюзте айтды:

— Биргебизде тиширыу барды, ала бизден кёбдюле, сауутлары да эркинди, болушлукъ келтирирге элге да джиберген болурла, къарангы болгъанлай, билдирмей былайдан ызыбызны аджашдыра, къораргъа керекбиз. Аладан бир белекни ёлтюрюб, кесибизни къырдыргъандан хайыр джокъду, ол джигитликге да саналмайды.

Къанамат мангылайы бла къараб, тынгылаб туруб, Бийнегер бла Бадиматха кёзюн джетдире айтды.

— Тюз айтады, кеч болургъа кёб къалмагъанды, кетерге хазырланайыкъ, болмаса къарангыны кючу бла ала салгъан быкъы бла тюшерге да кюреширбиз, ары деричин мен а аламы бир джубатайым,—деб эски къара чепкенни таякъгъа чанчыб, башына да кесини бёркюн къаблаб, кеси къаяны бетджанга таша болгъан къабыргъасына къысылыб, кийиндирген таягъыны башын дорбундан къаратды.

Къызыу атханларын тохтатыб, бир-бир ата тургъанла, дорбундан къаранчха къарагъанлай, бирден къуйдула, алай болгъанлыкъгъа Къанамат, къаранчханы ызына алыб, негерлерине бурулуб, ышара айтды:

— Ала тургъан джерден шок бла атыб ургъан огъай эсенг, бу мазалы къаранчханы бармакъ таш бла да атыб урайым, аман юзюк эки кёзлерин къысыб ата болурла. Бийнегер! Бери бир-эки таш келтир, былайгъа бегитейм да, эригинчи ата-ата турурла мен алагъа къаранчха тутуб турмасам башлары бек кёбер,—деб къаранчханы дорбунну аллына сюеб, артына туруб, окъла келиб чепкеннге тийгенлерине къарай, айтды!

— Чепкеними зая этдирдинг деб Ибрахим гурушха этерик болур...

Бусагъатха деричин Ибрахимни болмагъанын къызыуда джокъламай туруб, къараб къатында кёрмегенинде, къайгъылы болуб, Бадиматха сорду:

— Ибрахим къайдады?

— Билмейме.

— Бююнлю биз дорбунну аллында тургъанбыз, аны кетер джери джокъду, къайры тас болгъанды?

Нёгерле бир-бирине къараб, бусагъатха деричин джокъламай тургъанларына хар ким ичинден кеси кесине айыб эте, башларын энишге тутуб, Бадиматны да кёзлеринден джыламукъла тёнгерей, къалайгъа къараргъа билмей дыгаласха кириб тургъанлай, тирменчича, букъудан агъарыб, Ибрахим дорбунну къарангысындан чыкъды. Аны кёргенлей, нёгерлерини бетлери джарыб, Семён чабыб келиб, кесине къыса:

— Къайда эдинг? — деб сорду.

Бармагъына джагъылгъан къанны ариулай, чабырындан чыкъгъан баш бармагъы бла сууугъан кюнлю къаза айтды:

— Тёгерегибизни алгъанлай, къараб туруб мени хайырым тиерча кёрмегенимде, былайда чыдаямазлыкъ болсакъ къалай къачарыкъбыз деб дорбунну артына деричи къараргъа суюйоб, къарангыда тюртюле-тюртюле баргъанымда, ары иги узакъ барыб, дорбунну арты сюремде, джарыкъ кёрюб, барыб къарагъанымда, къая джарылгъан тешиктен джарыкъ ура тура эди. Кюреше кетиб, тешиктен чыгъыб къарагъанымда, арасында суу баргъан улуу ёзен. Къалайы болур деб ышан этиб къараргъа да кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа джангур тубан тауланы басыб къарангы этген эди да къалайы болгъанын айыраламдым... Тешиктен сизни чыгъалмазча кёрюб, ташла бла туюйоб къобарыб кенг этерге кюрешгенме, былайда иш къарыусуз эсе, чыгъаллыкъ болурсуз, — деб дорбун аллында чепкенин эслеб:

— Джибисе мен чепкенни къалай киерикме, нек такъгъансыз? — деб сорду.

Къанамат башындан сылаб:

— Тёгерегибизни сакълагъан итле эрикмесинле деб салгъанбыз. Хазырланыгъыз, мен бир къозуб кетейим, — деб барыб къаранчханы къмылдатханлай, быягъынлай, къоргъашын джангурну къуйдула. Къанамат иги къозгъарын къозгъаб тышындагъыла атаргъа къызгъанларында, Ибрахимни имбашысындан туту айтды:

— Эски чепкенинги былагъа къояйыкъ, келиб дорбунда джукъ табмай, бизге айыб этмесинле, узаймай мен санга бир джараулу чепкеннге борчлу болама.

Ибрахим джелкесин къашыб айтды:

— Анамы къол къыйыны былайда къалгъанына джаным къыйналады, алай болса да, керек эсе, къалсын, — деб кетерге хазыр болгъан нёгерлерини алларында тебреди. Къарангыда тюртюле, бир-бирде Семён пашот джандыра, аны джарыгъы бла дорбунну арты сюремге чыкъгъанларында, тешиктен кюндюзгю джарыкъ агъара тура эди. КертИ Ибрахим айтханча, бир-бири къолундан тартыб, барысы да асыры къыйналмай тышына чыкъгъанларында, джангурну къаты джаугъаны тохтаб

ёзенде кѳулакѳладан кѳксюл кѳара тубанла айырылыб, этеклерин чегет башлагѳа тийире, таугѳа таяныб тебретиле. Таза хауадан кѳкюреклерин толтуруб тартыб, чыкѳгѳан тешиклерин кѳаты бегите, Кѳанамат алларында, Бийнѳгер эм артларында таякѳгѳа таяна, кенг джерде, Семѳн кѳолтугѳундан кире, кѳачыб кѳысылгѳан уяларындан чачылыб, баргѳан джолларында не затѳа тюбериклери, кѳайда кѳонуш табарыкѳлары кѳарангы болуб, чаууллу ёзеннге айландыла.

Эки наратлы кѳулакѳны Минги Тау таба кѳыйырлары бир-бирине кѳошулуб башланган кѳысыкѳ сыртлыкѳны терен тюшген кѳар, ёлюкню кебинлегенча, агѳартханды. Акѳ сабанны ичинде чѳб башла чончайгѳанча, селт-мелт ёсген, кюрт уруучу, мырышгы кѳайынла кѳарны тюбюнден башларын чыгѳарыб, тау аязда джалан булчукѳлары кѳарыусуз кѳалтырайдыла.

Сыртлыкѳны онг джанына джаякѳлаб, чауул кючлеген дуп-пурланы башында, кѳар тохтамагѳан джерлени кенгден джаныуар тешиклеча кѳарала, Минги Тауну этеклерини бири, мийик ишленнген кѳабыргѳача сюелгенди. Былайын кѳоркѳуб, адам аягѳы кирмесин деб сакѳлагѳанча, ыргѳакѳбурун кѳушла, джел ургѳан джамчыча, кѳанатларын джайыб, кѳаяны эрнинден узакѳ джанлай, ары бла бери учуб, бир-бири бла сѳлешгенча, санларынга сууукѳ кѳалтырауукѳ сала, ачы тамакѳ таууш чыгѳарадыла. Сакѳлауулгѳа кѳалгѳанча, бир кѳаууму кѳая кириште кѳалыб, бир кѳаууму чауулну ичинде тютюн чыкѳгѳан уллу ташны туурасында кѳонаргѳа тартына, тѳгерек бурулуб учадыла. Аладан кѳоркѳуб джанлагѳанча, кѳекен джанына кѳысылыб тургѳан кѳоянчыкѳ, узун кѳулакѳларын сыртына джюклеб, секире барыб таш тюбюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш кѳалгѳанладан кесин белгили эте, акѳ джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб кѳаралады. Ташны тюб дорбунунда джашагѳанла ташны мангылайыны кѳаралгѳаны сууукѳ кѳонакѳны чакѳырмасын деген кѳоркѳууда бир бѳлек джолда джалын уруб кѳаралтхан джерлерин акѳ топракѳ бла сюртгендиле, алай бѳлгѳанлыкѳгѳа, бир-эки от этилгенлей быягѳынлай кѳара тюрсюннге киреди.

Таш тюбю дорбунну ортасына от этилиб, кѳайын чымырталаны тозлары чыкѳырдаб, чырмала джандыла. Семѳнну тюклю чабырларындан кѳар эрий да отджагѳаны джибите, сыртын ташха тирей, салам мурджарда олтуруб, гитче китабчыкѳны эшик джарыкѳгѳа тутуб, не затланы эсе да кѳадалыб джазады.

Бадимат уллу кѳар джуммакѳны кѳатына салыб, отѳа тагѳылгѳан чоюнчукѳгѳа кесек-кесек атыб эрите, ургѳан тютюнден кѳзлерин джанлата, башын бир джанына тутуб, ачы тютюн кѳз сууларын чыгѳарады. Бийнѳгер мюйюште мушулдаб, тюгю кетмеген тууар териден эртденли бери кюрешиб битдирген чабырланы, бир алакат затлагѳа кѳууаннганча, кѳо-

лунда ары-бери буруб, кѳобуб келиб Семѳнну кѳзюне тутуб,
ауазындан махтанчагъыракъ тауушла чыгъа айтды:

— Бу чабырлагъа деменгили салам салыб, бауларын иги
кѳыссанг, джети таудан ауарса, ма, сау джырт!—деб, бир ул-
лу саугъаны узатханча, берди.

Джаза тургъан китабчыгъын кѳойнуна сугъа, кѳзюу-кѳзюу
кѳолларын чабырлагъа сугъуб, чыкларына кѳарай, керти де-
менгили этилгенча таныгъанында, бузламасынла деген мурат-
да, мурджаргъа джыйылгъан саламны тѳбюне салыб, ышара:

— Сау бол!—деб тау тилге иги танг юреннгенине кѳууана,
Бийнѳгерни кѳолун кѳаты кѳысды.

Кѳанамат, кеси ѳлтюрѳб келген арыкъ кѳашха эчкини,
эшикден киргенлей, быкыгъа тагъыб, эки билегин ѳрге этиб
кѳоллары сууукъдан кѳегергенлей сояды. Эчкини терисин сы-
дыра, кеси-кесине эжиу этиб, мыдах макъам бла джырлайды:

Апсаты да берсин бизге, кѳолайлы джол чыкъсын.

Апсатыны барды сансыз, санаусуз маллары.

Кѳб малынгдан бизге юлюш этсенг а.

Бийле, байла бирер кѳысыр ийнек сойдула,

Биз джарлыланы санга юлюшге кѳойдула.

Кеси кесине „Хайырсызны ауузуна кырдык джетмегенми-
ди“, деб, хатхусун ачыб, ич джау кѳрмей, джѳрме чыгъары-
гъындан тѳнгѳлюб, ичин кѳатында саламгъа салды.

Быкыны эм баш бутагъына тагъылгъан шкокга кѳзю дже-
тиб, алгъы бурун эжиуню джарашдыра тебреди:

Кѳара шкокну, кѳуру ыстынга улутма.

Аякъ кѳыйыныбызны кѳая ранлада кѳурутма.

Апсатыны барды сары чачлы кѳызлары,

Аланы да акъ тауладады ызлары...

Джырын бошагъандан сора да эжиуню мурулдай, кийик
эчкини арыкълыгъына мысагъат эте, Семѳнга бурулуб айтды:

— Бу санга кѳолай джол азыкълыкъ этерик тѳдѳю, алай
а кѳурудан кѳуйрукъ да игиди дейдиле, кѳарыусуз болгъан
заманда джыртаргъа джарарыкъды,—деб кѳолларын кѳар
джуммакъла бла сюрте, от джагъагъа олтурду:

Бадимат джанына тийгенин билдире:

— Кѳыямытны кѳошундан сѳрген тууарларынгы элге ча-
чыб келмей, бирин да бери чыгъаргъа эдинг. Тауда айлан-
нган эчкини не семизлиги болсун,—деб, кѳара суу джылын-
нган чоюнчукъну кѳлтюрѳб барыб, ичин этерге джарашды.

Семѳн кѳыйырларында суу кѳайнагъан кѳесеулени ышыра:

— Бизни ючюн хата джѳкъду, джарлылагъа бергенин иги
этгенди.

Къанамат Къыямитны къошундан сюрген тууарларын, Семён юретгенча, жарлылагъа чачыб келгенине Семён къууанганында, кеси да анга къошулуб къууана, сёзю башха джанына бурдуруб айтды:

— Былайгъа тууар сюрююню алыб келсем, мени сокъмагъым джабылгъынчы Къыямит эки аякълы парийлерин алыб джетер эди. Бу бёлек кюнде „Гитче ёзенни“ ичинде, бирер чегет талада джарагъан жарлылада джангы эт ашамагъан болмаз, барма къой, бир керилдиле!

Бадимат ичегилени сайлай, бери бурулуб къайырылды:

— Тууар сюрююню келтирмей, бир джангыз хайуанны чартлата келсенг а. Суусар мыллыкча, бу арыкъ эчкиден мен сизге не зат этейим. Тузубуз да джокъду, джашчыкъ да къалды да кетди, бир чырмалмагъа эди,—деб эчки ичден чыкъгъан кирни саламгъа джыйыб, эшикке атаргъа дорбундан чыкъды.

Тауадан ургъан сууукъ джел акъ унну боранлатыб, кюмюшден эгеулениб тюшген умурча, къарыусуз ышаргъан кюнде джылтырата, сибире келиб, уллу ташны аллына къалайды. Ташны къонушунда джашагъанла къар эшик аллыбызны битиб къоймасын деген къоркъууда, ташны эшикке чыкъгъан джангыз тешигини аллы, тирмен ташдан ун къуюлуб ёсгенча, ёсуб тебregenлей, къадалыб ариулайдыла, алай болгъанлыкъгъа, алагъа эришгенча, къб турмагъанлай биягъы къар къаланады.

Тёгерекге бурула, хауада къарауул болуб тургъан къушла, Бадимат эшикке мал хатху кесеклени атханын эслеб, тап тюшгенча, джерге тюшюб, эслеменлик этиб, мыллык кесеклеге, тешикден чыгъыб, кесин атхан тюлкую бюсюреусюз джанлата атылгъан ичегилени сайлаб тебретиле.

Нёгерле, отха бауурларын бериб, чоюнда къызарыб къыйырлары кёрюне бишген этге суюсюнуб къараб, кёзлерине, бурунларына тютюн киргенден бурун суулары келе, кёзлери къызарыб кеслери алларына джылай, башларын къутхара, бирер джанларына буруладыла. Тютюнню ийисгеб тургъандан эсе сууукъсураса да артына турургъа разы болуб, Бийнёгер ташны чунгуруна къысыла, эки къолун дженглерине кеблей, Къанаматха айланыб айтды:

— Ол кече „Наратлы къолда“ болгъан хапарынгы артына джетгинчи къалкъыб къалгъанса. Арыгъан хатеринги этиб къойгъанбыз ансы, артын эштирге тамышыб къалгъанбыз. Мыллыкны алкъын дженгил бишер джапысы джокъду, бош тургъандан эсе хапарны къыйырын бир айтыб къутулсанг,—деб ташны сууугъу сингнген сыртын джылытыргъа джау орунларын хыны къымылдатды.

Къанамат чыбыкъ къыйыр бла кюлге тамгъала сала:

— Адам асыры хапаргъа айтырча зат тюлдо. Алай бир кесек ууакъ дауурчукъ болду...—деб айтыргъа суюмегенин бил-

лире, кѡолундан кѡыйыры кюйген чыбыкъ бла чоюннга узалыб, тышына чыкѡган этлени ызына басды.

Семѣн, ѣсген сакѡалына кѣзлеринден акѡган джыламукъланы сюрте, мындан ары ачы тютюнню кѣлтюралмай, артына тура:

— Айт, айт, мен да эштирге сюйюб кѡалдым,—деб „кѡ“ харифни кескин айталмагѡанына сагѡышлана, Кѡанаматны им-башындан тутду.

Кѡанамат, кесини юсунден хапарчы болургѡа асыры разы болмаса да, башын энишге тутуб, кѡыйыры кюйген чыбыкъ кесек бла кюлде ат тамгѡала сала, башлады:

— Биз, кѡачыб кѡутулдукъ деген акѡыл бла, кѡошха кириб тургѡанлай, Биймырза джез бычакълы парийлери бла тѣгерегибизни алыб тургѡанлай, бусагѡатда ма бу кѡулакѡгѡа кирдиле деб Биймырзагѡа терс джол юретиб джиберген келбетли кѡартны унутханмысыз?

Унутмагѡанларын билдире, нѣгерлери башларын силкгенлеринде:

— ... Мухамат-Аминни кѡойларындан бир кутамны сюрюб, ѣзенде джашагѡан кѡарыусуз кѡошлагѡа чачыб, бир бѣлек кечени да джукъламай, келбетли кѡартны мурджарында таяныб, кѡалкъый башлаб, кѡошну ичи бла бир джыйылгѡан адам да кѡазанны тѣгерегине басыныб лахор эте тургѡанлай, „ойт“ деген бир ауаз чыкѡды. Эшик юсунде джууукъ тургѡан джашаланы бири, чартлаб эшикке чыгыб, келген кѡонакъны кѡошха чакъырыб кирди. Адам ортасы болгѡан бир кѡара шинли юсю кѡарыусуз адам, кѡошха кириб, адамланы аслам кѣргенинде джунчуй, тѣгергине арала туруб, тамада мурджарны бир кѡыйырын бошатханында, кеси аллына ахсына олтурду. Кѡонакъгѡа суусаб узатдырыб, кѡошну иеси аны таба бурулуб сорду:

— Не хапар, кѡонакъ, сен айланнган джюрюген джерингде? Ач болгѡанын кѡазанны кѡайнагѡанына дженгил-дженгил кѣз джетдириб билдире, чал ура тебреген сакѡалын кѡашый:

— Правленде олтургѡан маджаладан башымы алыб, юйдегим бла былай огъары „Чыгѡанакълыда“ бир кѡулакѡгѡа кѡысылыб турама. Хайырсызла, сабийле алысын болгѡандыла да, алагѡа гырджын джетдирелмей, элге тюшюб, тѣбен джаныгъызда ырхы ауузундан ѣтгенлей, таш джанындан чыгыб биреулен кѣкюрегимден шкокну тирей, сабийлерими ауузундан юзюб, эшекни сыртындан тюкю, кѡолан кѡабчыкъчыкъ бла кѡууутчугѡуму алыб кетди.

Хапарын бошаб, мыдах болуб кѡалгѡанланы да джюреклерин аурута, баш энишге кѡарагѡанында, кѡошну иеси, отну кѡыздыргѡанындан джанлай, бетин отдан кѡол аязы бла джабыб кѡорууларгѡа кюреше, сорду:

— Былайда ол тукѡум хаталаны этиб айланнган тумаланыкъ ким болду экен?

Къонакъ кеси къайгысына болуб, сагъышха терен батхандан, не сорулгъанны айырмай, кечигиб:

— Не-е?..—деб къонакъбай таба мууал къарады.

— Ким болду сени тоноуул этиб кетген?

— Къайдам, мен не билейим, къолайсыз джерде къаны келлик, мен Къанаматма деб шоккну кёкюрегиме тиреди да...

Къайгылы башын ары-бери силкиб:

— Былай бир къулакъ къыйырында къысылыб, ёле-къала, бир баш кечиндирир эдим деб тура эдим да, мында да Къанамат деб бир чыкъгъанды да къаныбызны ичеде. Тубан кёлтюрюлмеймиди, кетер эдим, юйдегим къайгылы болуб тура болур?—деб кёлтюрюле, эшикке къараб къазандан бурнуна эт бишген ийис ургъанында, къургъакъсыгъан эринлерин къымылдата, ач къысхандан кетелмей, ох-ох эте, мурджар агъачха олтурду.

Къошха басынганла манга бла къонакъгъа кёзюу къараб, къошну иеси келбетли къарт отну бир джанына къыйырлары кюйюб джыйылгъан кёсеулени джилтин этдире, отха атаргъа кюреше, мыдыхха джетиб кюйген бармагъын ауузуна дженгил элте, джыйырылыб, отдан артына тура, айтды:

—Къабджыгъынгы тоналгъанына бек улуу бушуу этдим, алай а аны Къанамат этди дегенинге ийналмайма, аны сени кибиклени чарпытычу къылыгъы джокъду.

Къашыргъа узалгъан къолун къолгугъундан чыгъара, къонакъ кёлю къала айтды:

— Нечик болмайды, Къанамат шоккну тюз кёкюрегиме тиреб, къабчыкъны эшекни сыртындан сермеб алыб кетди. Андан сора да Къанамат деген аманлыкъчы ибилиске кесин алдатыб, межгитде тургъан къуранланы теблеб, таугъа къачыб, аманлыкъ этиб айланады деб джума намазда афендини аууздундан эштгенме, ол аллай адам болуб алгъанды мени къабчыгъымы, ансы...

Къарабыдыр сабийлери къая джанында чалман къошда атабыз къууут келтирликди деб джерк бла боялгъан бирер къашыкъны къолларына алыб сакълаб тургъанлары кёзюне кёрюнюб, сёзюн артына джетдирелмей кюлге къарады. Къошха басыныб тургъан джашланы бири, мени къабыргъамдан тюрте, къонакъгъа айланыб сорду:

— Джаратылгъанлы хаджирет Къанаматны кёргенмисе?

Къонакъ, анча кере айландырыб соргъанларына ачулана, соргъан джашха хыны къарай, айтды

— Къууут къабчыкъны къорзтды, не этеме аны кёрюб, кёрмегеним таб ол болгъа эди. Былай тууарылдым да къалдым...

Тоналгъан къонакъ джууаб этерге алай чомарт болмаса да, ким эсе да мени атым бла джарлыланы тонаб айланганы

джюрегими уллу кыйнаб, кесин „хаджирет Къанамат“ этиб айланганны ызын бир табармы эдим деген муратда:

— Туура кылайда тонады?—деб сордум.

Айландырыб сорургъа болуб, къазанны дженгил тюшюрюлюгюнден тюнгулюб, ынгычхаб къобуб кетерге тебреди.

Къонакъбай, келбетли къарт, гузаба болуб:

— Тохта, тохта, кечегиде айыб тюлмюдю къонакъбай ташларгъа, олтур бери, былайда „Чыгъанакълыгъа“ баралмаймы къаллыкъса,—деб къошдан чыгъаргъа тебреген къонакъны этегинден тутуб олтурта, джумуш этген джашха айтды:

— Къазанынга къара, эт джибиген болур, къонакъ арыгъанды, тез бол,—деб къошдан чыгыб тегерекке къарай, къошну тебен джанында итни къаты юргенин эштиб, бир-эки тууайлаб, къаблаб чыкыгъан чабырларына къар джыя, къошха кирди.

Къабчыкыны къутхарыб, кесин „Къанамат“ этиб айланганланы иегилерин санаргъа разы болуб, къазан отдан тюшюрюлюб, хар ким алларына салам тарта эт ашаргъа болгъанлай, акъыртын сылдыраб чыгыб, атха эрлай джер салыб, башымдан къонакъны „ырхы аууздан ётгенлей таш джанында“ дегени кетмегенлей, ёзенни энишге барыб, кесими элден чыкыгъан маталлы этиб, ырхы ауузгъа айланыб акъыртын ат джолну тебредим. Атны аякъ тюбюнде юшюген къар джырылдагъан, къулакъдан тюлкю кычыргъан таууш болмаса, ёзенни ичи рахат болуб, ёзенни басхан тубан да сыртлагъа кёлтюрюле, мен да ырхы аууздан чыккъым. Тюз аллымдан бир къаралды, атны юркюте чыгыб, мени таба шкок маталлы бир затны тутуб кычырды:

— Мен хаджирет Къанаматма, бусагъатдан джамчынгы теше бар!—деб тюз аллыма сюелиб тохтады.

Ауазындан ким болгъанын билирге суюлюб, кесими тыяргъа кюрешиб, атны аууздун тартыб тохтатыб сордум;

— Къанаматны джолда джюрюген джолоучуланы тонагъандан сора башха къарыу джокъмуду, сен кыйсы Къанамат боласа?

Артырагъына туруб, манга тутхан шкок маталлы затын ышаннга тарта, багъыр тазны кыакыгъанча, кычырды:

— Кёб гырылдай турма да, джамчынгы теш да сау-эсен джанла!

Андан ары кесими тыялмай тебжилдеб тебсей тургъан атны аллыма сюелгенни юсуне бошлаб, къамчини башына тартыб тебрегенимде, кесин „Къанамат“ этиб мени тонаргъа тебреген аманылыкъчы, къолунда тутхан шкок маталлы затын таякъ таууш эгдире, джолгъа тюшюрюб, башындан тутханлай, кычырыкъ этиб тебреди.

Секириб атдан тюшюб, джагъасындан тутуб, кычырдым: — Бюгечели тонагъан затларынгы бери чыгъар!

Аууздундан сёз чыкмагъанлай, уллу хыршы ташны артын-

дан кѡлан кѡабчыкѣны, тонну, эки джамчыны, бир бѣлек джибни алыб чыкѣды. Тѣбен джанында танг саргѣала, тоноулаб джыйгѣан хапчюклерин кесине кѣлтюртюб, кѡошну кѡатына джетгенлей, кѣлтюрюб баргѣанларын джерге атыб, джылаб тиледи:

— Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям этме,— деб атны бойнундан кѡадалды.

Кѡамчини сабы бла атны бойнундан джанлата:

— Кѡанамат кимди? Сен кѡайсы Кѡанаматса?—деб соргѣанымда, башын энишге тутуб:

— Кѡанамат зат да тюлме, алдагѣан эте эдим...

— Кѡанаматны танымаймыса?

— Эштген болмаса, кѣрмегенме.

— Не эштгенсе, Кѡанаматны юсюнден?

— Бир кюн эл джыйылгѣанда Кѡыямыт, Кѡанамат хаджирет чыгѣыб, элни тоноуул этиб айланады, дей эди.

— Кѡанамат мен кесимме, тоноучуду деб айталлыкѣмыса?

— Огѣай, огѣай! Бу джол бир кѡой, ансы ѣмюрде быллай зат этмез эдим,—деб арты бла джанлаб тебреди.

Атымы аманлыкѣчыны кѡачар джолуна буруб:

— Элни джарлысындан тонагѣан хабджюклеринги кѡошну кѡатына элт да бусагѣатдан кѣзюмден ташай!—деб мен габдешни аллында атдан тюшерге, тонагѣан хабджюклерин эрлей кѡош джанына атыб, кѣлеккеча кѡачыб, итле ызындан кѡуугѣанлай, кѡошну тѣбен джанына ташайды.

Танг атыб, анда-мында кѣкде кѡалгѣан джуддузла батаргѣа хазырланыб кѡалтырай, эртден аяз да кѡаты ура кѡошха киргенимде, тоналгѣан кѡонакѣ кѡобуб, кечеден кѣмюлюб кѡалгѣан мыдыхланы бир джерге джыйыб, от этерге кюреше тура эди. Киргеними эслемегенча, мени таба бурулмай, чабыр этген кѡолларын кюлге джуууб, эшикге чыкѣды.

Ачыракѣ болуб четенде манга кѡойгѣан эт юлюшню алыб сууукѣлай кемире тургѣанлайыма, алгѣы бурун „тоба, тоба, бу сейирге кѡара“ деген тауушу чыгѣа, кѡонакѣны бети джарый, кѡошха кириб мурджарлада джукѣлагѣанланы уята, кѡычырыб сорду:

— Джети джукѣлаб эсимде джокѣ эди, кѡолан кѡабчыгѣым сау-саламат кѡолума тюшерикди деб, кѡайдан табылды?

— Сени тонагѣандан сыйырыб келеме.

Кѡонакѣ ийнаныргѣа бла ийнанмазгѣа билмей, кѡолтугѣуна кѡашыргѣа узала, ышара сорду-

— Ол Кѡанамат дегенлерини бир джаман аманлыкѣчы хапары барды, ол кѡалай кѡайтарыргѣа унады?

— Сени тонагѣан Кѡанамат тюлдю, Кѡанамат ма менме,—деб аллына сюелгенимде, кѡонакѣны бети тюрлениб, артына туруб башымдан аягѣыма деричи сымарлаб, белимдеги гѣрохну эслегенлей, аллына сюелген Кѡанамат болгѣанына ишексиз болуб, башын аллына бир-эки джолда силкиб:

— Джашауунг кѣб болсун ким эсенг да,—деб узалыб бой-нумдан кѣчакѣлады.

Мени бйнуму эки кѣолу бла кѣаты кѣысыб, ауузланыб кетер муратда тамада мурджардан кѣобуб, кѣалыянны тарта тургѣан келбетли кѣонакѣбай кѣартны сол джанына чѣкдю. Келбетли кѣарт, кѣалыянны учхунун тырнагѣына кѣагѣа, балта бла юзгенча, кескин айтды:

—Кѣанамат джарлыланы тонамайды. Аны биргесине джюрюген орус джаш бла дагѣыда бир кѣарачай нѣгерлери ючюсю да унукѣгѣанлагѣа тюзлюк излеб айланадыла,—деб отха сюелген малчы гырджынланы бирин кеси сюртюб, кѣонакѣгѣа тутдурду.

Мен келбетли киши бла аны кѣонагѣыны кѣолларын тутуб, ыз аджашдыра ёзенни башына чыкѣгѣанымда, кѣолан кѣабчыкѣны иеси эшегини ызындан сюрюб, кѣарамдан ташайды...

Кѣанамат хапырын бошаб тохтады. Отда кѣсеуле чыкѣырдагѣан, эшикде боран улугѣан, бир-бирде кѣаргѣа кѣычыргѣан болмаса, таууш болмай джурт тынч болду.

Башларына кѣайнагѣан кѣмюк джабышыб, иги кесек сууу кѣуругѣан чоюнчукѣдан сюеклери агѣара тургѣан кийик этлеге кѣэюн джетдире, Кѣанамат Бадиматха татлы кѣараб:

— Тюбюне кетиб кѣалмагѣа эди, тюшюрсенг да боллукѣду,—деб ийилиб, таш тюбюнден чыгѣыб, кериле, созула, элге кетген Ибрахимни аллына кѣараб, келиб кѣрмегенинде, ташны доркѣунуну аллына кѣаланнган кѣарны аякѣлары бла бир джанына кюрей, таш тюбю кѣонушха кирди.

Семѣн Кѣанаматны хапарында бир сѣзню ычхындырмай тынгылаб, кесек заманны кѣатына чѣккен Кѣанаматха бурулуб айтды:

— Сен байланы малларын сюрюб келтириб берген джарлыла, ол кѣабчыкѣны иеси, санга аманлыкѣчыды деб кеслери айтхан огѣай эсенг, аланы кѣатларында биреу айтса да унамазла. Кѣыямытла не кѣадар кюрешселе да сени атынг джарлыланы арасында иги бла чыгѣарын тыяллыкѣ тюлдюле.

Семѣнну алай айтханы Кѣанаматны кѣлюн, джау сюртгенча, джумушатыб, баш энишге кѣараб:

— Сен юретген джолну, билгенимча, барлыкѣма,—деб Семѣнну кѣатына олтуруб, ючюсю да Бадимат болджар саламгѣа кѣалагѣан кийик этге джарашдыла.

Бийнѣгер базукну джырта келиб:

— Бирер кесек гырджын болса, джарарыкѣ кѣре эдим,—деб Семѣнну аллында ашалыб салыннган джауорунну алыб, джарыкѣгѣа тутуб кѣараб, тѣгерек буруб, кѣыйырын сындыра, саламгѣа атды.

Кѣанамат ашыкѣ иликни кемире, ышара сорду:

— Не кѣресе?

— Мен кѣрлюгю кетгенди,—деб нѣгерлерин кюлдюре, са-

ламгъа къуюлгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб, саламгъа чырмаб эшикке чыкъды.

Бийнѳгер, сюеклени кенгиге быргъаб, ызына айланиганында, сыртлыкъда къаралгъанны эслеб тохтады. Бир кесек къараб тургъанлай къаралгъан уллудан-улла болуб, чауулгъа ташайды. Улла ташдан ары бир кесекни къаралгъан ташайгъан джерге барыб къарагъанында, Ибрахим бир сагюнджюню да кѳлтюрюб, кюртге бата да чыгъа, этеклерин джел сууура келе эди.

Аны эслегенлей, Бийнѳгер эрлей ызына, улла ташны тюбюне, чабыб келиб, мекамгъа кирир-кирмез:

— Ибрахим келеди!—деб къууанч болуб къычырды.

Ташны тюбюнде джашагъанла бютеу юрюлюб чыкъгъанларында, улла ташны аллында Ибрахим аякъларын къагъа тура эди. Эм алгъын джетиб Бадимат къарнашыны бойнундан къучакълады. Аны ызындан Семѳн, бютеу бары да бирер кере Ибрахимни бойнундан къучакълаб, имбашындан джамаулу тулугъун ала, таш тюбюне джыйылдыла.

Семѳн, Бадимат къарнашыны мыдах бетине джити къарагъанын эслеб, Ибрахимге сорду:

— Не хапар элден?

Ибрахим эгечини бетине къараялмай, отджагъагъа олтура:

— Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джокъду.

Бадимат къарнашын мыдах кѳргенине тынгысыз болуб:

— Атам, анам не эте турадыла?—деб сорду.

Ибрахим баш энишге къараб, отну ышырыргъа кюреше, айтды:

— Этгенлери джокъду, турадыла.

— Атам къалай турады?

— Ол да... джашыныргъа кюрешиб турады.

Ибрахимни ауазын таб кѳрмей, Къанамат башха илипиннге бура, сорду:

— Быллай бир нек къалыб кетдинг?

— Элден мен чыкъгъанлы юч кюн болады. Келе келиб кеч болгъанында, аджашырма деген къоркъууда бир къошха бурулгъан эдим да, анда джашы суугъа кетген бир къарт къатын мени таныб: „Джашымы кѳзюнден кѳреме, бир-эки кюнню къалмай боллукъ тюлсе“,—деб къысханында, къарт адамны мыдах эталмай, бу заманга деричи алада туруб, таяна келеме.

— Къалайдагъы къошду, сени къайдан танийдыла?

— Къошлары былайдан узакъ тюлдю. Джашы суугъа кетиб ѳлюгюн табалмай айланганлай, мен айрымканда кѳргюзюб табхан эдиле. Андан бери къарт къатын мени кѳрсе, кѳзюне-бурнуна сугъады.

— Къайры бараса деб сормадыламы?

— Былай бир къошха джалгъа барама деген эдим да биз-

ни бла бир кесек тур деб, эки къарт да бек тиледиле, башымы кючден алыб келеме.

Ибрахим эгечини къатында кесин къатдырса да, сабий джюрегин уллу къыйынлыкъ басханын эслеб, Бадимат сезмезча бир джукъ ангылармы эдим деген муратда Къанамат сорду:

— Элде бизге не айтадыла?

Ибрахим, бир кесек тынгылаб туруб, къайын таякны къыйыры бла кюлю сыза, айтды:

— Маллары сюрюлгенден бери Къыямыт бла афенди, бизге табхан аман сёзлерин къуюб, элни къобарыб тутдурургъа кюрешиб айланадыла. Бизни тегерегибизде ала бурунларын урмагъан джер джокъду, алай болгъанлыкъгъа бир адамдан тахса табалмайдыла. Орамда мени кёргенинде, Къыямыт уругъа таягъы бла керилиб чабды, мен сермеб ташны, алыб тохтагъанымда, уругъа базалмай, аман, табханын къуя, джаныулай кетди. Артыкъсыз да „Чыгъанакълыда“ къошлагъа Къыямыт бизни къалайда тургъаныбызны айтдырыргъа ариу айтыб кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа алкъын бир адамдан да тюб табмагъанды. Бир-эки кере Биймырза бизни тёбен джаныбызда, ёзенде, стражниклери бла айланыб къайтханды.

Семён Ибрахимни хапарындан элни уллу асламы хаджиретлилени джанында болгъгъанын ангылаб къууанды.

Сёлешгенлери тохтаб, хар ким кесини сагъышына кирди, Кечеги болгъанын билдире, тюкю созуб къычырады. Кюнортадан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан-къаты уруб, уллу ташны тюбюне юшюген къарны къалаб, къачхынчыланы ташны бир джанына къысыб, кёллерин такъыр эте джыйын джанлыча улуйду.

Нёгерле отну мыдыхларын кюлге кёмюб, къарны джарыгъы бла тюблерине орун этиб, таш тюбюнде къар басмагъан джерге шындык болуб джатадыла.

Семён, кёзюне къалкъуу кире тебregenлей, джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб жангылыб, бир бёлек джолда керексизге къобуб, тешикден башын узатыб, къалын джулдузу кечеге къараб, ызына къайтыб джатды. Къатында хурулдаб джатхат Къанаматны эт джылыууна къысылыб, бу дуняны джашауун аз билген, халал нёгерлерин танг атханлай къоюб кетери эсине тюше джюрегин миз чанчханча ачытыб, Къанаматны къабыргъасына артыкъ да бек къысыла, кёлюне келди: „Мийик тауланы ичинде кеслерини байларына, бийлерине да патчахлыкъ къошулуб, боюнларындан басыб, эзилмекликде, къыйынлыкъда ёсген джарлыла къарангылыкъдан аллында манга бир кесек тёппелери бла къарасала да, бирге къачхынчы къарангыдан

джарыкъгъа чыгъа тебрегенлери кѣзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, тослары ким болгъанын айыра тебрегендиле“.

Тѣбенден кѣк кюкюреб джашнагъанны джарытханы таулары джарыта тебрегенди. „Кетмей, мында уяна тебреген джарлылагъа джол кѣргюзте турургъа керек эди, алай болгъанлыкъгъа анда мындан эсе бек керекли боллукъма, кетейим. Бютеу дуняда заимлени зорлукъларын къурутуб, урунганланы джарыкъ дунягъа чыгъарыргъа кюрешген Коммунист партия урунган таулулагъа керекли кюн мени энтда алагъа болушлукъгъа джиберир“,—деб кеси кесине сѣлеше, секириб къобуб, нѣгерлеринден кѣзюн айыралмай, бир кесекни алагъа къараб туруб, кѣмюлген мыдыхланы кюлден къазыб чыгъарыб, эрлей от тамызыб тебреди.

Иги кесекни кюрешиб, Бийнѣгер этген тюклю чабырланы аякъларына джарашдырыб, эшикке чыкъды.

Танг къуруму бла кетер джолуна къарай, ызына къайтханында, уллу ташдан берлакъ джанлаб Къанамат, Бийнѣгер Ибрахим къошбаш болуб, ѳрге сюелиб, башларын энишге тутуб тура эдиле. Семѣн къатларына келиб къошулгъанында, Къанамат, башын кѣлтюрмей, мыдах таууш бла айтды:

— Ёлгенди.

Ким ёлгенди?—деди Семѣн соргъунчу, Бийнѣгер!

— Темуркъа тюрмеде ёлгенди,—деди,

Тѣртюсю да, джумдурукълары къаты къысылыб, баш энишге къараб бир кесек тургъанлай, Семѣн, джаягъына тѣнгереген джыламукъ тамчыны сюртюб, тунакы ауазы бла шыбырдай, айтды:

— Бадиматха айтмагъыз, аны джюреги кюйюб тургъанындан хайыр джокъду.

Аны айтханына разы болуб, тынгылаб туруб, аякъ тюблеринде къар джырылдай, бир-бири ызындан таш тюбуне джыйылдыла.

Бадимат, Семѣнну джол азыгъын джыяргъа кюреше тургъанлай, нѣгерле бир-бири ызындан мыдах киргѣнлерин джюреги ушатмай, къабчыкъны аууз бау бла башын къыса, сорду:

— Танг атмай къайда айланасыз?

Къанамат, ауазын джарыкъ чыгъарыргъа кюреше, бурдуруб айтды:

— Тѣгерегибизни джел кюртден къалагъанды да, Семѣнну къалайтын кетеригине, джолгъа къараб келебиз.

Къанаматны джуабына джюреги асыры хош болмай, тѣбен эрнин ачитхынчы къаба, богъурдагъы бууулуб, ауазы тунакы чыгъа:

— Олтуругъуз да ауузланыгъыз,—деб тюненеден къалгъан этледен алларына сала, Семѣнга къалгъанладан артыкъ кѣл ашаб, джол азыкъдан къалгъан гырджын джартыны салыб, шыбыртсыз эшикке чыкъды.

Тау джелни къаты ургъаны тохтамай, къалын тюшген къарны ышыкъ джерлеге сибириб джыяды. Сууукъ къаты тутхандан ауузунгу ачханлай, тамагъынгы кысыб ауазынгы ачыкъ чыгъаргъа къоймайды. Джюрюген заманда аякъларынг къозгъагъан къарны джел бетинге уруб, ууакъ ийнеле чан-ылгъанча, ачытады. Минги Тауну тюени сырты маталлы эки дуппуруна кюн тийиб саргъалтханды. Къая киришледе джа-цагъан къанатлыла, сууукъну истемегенча, хауаны тюрю тауушдан толтуруб, къая киришни гегерегинден узакъ кет-мей учадыла.

Кюн батхан джанында уллу акъ сабанны ортасында ёзен-де нарат чегетле, акъ къагъытха къара мерекеб тегюлгенча, къараладыла.

Бадимат, башын не къайгъы кючлегенин ачыкъ айырал-маса да, джюрегини ауруб кемирилгени тохтамай, уллу таш-ны артына кысылыб джылай тургъанлай, негерле, Семённу ашыра, таш тюбюнден чыгъыб тебрегенлерин кёрюб, эрлей этеги бла кёзлерин сюртюб, кюртге бата, таш артындан чыгъыб квалгъанлагъа къошулду.

Семён башындан аягъына деричи тау кийимлеге кийиниб, азыкъ къабчыкъны сыртына бегите къайын таякъгъа таяна, негерлерини араларында къалайтын баргъанына къарай, ызла-рындан джел къарны боранлата, сыртлыкъгъа джетгенлерин-де, Семён, тохтаб негерлерине бурулуб, бир кесекни къараб туруб, сермеб, кёзюу-кёзюу къаты къучакълады. Кёзюу Бадиматха джетиб, кталай этерге билмей артына туракъ-лагъанында, Бадимат, кюртге бата келиб, Семённу белинден кысыб, артына тохтаб, джаулугъуну кыйыры бла кёзлери-не узалды. Семён, кетерге кёзю кыймай, бир кесекни не-герлерине къараб туруб, башындан чырпа бёркюн алыб, силке.

— Сау къалыгъыз! Башха, джарыкъ халда тюеибизге мен ийианыбма,—деб, бурулуб ызына къарай да бёркюн силке, кетди. Сырлыкъны тауусуб чегетни кыйырындан киргенинде да, юч негери къар дуппурну башында къарала тура эдиле.

Терек бутакълагъа тие да джагъасындан сууукъ букъу къуюла, ышан эте барыб, джангы сокъмакъ этилген къой джолгъа джарашды.

Сырта ургъан къаты джелни тылпыуу джетиб, мийик наратланы башларын силкиб, къарларын, агъызды.

Бир-бирде чырпы джанындан неда нарат тереклени къа-тына кваланган кюртден къоян чартлаб чыгъыб, ызына къарай, къачады. Терекни бутакъына къонуб тургъан къаргъа, адам келгенин эслеб, къанатларын къагъыб, бутакъ-дан акъ унну себе учду. Семён, тири атлам бла чегетден

чыгыб, уллу джолгъа чыкыгъанында, бир-бирде ызына, нёгерлерине, къарагъанын тохтатмай, аллында джел къуугъан къар букъуну сюртенлей, нёгерлери бла кесини ортасында чегет дуппур тюшгенинде, къарагъанлыкыгъа кёрлюгюнден тюнгулюб, джолгъа кесин салды.

Соруула бла ишле

1. Бадимат патчахлыкыгъа, джегиучюлеге къаршчы, эркинлик ючюн кюрешгенлеге не бла болуша эди? Аны сыфатын ачыкылагъыз.
2. Къыямытла, Биймырзала, Мыртазла Къанамат зат бла нек кюреше эдиле? Къанамат, Семён, Бийнёгер, Ибрахимчик эм аланы нёгерлери къаллай джашау къурар ючюн кюреше эдиле? Аланы халкъ не ючюн сую эди?
3. Къарачайны урунганларыны ангыларын, класс сезимлерин ёсдюрюуде орус ишчи—коммунист Семён Асташенко не иш бардыргъанды?
4. Эркинлик ючюн кюрешде орус революционерле эм урунганла тау халкылагъа (аланы ичинде къарачай халкыгъа да) къаллай болушлукъ этгенлерин ачыкылагъыз.
5. Хапарда атлары айтылгъан адамланы ишлерине багъа беригиз.
6. Къарачайда Къанамат бла аны нёгерлеринден башха хаджирет чыгыб патчахлыкыгъа, байлагъа, къаршчы кюрешгенледен кимни эштгенсиз? Бизни областда Совет власть къурар ючюн кюрешген революционерледен, алчы адамладан кимлени билесиз?
7. Планын салыб, хапарны айтыгъыз. Къанамат айтхан хапарны текстге джууукъ айтыгъыз.
8. Хапарны тилине багъа беригиз, бек ариу суратланыб джазылгъан джерлени табыгъыз.
9. Хапарны экинчи кесегини аллында табигъатны болумун суратлагъан тизгинлени азбар этигиз. Кесигиз табигъатны суратлаб, хапарчыкыла айтыргъа, джазаргъа юренигиз.
10. Бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз:
 - а) Къанамат—халкыны джагъы.
 - б) Тенглик ючюн кюрешде халкылары шохлукылары.
 - в) „Къара кюбюр“ романда мен артыкъ да бек нени джаратама?

Кёб затны, джашауну кёб тюрлю джанын кёргюзген уллу суратлау чыгъармагъа роман дейбиз. Романны магъанасы аны геройларыны, аланы сыфатларыны (образларыны) юсю бла ачыкъланады.

Аппаланы Хасан „Къара кюбюр“ деген романында Къарайда джашау талай джылны ичинде къалай баргъанын бир-бирине байланган кёб тюрлю хапар бла суратлайды. Романда класс кюреш терен ачыкъланады. Класс кюрешде Къанамат, Семён, Темуркъа дегенча иги халили геройла халкъны джангы, джарыкъ джашаугъа чыгъарыр ючюн кючлерин аямай кюрешедиле; Къыямыт, Биймырза, Мухаммат-Амин дегенча осал халили геройла халкъны джегиб, инджитиб турургъа излегендиле. Иги халили геройланы хали шартлары да игиди, аманланы уа-аманды.

Романда джыйырмагъа джууукъ герой барды. Аланы асламысыны сыфатларыны юсю бла ол къарачайлыланы XX-чы ёмюрню аллында джашауларын толу эмда терен ачыкълагъанды.

Соруула бла иш

1. Роман деб неге айтабыз?
2. Къарачай тилде джазылгъан къайсы романланы окъугъансыз?
3. „Къара кюбюрде“ баш геройланы сыфатларын ачыкълагъан джерлени китабда табыгъыз.

ТЕМИРЧИ

(„Джулдузла джукъланмайдыла“ повестден.)

Къагъыйланы Назифа.

Элибизде Ожайны танымагъан киши джокъду. Кёбюсюне аны атын да айтмайдыла, темирчи деб къоядыла. Ол бизни туура хоншубузду, узун къара киши, бир бирин тюртюб тургъан къалын къара къашлары, узун джукъа джаякълары, ташны къысса, къан чыгъарырай кючлю сингирли къоллары, юсюнде джукъа къумачдан этилген салкъын кёлеги, кёкюрегинден башлаб тобукъларына дери узун тери хотасы. Дженгил, алай а бир халал адамды. Къатыны уа анга ушамайды,

бир бурху адамчыкъ, сѣлешиб башласа, улуу кычырыб иерме да деб кѳоркѳгъандан, ауузун кѳол аязы бла джаб-ханлай, сѣлешеди. Кѳѳюсюне джай терек салкында, кыышда кесине ушаш гитче кѳууушчукъгъа кыысылыб, урчукъ ийиргенлей турады. Бу адамны мен ѳмюрде ачыуланыб, не кѳлкѳалды болуб кѳрмегенме. Ариу кѳара кѳзлери арыкъ бетине нюр себиб, адамны тюрсюнюне ышарыб кѳарай, кеси кесинден кѳоркѳа, кесин кѳалгъанладан кем ѳте турады. Тиши-рыула бютеу бары да Дадашча басымлыла, сабырла болсала, кѳалай иги боллукъ ѳди деб кѳѳ адамны кѳлюне келе болур. Мен да алайды деб турама, артыкъсыз да Дадашны кѳзатына келсем. Бир бирледе садларына алыб барыб, бу Сейит-Алийни тереги, бу Солтанны, бу Иссаны деб хар сабийини бирер терегин кѳргюзюб, биреринден бирер кѳгет ашамасанг, кѳоймайды, артыкъсыз да аскердегилени тереклеринден. Кесине уа бир улуу кѳарт терекни атагъанды, сабий джумдурукъ тенгли алмалары бла. Ол терекни уа мен темирчиге ушатама, узун, кѳара шилли кѳрюнеди кѳзюме. Садларында болмагъан кѳгет джокъду дерчады. Гургум, дугъум, наныкъ кѳекенле, тахтала, тѳббелери кѳкге тирелиб тургъан кѳарт кертме, ариу ийисли кызыл орус алмала, алаша шапдал терекле, кѳара бал эрикле, кюннге ѳришгенча саб-сары эрикле. Тереклени тюблерине чага ѳтилиб, мылы топракъ кѳарала, тахталада гин, гѳлендир, шибижи, сохан. Кѳач-кѳачла, дарий джаякъларын кюннге буруб, тереклени тюблеринден кука кѳарайдыла, хунаны джаны бла кызыл бла сары бир бири юсюне чабхан, башчыкълары пес бѳркчюклекча бир ариу ийис ѳтген гоккала, чыпчыкъкѳѳзлѳ, чилле чачакълы джаулукъну сѳдегейине тутханча, башчыкъларын бир джанларына бюгюб тургъан бишген балий бетли бир назик гоккала..

Дагъыда не дейим, кѳзюмеми кѳрюнеди, огъесе кертиси да алаймыды, былайда болмагъан ариу зат джокъду дерчады, андан сора да, садны гитче ѳшикчигинден былай киргенлейинге, бурнунга бир тукъум бир ариу ийис урады, духла сатылгъан тюкеннге киргенча боласа. Ичине кирген кѳой, орам бла озуб тебресенг да боласа алай. Былайы бла садха кѳарамай озгъан сабий кѳрмезсе, алай а чыртда хата ѳтмейдиле. Аны чурумун бюгюн да билалмай барама: темирчиден кѳоркѳубму, огъесе ариу кѳрюбмю тиймей ѳдиле...

Ожайны юсюнде дагъыда мен сейирсиниген бир заты бар ѳди... Садха барса, чага ѳтсе, урлукъ салса да, ѳнишге ийилиб, бети бютеу бирден джарыб, ана баласын ийнакълагъанча, кѳош ууучу бла бир мылы топракъны алыб, не ѳсе да бир затланы шыбырдаб башлар ѳди.

Кишиге сорургъа да болалмай, биргесине сенден кѳѳ киши айланмайды, кѳрмеймисе ким бла сѣлешгенин деселе, не дерме, деб, талай заманны джууаб излеб айландым, алай а Ожайны кесине соргъунчу, тынчыкъ табмадым.

Бир джолда уа биягы мен темирчи бла садда терекчикле орнатыргъа бардым. Алай барыб чунгурчукъла къазгъанлай-ыкъгъа, темирчи уллу къызыл къоллары бла топракны алыб, къуру да этиучюсуча, шыбырдаб башлады. Сора мен да, кеси кесиме кёл эте, темирчини кёзюне джити къараб:

— Ожай, темирчи, сен хаман энишге ийилиб, топракыгъа не деб шыбырдайса, ол сёлеше билемиди да?—деб сордум.

Темирчи ышарыб, къолунда топрагын джерге атыб:

— Джер бла сёлешеме, кенгеш этеме, джашым, ол да, адамча, ариуну сюе биледи, ийнакъласанг, бакъсанг, айтханынгы этеди. Дунияны башында джерден бай, халал джукъ джокъду, алай а андан ала билмесенг, ол учу-къыйыры болмагъан байлыгъындан ууучунг бла бир зат да берлиг тюлдю Аны кирити, ачхычы—къарай билиудю, адамгъа къарагъанча, сабийни ёсдюргенча, къарай билиу,—деб сынаб къарагъанча, кёзюме джити къарады.

Къобан ёзенни басыб тургъан сют бетли тубан, кюн тийгенлей, ёзенни ёрге джайыла келиб, сууурулуб, тас болуб кетеди. Эртден бла эртде турсанг, Ожайны гюрбеджисинден чёгюч таууш чыкыгъанын эшитесе, элни ичинде андан сора киши джокъду дерчады, аны кёй эсенг, сабий да аз кёрюнеди. Энди алгынча ныгышха чыкыгъанын да кёйгъанды, ол огъай эсенг, бизни бла да аз сёлешеди. Аны башын бир уллу сагыш басыб тургъанын темир ишлеген заманында да таныйса. Биз джашлыкъдан ангылай болмаз эдик аны не сагыш этгенин ансы, кърал къазауат эте, бычакны ауузунда тёрт джашы. „Немецле Ростовну алдыла. Кавказгъа джууукълашыб, Къобаннга джетиб келедиле“ деб эшитсе, темирчи тишлерин кысыб, джашларындан кёлкъалды болгъанча да эте эди:

— Ий, аман хомухла, былай аланы ызларына ыхдырыб нек иймейдиле, шо, алача болуб, къазауатха бир кирир эди,—деб къазауатда ат ойнатыб кёргюзе эди кёзюне. Хорлам ючюн ол не кече, не кюн демей ишлеб туругъа база эди, алай а джашла, къуру бизни элибизден кетген джашла, огъуна къаушатыргъа керекдиле ол итлер киштиклене деб, джумдурукъларын къаты кыса эди. Ол да алай эте тургъанлай, немецле Микоян-Шахарны алдыла деб кыйын хапар чыкъды. Шахардан къачалгъан къачыб, кими элге, кими да башха джерлеге кетдиле. Темирчиге бу хапар бек ауур тийди. Асыры кыйналгъандан барыб гюрбеджисин джабыб кёйдю. Кюн иссиде, сууукъсурагъан адамча, юсюне дженгсиз тончукъну къаблаб, бети къаралдым кёксюл болуб, ёмюрю ишлеб юрэннген адам талай заманны къолун кыйры

салыргъа билмей айланды. Къоллары эригиб, джюреги талпыб, не этейим, къалай джашайым деб тургъанлай, бир кюн эки немец офицер келиб, атларына нал ур деб темирчини гюрбеджисине алыб бардыла. Ишлемейди, ураллыкъ тюлме деб, джюреги бла гюрбеджисин тансыкълай тургъанлай, тушманына хатер этерге унамады. Немецле кеслерича нелени эсе да айтыб, башларын булгъай, эшикке чыгъыб гюрбеджини темир къадауун салдыла. „Ха-ха-ха“ деб, джаныуар таууш эте, кюлюб, гюрбеджини эки джанындан эки зажигалканы тутханларында, башындан кюн, ичинден от къыздырыб тургъан дыранла чыр-чыр-чыр деб дуу джандыла, от, ач джаныуарча, межамны джутуб башлады, бир кесек заманны ичинде гюрбеджини башы заф деб ичине тюшуб, от къатыш тютюн, суу чайпалгъанча, тёрт джанына чачылды. Темирчини от джуургъан басды болур деб отну къатына келирге къоркъуб тургъан тиширыула, къычырыкъ эте, алларына юрюлдюле. Эки мурдар а, атларына миниб, биягъынлай кюле, орамны энишге джортуб кетдиле. Къатынла кюе тургъан гюрбеджини эшигин ачыб, джукъ кёрмегенлеринде, тютюн кирген кёзлерин джыламукъ басыб, не этерге да билмей. Дадашха къарадыла. Ол къарыусуз адамчыкъ, бети акъ учхун болуб, кёзлери мутхузлана, кёлуне чабыб акъыртын бир джанына ауа башлагъанлай, тиширыулары бири къолтукъларындан тутду. Ала Дадаш къайгъылы болуб тургъанлай, тютюнлей тургъан гюрбеджини къая къабыргъасындан, уллу къанга ташны бир джанына этиб ышара-ышара, темирчи чыгъыб келди.

— Сиз мени сарынымы этерге асыры эртде джыйылгъансыз, къоркъмагъыз, акъла да „ёлтюрген“ эдиле мени, джаным асыры теренде болур, чыгъаргъа унамайды. Бизни бирибизни ёлтюргенликке, таулары ташларын эритген тынч тюлдю. Майна, тау тюбуне кирдим да, атанга налат бу чириген дыранланы кюйдюрмей тохтамасанг дедим да къойдум,—деб, тегерегине къарады. Ожай юйуне киргенинде, къарыусуз болуб тургъан Дадашны хончаларын суукъ суу бла сылай тургъан къатынла илгениб, ёрге-ёрге къобдула.

Къатынла Ожайгъа орун къоюб, ол олтургъанында, кеслери да бирери бирер джерге чёгелеб, джаулукъ къыйырлары бла кими ауузун джабыб, кими кёзюн сюрте тургъанлай, Ахмат темирчини къатына барыб:

— Ожай, ой Ожай, сен къарт анамы насыб ташын бюгюн ба этгенми эдинг?—деб, къартны кёзуне „хо“ де дегенча къарады.

— Хо, токъмакъбаш, этгенем. Ташны ба этмесем, таш мени джашырамы эди?—деб Ахматны белинден тутуб кесине къысды. Ахмат да бурнун тартыб, кёзлерине тюшген чырпа бёркюн артыракъ эте, Ожайгъа къысылды.

— Ах, мен джарлы, Сеит-Алийни атасы, ол дорбун бол-маса, эки эшигинг джабылыб да къала эди, мен аны билме-генме,—деди къарт анам, орунуна табыракъ олтура.

— Аны билген хазна киши джокъ эди, иги терен, аягъы-на дери барсанг, башындан джарыкъ ура, кёкню джуруну кёрюне турады.

— Ах, къабар къабынынг тауусулгъан болмаз эди, Сейит-Алийни атасы, ансы бу мурдарла алайда уруб кетер эдиле,—деди джыламукъларын сюрте, къара хуртда бет къатын.

— Эшта-эшта, атыб ёлтюргенни энди ала джукъгъа да санамайдыла. Адамланы тишлик этиб тебрегендиле, таджал юзюк, Къыямат деб ма быллай заманнга айта болурла,—деб, къарт Сыйлыхан башын эки джанына ата джылары тамагъы-на тыгъылыб тохтады. Темирчи, узун арыкъ джаякъларына къызыл, уруб, чал ургъан къалын къара къашлары туюлюб, эринлери бир бирине къаты къысылыб, кёзлери мойюшге чыракъ кетиб къатында киши болмагъанча, терен сагъышха кирди.

Къатынла да аны эслеб бираз сёл болдула, биз а, Ожай кёзюбюзге мыдах кёрюнуб, кёлюбюз аз блду. Аны мыдах этмез ючюн, барыб къарт анамы Насыб ташын ингирге дери ба этиб турургъа огъайым джокъду, алай этейим деб айтал-майма ансы. Менден къалгъанла да эслеген болур эдиле те-мирчини болумун, Сослан къургъакъсыгъан тамагъын ариу-лай:

— Темирчи, Ожай, сен бизге бычакъла эт, биз Парийни да Сараякъны да алыб барыб, аладан бошаб келейик,—деди. Темирчи ышарыб, ышаргъаны бла бетине да джылыу уруб:

— Къоркъма, балам, быллай кюнню къаны джерде къал-майды. Этерме бычакъла, айхай да этерме,—деб Сосланны башын сылады. Бир бёлек кюнден темирчи элде кёрюнмеди. Ташчыда къызына кетгенди деб хапар чыкъды, алай ол да, Ташчыда къызы, атасыны отда кюймегенин эшитиб келди. Къайры кетди, не болду темирчи? Аны билирге сизден да мен бек сюеме, аны ючюн болур халкъдан алгъа ол хапар-ны мен эшитгеним.

Темирчи, джанлай-джанлай барыб, Ёгюз Орунладан озгъанлай, Сары къаяны тюбюнде дорбунланы биринде тох-тады. Бир ингирде эшикде къашыкъла эте тургъанлай, къара суу табадан шыб деб юч атлы чыгъыб къалдыла. Ожай ил-гениб къачыб барыб дорбуннга кирди, Хасан келиб акъ джонгурчхаланы къатында юнгючню кёрюб, атдан тюшмеген-лей, энгишге ийилиб алды.

— Оллахий, джашла, бу бизни Ожайны юнгючюдю, бери къалай тюшгенди ансы. Ол къачхан сюрюучюмю эди, огъесе, ким биледи, не зат болгъанын. Ожай а былайда не этерик-ди?—деб бир кесек симсиреди. Андан арлакъ барыб, Хасан.

— Эй, уллу элден эсенг, бери чыкы!—деб кычырды. Сютден эрни кюйген сууну уф деб ичер дегенлей, Ожай Хасанны ауазындан таный тургъанлай, чыгълмай бир кесекни экили болуб турду.

— „Ким билед, бу кыйын дуняда Хасанны да не иннет бла айланнганын, былайгъа да къайдан чыкъды, аскерде шой эди да? Алай а бусагъатда башха адамгъа къой эсенг, кесинге ийнаннган да бек кыйынды,“—деб дорбунну теренине барыб, шкогун хазырады. Атлыла да симсиредиле: кетедиле да хапарсыз къаладыла, дорбуннга джууукъ барадыла да, алай да табсыз болады, ичи бла бир фашист джыйылыб тура эсе уа. Хасан уллу чынар терекни къатына келиб, дагъыда бир кычырды.

— Тюз адам эсенг, къоркъма да чыкы!—деди атлыланы бири тѣзалмай. „Энди меннге болур болду, джарлыны тюеге минсе да ит къабар дегенлей, келиб былайда да къайдан табдыла“,—деб чыгъар муратда аллына атлай келиб, акгыллы болуб тохтады. Дагъыда кеси кесине кѣл эте, бир кюн туугъан бир кюн ѳлюр деб, таукел болуб. дорбундан чыкъгъанында, батыб баргъан кюнню къарыусуз джарыгъы кѣзлерин къаматды. Эки атлы орунларындан кымылдамагъанлай, темирчини кѣргенлеринде, ызындан киши келемиди дегенча сескекли къарадыла. Хасан чынар терекден джанлаяракъ болуб, ышарыб Ожайны къатына келиб, саламлашхынчы:

— Ожай, нѳгеринг бармыды?—деб сорду.

— Огъай, тейри, оллахий, джанымы ала эдигиз да,—деб кюлдюрдю. Тюбешгенле бир-бири хапарын билгенден сора, Ожай, джашланы бирини атына миниб, биргелерине тебреди...

* * *

Талай партизан юйдеги Кѳкле-Тюбюнде колхозчула бла тургъанлы бир бѳлек заман болады. Аланы ичинде Даум да юйдегиси бла бар эди. Ол фашистле келиб, сабийлерин алыб кетедиле деб къоркъз, бюгюн келмеселе, тамблагъа ишек эте тургъанлай, Кѳкле-Тюбюнде къайдан эсе да бир самолет чыкъды. Биринчи кере джаз кѳк джашнаб, къургъакъсыб тургъан джерге къаты джауум джаугъанча, алайда адамлагъа ол бир тукъум бир ышанмакълык салды. Кертиди, алгъын немец самолѳтду деб, дуния орундуку тюбюне кирген эди, алай а тауушундан кесибизники болгъанын ангылаб, мыллыктарын эшикге атханларында, Борис, мени уллу къарнашым, быкыгъа миниб, (анга ол сагъатда онтѳрт джыл бола эди) акъ кийиз бѳркю бла самолѳтха кѳл булгъады. Ол сагъатдан самолѳт ызына бурулуб, къанатлары къаялагъа тиеди дегенча энишге учуб, къанатларында да уллу беш мюйюшлю

джулдузлары къызара, джерге талай къагъытны атды. Къагъытла кёкню мийигинде акъ гёбелекгелеча ариу учуб, анда-мында джерге къонуб башладыла. Уллу-гитче да, къоллары бла кёкге узала, къагъытчыкъланы джерге тюшюрмей, джан дарманы джыйгъанча джыйдыла. Алыб, къолуна тюшген, чабыб келиб анама бере эди. Сабийле да окъуй билгенле, амма-джукка эте, не да онг къолларына къагъытчыкъланы алыб, окъугъан сёзлерин айта, ызы бла да ыз-з-з деб, самолёт таууш этдирирге кюреше, къууанч тыбырлы болуб, чабыб тегерекни къыдыра эдиле.

Къагъытлада былай джазылыб эди „Багъалы совет адамла! Фашистлеге, алагъа кеслерин сатыб айланганлагъа ийнанмагъыз! Къызыл аскер сизден узакъ тюлдю. Кёб турмай джерибизден фашист джыртхычланы къууарыкъбыз.

Джашасын хорланмазлыкъ совет халкъ!“

Тиширыула анамы ауузуна къараб, ол орус сёзлени къарачай тилге кёчюрюб айта, ала да джыламукъларын сюрте тургъанлай, уллу джол бла Кёкле-Тюбюне айланыб келген бир бёлек атлыны эседиле. Къагъытчыкъланы джыйыб, кюйдюрюрге кёзлери кыймай, элтиб бышлакъ джыккырни тюбюне джашырдыла. Биягъы тиширыула, бетлери-къутлары кетиб, анамы тегерегине джыйылдыла. Сабийле да шош болуб, не айтадыла деб, аналарыны этеклерине джыйылдыла.

Хы, бир ишексиз энди ала бизге келедиле,—деб Дауум сабийлери къайгъылы болду. Алай а, анга ариу айтыб, сабийлери къатыш орундукъ тюбюне киргиздиле. Багъылгъан атлагъа миниб, юслери бютеу сауут-саба болуб, алты атлы стауатха кирдиле.

— Къайдадыла сизден къалгъанла?! Партизанлагъа азыкъ алыбмы кетгендиле, огъесе, аман къатынла, къошха кирибми турадыла?!—деб бир санча къошха айландырыб автоматын эки-юч кере чыкъырдатды.

Дауум юдегиси бла аланы табалары болубму къалады деб, кычырыкъ этиб анам мыллыгын къошха атханында, ол дюрген ха-ха-ха деб джаныуар таууш этиб кюлдю. Дагъыда, ойнагъаны кёлюне джетмей, кёкге айландырыб биягъынлай кюлюб автоматын „сёлешдирди“.

Ол сатлыкъны этгенин кёлтюралмай, Хаджи-Бекир:

— Оллахий, джигит, ёткюрлюгюнго къатынланы аллында кёргюзмесенг да боллукъ эди. Сени кибиклеге джарашхан ишни этиб айланаса, алайла этмесенг да кёребиз ким болгъанын,—деб аллына атлагъанлай, къатынла кычырыкъ этиб, къартны юсюне ёре турдула.

— Сени ананг, сени тамбай, бир къара таш табха эди,—деди къатынланы бири. Быллай джерде тиширыуну къызгъан къанын тыйгъан бек кыйынды, алай а ичлеринден бири къа-

тынны ауузун кѳол аязы бла джабыб, атдагыгѳа эрши кѳараб тохтады. Аны уа уялыр кѳаны джокъ эди. Кѳалгѳанлары кѳошланы тонаб, кѳѳзлери илинген затланы алыб чыкѳгынычы, ол ат ойнатыб, окъ атыб, эрикмей турду.

Хаджи-Бекирге уа, кѳартлыкъ хатерин да эгмей:

— Сени былайда кѳампайтырыкъ эдим, кѳарт теке, алай а не десенг да, киндигинг мулсиманига кесилгенди, джаназы этер адам табылмаз деб джазыкѳсынама ансы,—деб атны тѳегерегине айлана тургѳан кѳѳк самырны герох бла урду. Ит кѳансыб, джерни тырнай, уллу суу бетли акѳыллы кѳѳзлери джыламукъдан толуб, тѳегерек бурулуб болушугѳуз дегенча таууш этиб, джукѳланган кѳѳзлерин джанын алгѳан таба буруб, башын джерге ийиб, арт тылпыуун чыгѳарды. Атдагы бир уллу джигитлик этгенча, джукѳа кѳутсуз эринлерин джалай: „Кѳрдюгюзмю? Дыф дегенни болуру алайды“,—деб биягѳынлай,—ха-ха-ха!—деб герохун кѳабына джашырды. Былайда, джыйылгѳанла аны бойнун буруб кѳаядан атыб да иерик эдиле, алай а андан сора да беш атлы, кѳошланы тонай тургѳанлай, дагыда, кѳыйын заманны кюнлери, сатлыкѳла тебсеген тойну арты кѳуру да кѳан боза бла бошалады. Бюгюн да аллай бир зат болмасын деб, бир кѳоллары бир кѳолларын тыя турадыла. Аланы кѳѳзлеринде, алларында ат ойнатхан адам сѳфатлы джаныуаргѳа джийиргенмеклик дерт таныла эди. Джыртхычла кими бышлакъ, кими гырджын ашай, кѳолтукѳларына да табханларын джыйыб, атдагы герохун юч кере атханында чарглаб, кѳошладан чыкѳдыла. Атларына миниб, ызларындан партизанла сюргенча, думп болуб кетдиле.

Бѳрюлеча ол баргѳанларындан барыб Кѳарасыртда кѳошланы да тонаб, ызларына айланыб келе тургѳанлай, Кѳѳкледен озуб, Кѳайынлы талагѳа джетерге тонагѳанларын юлешиб тебретиле. Алай а кесини джигитлигин итни ѳлтюруб кѳргюзгенни кѳлюне джетмедиле. Ол кѳошлада тиширыулагѳа этгенча этеме дегенлей, джыйын джаллы уа бютеу да аллайладан джыйылгѳан кѳѳре эдим, анга окъну беклеб джанлаб кетдиле. Алайда аны сюрюучюле кѳѳруб, джаны саулай Кѳѳклеге келтиргендиле. Кѳошдагыла уа, былай кѳргенлей, таныб, кѳатынланы, кючден тыйгѳан эдиле. Кѳуру да Хаджи-Бекирни сѳююне бойсуна билген халкъ джыйылыб быллай оноу этди.

Джаралыны джараларын багѳаргѳа, амалы бар эсе, джанын сакѳларгѳа, энди ѳлмез дегенлей, ѳлтиб бир дорбунда, кѳачмазча этиб джашатыргѳа. Кесибизникиле келгенлей а, сюрюб барыб законну кѳолуна берирге.

Джараларын джуууб, джийиргенселе да, сау этерге кюрешедиле. Эсин джыйыб кѳѳзлерин ачханында, тѳегерегинде ол тюнене кѳоркѳутургѳа умут этгенлерин таныб, кѳоллары бла джанында сауут излей, табмагѳанында, эринлери кѳалтыраб, тишлери бир бирлерине таркѳ-таркѳ деб тие, кѳуйругѳу бла

сюркелиб, артына туруб, мурджарны мюйюшюне къысылыб, имбашы бла къошну къабыргъасын тебере:

— Ёлтюрмегиз, мени башым ючюн сизге кыйынлыкъ тюшерикди, сау кълсам а, мен сизге кёб джерде джарарма,— деб чыгыб кеталсам дегенча, биягъынлай имбашы бла къошну мюйюшюн теберди.

— Огъай, „джигит“, бир мылтыкъны имбашына тагъыб, къошланы тонаб айланыргъа кимни да келликди кючюнден, алай а сеничала аз тубейдиле. Сени башынгы сатаргъа излемейбиз биз, ол алайсызда сатылыбды, аны бизге кереклиси джокъду. Сеннге излегенибизни, кёб турмай кёрюрсе. Энди сени дыф дерге мадарынг болмаз. Милетине кършчы тургъанны ахыр кюню ма сени бюгюнюнгча болады. Джаныуарла да чабмайдыла бир бирлерине. Сен этиб айланган неге ушайды? Тууб, адам болмагъандан эсе, туумай кългъан ашхы эди.

Хаджи-Бекир анга адамгъа сёлешгенча сёлешгенин биягъы тиширыуаны бири кёлтуралмай:

— Ий, аны мени кълума беригиз да бир кююгъуз, бузоу агъач бла башын джарыб, ол итни кълансытханыча, мен да аны бир кълансытайым,—дегенлей, кёзлери Хаджи-Бекирни кёзлери бла тубешгенинде, уялыб, сёзюн бошамай кълды.

— Огъай, анга табанны басыб кълампайтыргъа кимни да джетерикди къларуу, алай а, ким да джашаууна кёре ёлюрге керекди. Джашай билген ёле да биледи. Иш анда тюлдо.

Мурджардагъы, маймулча, кёзлерин ким сёлешсе, анга аралтыб, эрнин-бурнун джалай, терен солуй, сермеб байланыб тургъан джарасындан да тутта, болуму эсине тюшсе, джюреги джарыла, кёзлери от чагъа, мюйюшге бекден бек кълысыла эди. Дагъыда башын кълалтыратыб, джумдуругъу бла манглайын туюе, „ый анасын“ деб тишлерин кълса, тегерегиндегилеге кёзюу-кёзюу кълараб, джалына эди:

— Ёлтюрмегиз мени. Кълан джерде кълалмайды. Мени излемей къларыкъ тюлдоле, ёлюгом табылса, барыгъызы да къларлыкъдыла, саулай кълсам а, айтама да, мен джарар кёб затыгъыз барды...

Аны сёзюне киши джууаб бермеди. Келтириб ашарыкъ, ичерик бериб ашатадыла, ичиредиле. Анга ашарыкъ салгъач кълатын, отха узалгъанча, ызына дженгил бурулуб, кълларын-дан джийиргене, экисин да бирден хотасына сюртдо.

Арадан талай кюн ётгенден сора, джесирни элтиб дорбунга джарашдырдыла. Ызындан негерлери джокълаб кюрешмедиле.

Къошчула джесирлерине айыбсыз кълараб сууукъдан, ашдан инджитмей турдула. Кълыш тюшгенинде, кесине отун этдириб, дорбунда от джакъдыра да джылыта турдула. Кълошлагъа элтигиз деб ант-кълрал этиб, тилеб да кёрген эди, алай а тиле-

гин киши кѡабыл этмеди. Немецле кѡачыб кесибиэникиле келгенлеринде уа, тюненеги „батырны“ элтиб берген эдиле. Джалда бара, ол башын кѡлтюрмегенлей, джутланыб тѡрт джанына кѡрай эди. Алджаб, таныгѡан адамымы кѡрдюм деб, бир бирледе алгѡа силкиниб да кѡре эди, алай а, дженгил огѡуна эс джыйыб, башын андан да энишге ийиб, терен ахсыныб, кѡзлерин кесини кѡкюрегине тиреб тохтай эди. Джалда ол таныгѡан хазна киши тюбемеди, анда уа танышла бир эки-юч да бар эдиле, фашистлени тепси тюблерин джалаб айланганла...

Ол джыл кѡалгѡан джылладан эсе хыны эди. Аны алай болгѡаныны кѡыйынлыгѡы кѡуру маллагѡа джетиб кѡалмай, джерибизни бетин теблеб айланган фашистлени да ахсындыргѡанды: эртденблагѡа, кѡарасанг, часовойлары юшюб турур эди, не да кюндюз Кѡобанны аязына чыдаялмай, джай кюнледе бетлерине пудра сюртюб айланыучу гитлерчи офицерле эски джууургѡанланы орталарын тешиб, кѡаз боюнларын андан кѡаратыб хыликелик болуб, эшикке алай чыгѡа эдиле. Бу болумгѡа сынаб кѡарагѡан, фашистлени кѡаруулары, джазгѡы джабалакѡча, эриб баргѡанын кѡрлюк эди. Аны фашистле кеслери да сезе, джаралы аюлеча, адамлагѡа кѡатдан кѡаты, хыныдан хыны бола эдиле. Бир кюн, эки немец солдат, кѡая башында Хаджи-Бекирге келиб:

— Млеко-млеко, яйко,— деб ийнекча ѳкюрюб, тауукѡча кѡангкѡылдаб кюрешдиле, болмагѡанында, морт тишлерин жыгѡырдата, чѡртлеуюк сындыргѡанча этиб да кѡрдюле, алай а кѡарт Хаджи-Бекир, тушманларына тиш ышартмай, кѡалын кѡара кѡашларын тюйюб:

— Кѡайсымы ѳлтюрюб келесиз, кѡарныгѡызлай оу болдукѡла,— деб бир юйге кириб кетди. Ач джыйын джаллыча, не табайыкѡ деб келген солдатла Хаджи-Бекирни ызындан чабханлайларына, алларына Хаджи-Бекирни гитче келини Саша сюелиб, кѡолларын джайыб тохтады. Узун, кюл бетли кѡзлери, бойнунда да бир эски шынтагы беллиги бла кѡартха тохта деб кѡычырыб баргѡан солдат табаны бла Сашаны хатхусуна уруб, юсю бла секириб, Хаджи-Бекирни джагѡасындан тутуб, кѡзюне-башына джетдире, джаныуар таууш эте, бетине хыны кѡарады.

— Старий осиеѲ!— деб тылпыуу тыйыла, кѡарт кишини кѡабыргѡа таба тюртдю, алай а Хаджи-Бекир, эмен терекѡа, орнундан тебмеди.

— Итле, сизде не адет, не намыс джокъду. Элге халеклик этеригизни былиб, бир къолум бир къолуму тья турады ансы, экигизни да къанджыгъама байлаб, бугъойлагъа атыб келлик эдим,—деб джийиргене-джийиргене айтды.

— Голодний сабака,—деб фашистле юйню тюз арасына тюкюрюб, чоюнда къайнай тургъан гыртчы гардошланы хурджунларына джыйыб, чыгыб кетдиле.

— Келин, мени амалтын кесинги ёлтюртюр къоя эдинг да, алагъа, адамлагъача, сёлеширге боламыды?

— Ый, не да болгъа эди да, дерт джетдирир бир кюн чыкыгъа эди,—деб келинини кёзюне къарагъанында, аны бетни акъ учхунча агъарыб, эки къолу бла да хатхусундан тутуб тургъанын эсledi.

— Келин, таянырмы эдинг? — деб, джунчуй, арбазгъа чыгыб къатынын чакъырды.

Саша талай кюнню тёшекден къобмай джатды. Бир кюн а, ёлеме деб къоркъа, Хасандан эртде келген письмоланы, аланы ичинде джашчыкълары тууарны аллы бла командировкагъа кете, столда къойгъан запискачыгъын „Джашчыкъ тууса—Асхат, къызчыкъ тууса—Фатима атарбыз“,—деб насыб кюнлерин эсине тюшюре, къагъытланы кёзюу-кёзюу окъуб турду.

Бир кесекден:

— Асхат, былай келчи,—деб, джашчыкъны къатына чакъырыб, исси джыламукъларын назик боюнчугъуна агъыза,—джашчыкъ, папа келсе, не айтырыкъса?—деб кёзюне къарады.

— Автоматынги бер, фрицлени ёлтюрейим дерикме,—деб, дженг ушчугъу бла да бурунчугъун сюрте, сир болду.

Джашчыкъны туюмечиклерин этиб, палтонуну джагъасын тюзете, башындан аягъына дери джити къараб:

— Бар, ойна, фрицлени папа кеси да хорларыкъды, сен уллу болургъа, автомат керек зат боллукъ тюлдю. Сен врач боллукъса да?—Сабий эшикге чыкыгъынчы, юйге немецледе ишлеб тургъан врач Пача улу кириб келди. Саша аны кёргенлей, джашчыгъыны билегинден кесине тарта:

— Сени ким чакъырыб келгенди? Ол къуллукъ этгенлеринге къасабчылыкъ этергеми излейсе?

— Саша, эгечим, мен врачма, врачха ауругъан ким да болсун, адамды. Андан арысын, къалай сюйсенг да ангыла.

— Къатыма келме, аладан эсе кёзюме 'сен эрши кёрюнесе. Шо, мен бир эркиши болгъа эдим, джаным былайда чыгъарыкъ болса да, сени тыйыншлынги табдырыр эдим.

Сашаны сёзлери Пача улуну джюрегине чанчыла, ол кече сайын терезелерине тийген ташланы тауушлары къулагъына келе: „Ма быллай бир адам мени ёлтюрюб кетсе, борчуму толтуралмай къаллыкъма“,—деб кёзлерин къаты джумуб ачыб, дагъыда:

— Саша, эгечим, аллайла этме. Мен борчуму толтурайым, андан сора сен да, не суйсенг, аны этерсе.

— Не эгечим хапарды ол?! Мени кърнашларым кърналарын тегюб айланыган заманда, сен кесинги сатыб, фашистлени багыб, кърнашларынгы-эгечлеринги ёлтюрюрге иесе. Тохта, сениге да келир кёзюу! Къуру тиширыула суу агъачла бла огъуна ууатырла сени омурауларынгы, тохта, ол сени кърнат тюблерине джыйыб тургъанла бир кетсинле!..

— Саша, ала кетселе, не суйсенг да этерсе, мен сени бла туююшюрге келмегенме. Аллайла этме,—деб Пача улу аллына атлагъанлай, Саша джастыкъ тюбюнден Войнични „Овод“ деген китабын алыб:

— Ма муну да бир окъусанг а, акъылынг башынга сыйыныр эсе уа?—деб врачны кёз аллына тутду. Анасыны ол халисин кёргенлей, эндиге дери не болгъанын ангыламай тургъан джашчыкъ кычырыкъ этиб, бойнуна къадалды. Пача улу тиширыугъа джукъ ангылаталмазлыгъын билиб, акъыртын ызына айланды. Джолну джол узуну ол башын энишге ийиб, кишиге салам бермей, кишиден салам да алмай, юйюне келди.

Экинчи кюн аны комендант чакъырыб:

— Сен, агъач киши, кызыл аскерчини къатынын сау этеме деб айлана болурса, ма ол къолунгда резининг бла ма былайгъа тагыб къоярыкъма!—деб дорданын врачны бурунуна тиреб, сигаретин тартды.

— Джюйюсхан комендант, элчиле сизни ариу кёрюр ючюн, мен аладан кесими аямазгъа керекме, мен сизникиме, не суйсегиз да этигиз, алай а адамла сизни къраллайла болгъаныгъызыны билирге керекдиле. Ол тиширыу сизни тилигизни биригиз кибиб биледи, сизге джарарыкъ эди, къоркъуб турады ансы.

— Биз адам ашамагъаныбызны билмеймиди?!

— Джюйюсхан комендант, мен айтханны ала эшитирге да унамайдыла. Ариуну суйген адамладыла.

— Энди сен, меннге, фюрерни айырма аскерчилерини бирине, барыб, „кел, ёмюрде нартюхден тоймагъан кърнынгы шоколаддан тойдур, деб айтмы дейсе? Къарайма да, сизде уят джокъду. Тиширыуугъуз эркишигиз да чегетге кърараб турасыз,—деб юй тюбюнде ары-бери бара, сол къол аязына онг чыначыгъын тиреб, сигаретни тарта, Пача улугъа кыйыкъ кърарады.

— Огъай, джюйюсхан комендант, мен ол тиширыу джарар деб айтханлыгъымды.

— Хы, мен орусча оруслуаны сатыб кетерикме, меннге тылмач керек тюлдо. Сиз, агъачдан чыкгъанла, Германияда болсагъыз, адам къралай джашаргъа керек болгъанын биллик эдигиз, анда сеннге фюрерни джаралы аскерчилерин ышаныган

къой эсенг, къоянланы бакъдырлыкъ да тюл эдим,—деб Пача улуну бетине сынаб къарады.

Доктор комендантха джууаб этмеди. Ичинден а, бизде да барды умутла, заман джетсе, мен сеннге атынгы унутдурурма, къоянларынгы къой эсенг дей эди.

— Сен мени айтханымы ангыладынгмы?—деди комендант, сёзню созаргъа излеб.

— Ангыладым, джюйюсхан комендант, алай а мен ол адамны юсюнден айтама.

— Адамла, не адамлагъа айтаса. Ала дарманны не болгъа-нындан, врачны ауруугъа джаргъанындан не биледице? Алай а, тохта, сен тюз айта болурса дейме. Эндиге дери агъач кишиле аякъларына кирген чыгъананы ала билмеген эселе, сен алагъа Германияны дарманларыны къарыуун сынатыб бир кёрчю! Биз ким болгъаныбызны ала олсагъатда билирле! Бош заманыгда бара тур, сен кесибибизникисе, билеме,—деб Пача улуна сигарет узатды.

Экинчи кюн эртденбла Хаджи-Бекирланы юйлерине биягъы, кишиге сормагъанлай, кириб келди.

— Джан алыучуча, энтда келеми тураса? Мен, сени къатыма къоярыкъ тюлме, билемисе?

— Саша, этме алай. Сеннге къараргъа, не да мычымай больницагъа салыб багъаргъа керек эсе уа? Мен сени сау этейим, сабийинг, эки къарт эки джанынгдан сеннге ышаныб турадыла, се...

— Сёлешме, кетмесенг, джаныма бычакъ салыб турама, алайсыз да халкъны джюрегин джарыб айланаса, кесинге бир хата этдирмей къоярыкъ тюлсе.

— Къой, мен сизни кибикиме, къалгъанладан аз сюе болмазма элими джерими да...

— Бизден болгъанынг ючюн джарылады джюрегибиз. Джамагъат бирден налат берген, сен къалай джашаргъа умут этесе, айт?—деб сёзюн бошайлмай къаты джётел этиб, джастыкъгъа таяныб, къол аязын да мангылайына басды. Къургъакъ-сыгъан тамагъына отда къызгъан ийнечикле чанчылгъанча болуб, кёзлери джилтинле эте, кёз аллында уллу, тюрюлю тюрюлю бояулу къуршоула кёкге кёлтюрюлюб тебредице. Пача улу джашил кружкачыкъ бла суу алыб онг къолу бла бойнундан тутуб, сол къолу бла Сашаны аузуна элтди. Къургъакъсыб, юсюнде акъ теричиклери буршу болуб тургъан эринлерине суу джетгенлей, илгениб уянганча этиб акъыртын къарыусуз кирпичлерин кёлтюрю. Бир такъыйкъаны ичинде джилтинлери тас болуб къалгъан кёзлери энтда джарыкъгъа ачыла, къарыусуз санлагъа джылыу ура, эси къайта башлады.

— Саша, мен сени болумунгу толусу бла ангылайма. Тилейме, къыйнама кесинги. Гурт тауукъну тюбюнде гаккыла да болмайдыла бирчала, адамла къой эсенг. Элни автоматланы

кѳан тѳгюле тургѳан джери кѳзюне кѳрюннгенлей а, тишлерин кѳаты кѳысыб:

— Кѳайдады?.. Аны кесингча этген болурмуса?—деб кѳоллары кѳалтырай, башын кѳлтюрдю.

— Саша, аны кѳайда болгѳанын менден эсе сен кесинг иги билесе. Аллай бир кѳаты кѳалай боласа? Не уа сен бизни тамам барыб тохтагѳан аман адамлагѳамы санайса? Ким да билгенича; билимибиз, кючюбюз, джашауубуз да бусагѳатда хорлам ючюндю. Сен а сау эки кюнню ичинде мени юсюнге ѳрге сюелтиб, джанымы кѳолунга алыб тураса. Сен алай этген, кѳалгѳанла не этерикдиле? Юйюгюзге кириб келе, джашчыкѳ: „Парий, юст-юст, фрицни тут!“—деб итигизни юстюреди. Ма аллайладан башлаб огѳуна, мени кѳрюб болгѳан бир адам джокѳду. Не да ол „аты игиле“ ариу кѳредиле, ышанадыла дебми тураса? Ала, кеслеринден болмагѳанны, тенгнге да, адамгѳа да санамайдыла, артыкѳсыз да бусагѳатда. Кѳб бармазлыкѳларын биледиле, аны ючюндю джан-джанларын талаб айланнганлары... Хы, сѳлешир кюнюбюз кѳб болсун, кѳайда,—деб, кѳзюне джити кѳараб тургѳан тиширыуну кѳатына джууукѳ келиб:

— Былайынг ауруймуду, былайынг а, былай этсем? Тохта-тохта, ма былайынг а?—деб сорду.

— Ой, алай-алайым, хы-хы, болду-болду...

— Хатанг джокѳду, биз аны бусагѳатдан алыб атайыкѳ. Этинги, чабакѳ этлеринги аурутханса, бюреклерингде хата джокѳду. Джарсыр зат джокѳду. Ма муну эки-юч кере юсюнге кебгинчи джакѳ, бу дарманладан да кюнюне юч кере, экисинден да ич. Бантаж киерге керекди, бир-эки кюнню джатыб тур, эркин кѳымылдама, чабма, ауур зат кѳлтюрме. Уллу хатанг джокѳду, санынгдан эсе джюрегинг кѳыйналгѳанына бек джарсыгѳанса. Хайда, эсен бол!—деб кѳзюне ышарыб кѳарай, ким болгѳанымы ангыладынгмы дегенча, сумкасын да алыб, дженгил эшикке чыгыб кетди. Саша бу затланы барын да, тюшюнде кѳрюб уянгганча, не айтыргѳа да билмей, газет кѳагѳытчыкѳны да кѳкюрегине кѳысыб, сагѳышха кетди.

„Хасан партизанда болурму? Алай эсе, кѳайдан келгенди, кѳалай тюшгенди бери. Бу Хасанны хатыды, бу сѳзлени да ол бла мен болмаса кѳ. киши билмей эди. Энди Хасан узакѳда болмагѳанына ишек джокѳду, алай а партизанлагѳа кѳалай келгенди?..“

Бу соруугѳа джууаб табалмай тургѳанлай, кѳолунда да отха кѳмюлюб бишген бир уллу зугул гардошу бла, бурунчугѳун тарга, юйге Асхатчыкѳ кириб келди. Кѳм-кѳк кѳзчюклери, назик кѳашчыкѳларыны тюблеринден джылтырай:

— Ання, бизге хаман фриц келиб нек турады? Энди кел-

се, Парийни ийиб къоярыкъма.—деб биягъы бурунчугъун да ичине тартыб, гардошундан къабды.

— Огъай, теличик. Алай этсенг, итинги ёлтюрюб, барыбызны да тутуб кетерикдиле. Папанг келсе, айтырса, бусагъатда сен гитчечиксе, былай кел,—деб джашчыкъны кесине къысды.

— Хы, Аскер менден къарыусузду, ол аны джелкесине ташны беклеб, хунадан чынгаб кетгенди, мен аны джыгъама да? Аны нек тутмагъандыла да сора?

— Къой, джаным, къой. Ол дохтурду. Ма мени сау этиб барады. Ол фриц тюлдо, дохтурду.

— Папа келсе уа, мен автоматы бла та-та-та деб, тейри, бютеу фрицлени ёлтюрюб къоярма, деб къолуна кертда автомат тюшюб къалгъанча бетчиги джарыды. Сабий кёзчюклери джангы тийиб келген кюнню таякъларыча джумушакъ джарыкъ тёге, арыкъ боюнчугъун да созуб, джюрекчиги тишлей, анасын къаты къучакълаб, къойнуна кирди..

Ала уяныргъа къачхы кюн тау артына къысылыб, къынгыр таякълары да юйге багъыр бетли джарыкъ тёге эдиле.

— Джашчыкъ, тур, джукълаб къалгъаныбызгъа къара. Тур, атанг излеб айлана болур сени.

— Ання, бычагъым къайдады? Не болду папа алыб келген бычагъым?—деб джукъусураб тургъан джашчыкъ анасына къадалды.

— Не бычакъ? Оу, хариб, тюшюнгде кёргенсе.

— Хы-ы, папа бергенди, кёргеменме тюшюмде,—деб джумдурукъчугъу бла кёзчюклерин ууа, орундукъдан тюшдю.

Саша да, джукълаб уянганымы огъесе дарманмы болушду да, къобуб кетейим дегенча болду. Эки къолун да джелкесине салыб, озгъан кюнню ичинде болгъан затланы сюзюб тебреди.

„Пача уллу кесибизникиди сора, Хасан бла да тюбешеди. Мен да алагъа болушургъа керекме, болушургъа, болушургъа... Неден башларгъа боллукъду? Не айтсала, андан. Огъай, айтханларын, сакълаб турмай, кесим бир зат этерге керекме... Не зат, не зат? Джетиб бир солдатны башына ташла бла уруб ёлтюрсем. Хар совет тишируу бирер фрицни ёлтюрселе, ала ны нелери къаллыкъды деб, тишлерин къыса, къолларын джелкесинден алды. Огъай, бирлери ючюн элибизни саулай кюйдюрюб къоярыкъдыла, мени да тауукъну бойнун бургъанча, бойнуму буруб, андан хайыр джокъду. Бюгече огъуна Марияны чакъырайым да бир да къуруса да партизанлагъа чындайла, къолкъабла джыяйыкъ...

Ашхам къарангыда, къолунда бир челек гардошу бла Мария кириб келди.

— Саша, Асхат айтхынчы да келиб, сени бла бир сёлешейим, былай этиб къачаннга дери турлукъбуз деб тура эдим. Кечебиз кюнюбюз да кече болуб, бу худжула ёмюрлери бы-

лайда джашагъанча кёрюнуб къалды кёзюме. Абидатны, Джатдайны къатынын да чакъырайыкъ, алай бла бир зат этерге керекбиз.

— Мария, носкиле, къолкъабла зат джыялсакъ дей эдим,— Аны да этербиз. Алай а бирерибиз бирер джерде ишлеб башламасакъ, биз кюрешге толусу бла джарарыкъ адамланы табаллыкъ тюлбюз. Майна, Пача улу эркиши башы бла, эки джанында эки солдат болмаса, эшикге башын къараталмайды. Биз а тиширыулабыз. Бизге не айтырыкъларын билемисе? Бизни къуру бетибизге тюкюрген бла къойсала, андан сора джукъ да керек тюлдю.

— Ангылайма, Мария, алай бизге бир оноу этер адам керекди, бир ангылагъан адам,—деб „Пача улу“ деб айтыб да къоялмай, бир кесек симсиреди.

— Да къайдам. Къайда табайыкъ аллай адам?

— Сен да, мен да немец тилни билебиз, барыб комендантха айтырмы эдик?—деб, Марияны кёзюне джити къарады.

— Биз, комендантха?—деб Мария къолун кёкюрегине сала, кёзтерини акъларын айландырыб тохтады.

— Хо, сен да, мен да.

— Къарагъан халкъ не айтыр?

— Мария, къарагъан халкъны барына да „мен партизанлагъа болушлукъ этерге излейме, менден джийиргенмегиз деб айтыб айланныкъ тюлсе“. Кюреш ачар ючюн, бир къауум затлагъа тёзерге керекди,—деб, школда сабийлеге айтханча, кескин айтды.

Энди сен бар. Айтыр затыбызны кюндюз айта турайыкъ, келсенг, джумушунг бла келе тур, от алыргъа, хоншулукъ алыб кел, чебген тикдирирге, атама тауукъ кестирирге—джумушубузну кюндюз тындыра турургъа керекбиз, не?—деб айтхан затларына кеси да сейирсине, орундугъундан ёрге турду.

Эртденбласында, кюн башладан ёрге кёлтюрюле, йод джагъылгъан сол джаягъына да мамукъ салыб байлаб, Саша больницагъа келди. Аны ары баргъанын кёрген Маджит, джылы саламлашханына сокърана, башын булгъаб, джерге тюкюре, ичинден неле эсе да айта эки къолун да сыртына салыб тюб эрнин къабды.

— Саша, не болгъанды? Тишингми ауруйду?

— Хо, бюгечели тангнга кючден чыкъдым.

— Олтур, къайда?

Саша, дохтур кёргюзген кенг шиндикге олтуруб, ол бир къолу бла мангылайындан тутханлай, чыммакъ акъ тишлерин ачды. Дохтур тишлени „тинтиб“ къарагъанында, ауузундан инструментин ала, ышарыб:

— Саша, джюрегингден, тишлерингден къайсы бек ауруйду?—деб сорду.

Саша не айтыргъа билмей, симсиреди. Сора дохтур дагъы-да сёзю кеси башлаб:

— Эгечим, кыйын ишни башларгъа тебрегенсе, джигит бол, неге да туберге боллукъса.

Ала сёлеше тургъанлай, аякъ тауушла эшитилдиле, дохтур къолуна кысхашчыкны алыб, биягъынлай, сол къолу бла тиширыуну мангылайындан тутуб „Къычыр!“—деб шыбырдады.

— А-а-а-а!—деб, эшик ачылгъан бла бирге, тазгъа тюкюрдю.

— Кимни къычыртаса биягъы сен?—деб аякъларын чалдыра, Дадаш кириб келди. Ол дохтурдан „ауузу бла бир уртларыкъ“ излей келгенди. Дохтур аны не эсе да кесинден чиркитмейди. Бошаууз адам махтана келиб, дохтургъа джарарыкъ талай зат айтыб иеди, „ауузу бла бир уртларыкъ“ табса.

— Бусагъат, ма, чайкъачы аузунгу деб, зугул табакъчыкъдан джашилсыман сууну Сашаны аузуна къуя, суу кисей бла джабылыб тургъан эшикден кириб, гитче шышачыкны къагъытха чырмаб, келгенни къолуна тутдурду.

— Кёрдюнгмю, Саша, бу адамдан сакъ тур, ала бир эки-юч да бардыла. Йодну джакъгъанынгы да иги этгенсе, къарагъан кёз ийнанныкъды. Джукъ керек болса, хаман кесинг келиб турма, ышанган адамынг бар эсе, аны да бир сылтау бла „ауругуб“ ие тур, бир бирледе кесим да бара турурма. Сизни бла мени арабызда—дохтур бла ауругъандан башха зат джокъду. Сёлеширибизни кюндюз тындырыгъа керекбиз.

— Мен бир джерде ишлеялсам дей эдим.

— Ишлемей амал джокъду. Орун барды, сен да комендантха бар да айт. Иш беригиз, сабийим, эки къарт, джашаял-майма де да.

— Мария да ишлерик эди.

— Ким Мирия? Ышанырча адамыды?

— Игитда ышанаса. Ол немец тилни менден да иги биледи. Мария Боброва, Максимнн кызы, институтда немец тилни окъутуб тургъанды, бери кёб болмай келгенди, аны киши танымайды.

— Хы, да аны юсюнден да иги сагъыш этерге керекди Клубха барсам, огъай—клубда болгъан болмагъан да джыйылыб турлукъду. Кёрюрбюз, тишлеринги алкъын сау этиб бошамагъанма, бир джокъларса. Энди юйге барма да комендантха бир кир, хапарынгы тамбла билдирirse.

Саша барыб комендантны аллына сюелгенинде, ол аууздундан бурнундан да бирден тютюн чыгъара, тюблери кёбюб тургъан макъа хыруу бетли кёзлерин джандырды.

— Нек келгенди?—деб, тылмачына бурулгъанлай, сора, тиширыуну башындан аягъына дери эки-юч кере къараб чыкъды. „Ариу бутларына къара, бети да, мыдахды ансы, Берлинни

театрларыны эм сыйлы ложаларында олтурургъа тыйыншлы эди. Неси да ариу, бизни тиширыула уа узун ашыкълы, уллу аякълы, эркишилеча уллу сюеклиле. Таулу тиширыула кеслерини гокка хансларына ушайдыла“,—деб кеси кеси бла сёлеше, шиндигине таяныб, уллу таууш этиб эснеди. Сора ёрге туруб, эки къолун да къойнуна салыб, тиширыугъа джууукъ келиб, биягъы тылмачха:

— Нек келгенди?—деб сорду.

— Джюйюсхан комендант, тиширыу иш излейди.

— О-о, быллай тау чыбчыкъгъа не иш керекди! Къайда ишлерге сюесе?—деб андан да джууукъ келиб, бойнун бюгюб, тиширыуну бетине къараб, орусча сорду.

Комендантны ауузундан ургъан аман тылпыу, Сашаны кёлюн булгъай, башын бир джанына тутуб:

— Къайда болса да,—деб немецча джууаб этди къыз.

— Солтан, почтада ким ишлейди?—деб сорду комендант, кёзю-башы джарыб.

— Киши да огъай.

— Хы-хы. Къайда ишлесе да, быллай тиширыу бизге керек боллукъду. Фюрер сизге джашау ачарыкъды. Сени юсюнгес-башынга адамча къаралса, Берлинни тойларыны бийчеси болургъа тийыншлы сыфатынг барды. Сенича тиширыула энди Германияны джеринде чагъаргъа керекдиле,—деб биягъынлай аузундан бурнундан да бирден тютюнню боранлатды.—Бюгюн огъуна ишлеб башласын, Солтан. Бар,—деб, Сашагъа эки шоколадчыкны да узатды.

Саша, аугъа тюшген джыбчыкъча, не этерге билмей, комендантха къолун узатмады.

— Ал, ал, къоркъма. Сен муну татыуун ёмюрде да кёрген болмазса.

„Мен садакъа джыяргъа келмегенме, иш излейме“ дерге да бир тебреди, алай а ол сагъатлай огъуна кесин басыб, сол къолу бла узатылыб тургъан фашист къолдан шоколадланы алды. Сашаны бармакълары фашистни жансыз къолуну сууукълугъун сезе, макъагъа тийгенча, къолундан джийиргене да этегине сюрте, барыб тылмач кёргюзген эски столну джанына чёкдю. Мюйюшлеринде гыбы аулагъа чибиңле тюшюб, кирпиччлери чачыла айланнган печни джалын ауузу мыдах къараб тургъан юйчукде кеси джангыз къалгъанында, не къабайым деб тургъан печни ауузуна эки шоколадчыкны да бирден атыб, биягъы къолун этегине сюртдю. Ол кюн Сашагъа эм къыйын кюнлени бири болду. „Ингирде былайдан къалай чыгъарыкъма, не уа атама не айтыб барлыкъма?“—деб сау кюнню къыйналыб турду. Бир кесекден сюек таууш эте, комендант кириб келди.

Бу мени бедешлик этерге айланады деб, ёрге турмагъан-

лай, бауурун столгъа кысды. Комендант кесин къатапаландыра, орусча бир-эки сёз айтды. Саша да кесини тилинде:

— Сизни артыгъыз болсун, адам тюрсюнлю джаныуарла,— деб ёрге кьоба ышарды.

— О, ставать не надо, корошо, корошо,—деб Сашаны имбашына бармагъы бла тие, ызына олтуртду. Комендант, Саша кьоркьуу этгенча, джюрютмеди кесин, кеслерича нелени эсе да айта, биягъынлай сюек таууш эте, чыгъыб кетди.

Бюгюн былай этген, кьолларына тюшюб кьалсам, кьалай чыдарыкьма?—деб, кеси кесине кёл эте, эки-юч сагъатны олтуруб турду. Ингирде юйюне кьайтыб келе, бир затны урлаб келгенча, адам кёреди деб кьоркьа, энишге бююлерек болду, алай а кеси кесине:

„Бюгюнден башлаб мени джашауум тюрленирге керекди, нек бююлеме, мени амалтын тенглерины ичинде Хасан джерге кьарамасын, джашчыкь, анам ана болмады деб, ахсынмасын,—дей, юйлерине джетди. Юйде уа Хаджи-Бекир кьайгъы этиб тургъанын кёргенинде:

— Атдя, сеннге айтыр затым барды,—деб башындан аягъына дери хапарны айтды.

— Да оллахий, биз этерни сиз этесиз, юйде эшикде да; энди бизден хайыр болмай башлагъанды. Сакъ болугъуз. Элде аман иги да болур, тюбегенигизни барына да ышаныб бармагъыз, биз этер зат болса да тартынмагъыз, ол барыбызны да борчубузду, оллахий, былай бла джашамакьлыкь джаханымди,—деб юллесин кьабындырыб, тютюн ичиб башлады.

— Атдя, мен ишни кыйынындан кьоркьмайма, адамладан уялама, окьутхан сабийлерими бири аллыма чыкьса, бетими не деб кёргюзюрюкме деб тартынама ансы, джууаблы ишни башлагъаныбызны билеме. Джашынг да партизанладады,—деб, ол сёзюу ауузундан чыгъаргъанлай, Хаджи-Бекирни юллеси кьолундан тюшюб, бети учхунча агъарыб:

— Не дейсе, ол алагъа кьайдан кьошулгъанды? Тоба аста, кьалай кёргенсе аны сора?

— Кёرمегенме, ала бла болгъанын билеме.

— Оллахий, бек сакъ болугъуз, бу зат алай бла кёбге чыдарыкь тюлдю, ёлген а ахыратдан ызына кьайтмайды, сакъ болугъуз, аллах болушсун, биз этер зат болса да билдире туругъуз...

Соруула бла иш

1. Фашистле гюрбеджиге от нек салгъан эдиле?
2. Темирчи кьалай сау кьалды?
3. Хаджи-Бекир, темирчи кьаллай адамладыла, ала Ата джуртларын кьалай сюедице?
4. Саша бла Пача улу кимге кьаршчы кюрешедице?

ТАУЛАДА ТАУУШ.

(Романны кесегі).

Къобанланы Д.

(Онтёртюнчю башы)

РЕВОЛЮЦИЯ ЮЧЮН.

Бююн Уллу-Станседе айырылыб исси кюнлени бириди. Букъуну, зыгъырны да бир-бирине къатышдырыб келтириб бетинге уруучу джелле къайры эсе да тас болгъандыла. Кёкню кёзюнг джетген джеринде бир булут усдукгу да кёрюнмейди. Терекле чапракъларын голчу-молчу айландырыб, булчукъларын кымылдатыр мадар табмай, шош сюеледиле. Сабанланы асламысын къургъакълыкъ кысыб, кюн кюйдюргенди...

Стансени кюн батхан джанында тюз Къобанны бойнунда джарны башы бла тизилиб тургъан саламбаш юйлени бирини аллында бир мазаллы джохар терекни салкынында эки къарт олтурадыла. Аланы бири иги джашагъан адам болгъанлай, бетине агъы бла кызылы тёгюлюб, сёлешген заманында кюлларын тири-тири кымылдатыб, бармагъын хауада ары-бери силке, нёгерини джыйрыкъ мангылайындан джашил кёзлерин айырмай къарайды. Экинчиси сакъалыны ортасы бла мыйыкъларыны учлары тютюнден саргъалгъан, мукгурсырт къартчыкъ джагъасын толтурмагъан иничге бойнун аллына созуб джётел эте, нёгерини ауузуна чабмай, тынгылайды.

Андан-мындан келтириб сансыз затланы юсюнден сёлеше келиб, кызылбет къарт:

— Кёрюрсе быйыл халкъгъа бир уллу ачлыкъ джетмесе. Джукъ да къалмагъанды...—деб ахсынды.

— Къазауат ары бир бошалгъа эди ансы, дуняда тынчылыкъ болса, къалгъаннга аллах буюргъан бола барыр эди...

— Къызылла хорласала, аллах сеннге не буюрлукъду. Сабанла бош кюйгендиле дебми тураса? Аланы аллах, антихристлеге ашатмаз ючюн кюйдюргенди. Эх, Макар... Макар, сен керти да Макарса ансы, эки кёзюнг бир джукъ кёрюр эдиле.

Бу сёзлени эштгенлей, арыкъ къартчыккыны сырты тюзелди, эки кёзюню къабакълары ёрге кёлтюрюлюб, кызылбетлини джашил кёзлери бла тюбешдиле. Бу джол кызылууурт-нукъула не бек кюрешдиле эсе да, арыкъ къартчыккыныкыла бекден-бек джана келген болмаса, чыртда джукъланыргъа унамадыла.

Арыкъ къартчыкъ нёгерине къуру джити къарагъан бла къалмай, былай айтды:

— Агафон, сен мен танымагъан адам тюзсе. Алексей акъ аскерде прапорщик болуб къуллукъ этмесе, алай сѣлеширик тюз эдинг. Сен джангыз кесинги джашынг хорланмаз ючюн, бютеу акъланы хорларына разыса ансы, ол Къызыл аскерде болса, башха тюрлю сѣлеширик эдинг...

— Сени джашынг да къызыллада болмаса... Къысхача айтыргъа, экибизден къайсыбыз тюз болгъаныбызны къарнынг къысса ангыларса.

— Помещиклеге ортакъ ишлемей, хар ким джер юлюшюн тенг алса, бир адам бир адамны къыйынын ашагъан къалса, бизни къарныбыз къысарыкъды деб, сен аны ючюн къайгъылы болма. Бизде сени кибикле амалтын ары бла бери бола турады ансы, къалгъан джерлени барында Совет власть хорлаб бошагъанды, акъла да къызылланы джанына кѣчюб ба радыла. Алексей да кѣчюб огъуна тура эсе уа?

— Аны кѣчерге мадары джокъду...

— Нек болмайды мадары... кѣох-кѣох-кѣох...

— Кѣчген-мѣчген хапарла бош хапарладыла. Кѣчгенни да къызылла уруб къоядыла дейдиле...

— Ол ётюрюкдю! Сени джашынгдан Борисенкону эки чыны артыкъ эди. Бюгюн а былайгъа майна властны ол салыб келеди... Аны кибики... кѣбдюле... Бизни джаш ол кюн юйге келгенинде, аллай кѣблени кѣчген хапарларын айтыб кетгенди...

Ишсиз къартла андан ары да неле сѣлеширик эселе да, сууну ол джанындан сыртлыкъда бир къызыу келген атлыны кѣрюб, сабыр болдула. Къысхасы бла ётер муратда ол талланы ичине ташайды да, дагъы да джангыздан кѣрюнюб, къартла таба айланды, Атлы кѣб турмай, Къобанны ачыкъ джагъасына чыкъды. Къартла аны бѣркюне сѣдегей тартылгъан къызыл джурунну кѣргенлеринде, ол къызыл аскерчи болгъанын ангыладыла. Ол адам былайгъа джетгенлей, кѣб сагъыш эте турмай, атына къамчини джетдириб, суугъа кирди. Арлакъ баргъанлай, суу кѣбджеке джетиб, атлыны джунчута да бир тебреди, алай болса да аны аты къараб къарагъынчы сай джерине чыкъды. Ашыкъгъан адам болур эди, ол адам джюгенни тартыб атына къамчини джетдирди. Тик къабыргъада тыйылмай, ат бойнун энишге бошлаб туякъларыны бурунларында башына чыгъыб кетгенинде, къызылбет къарт джашил кѣзлерин джумуб, айтды:

— Къалай иги атды.

Арыкъ къартчыкъ къызылбет къартха бурулуб:

— Андан да атлы игиди,—деди,

— Мен айтханняга огъай деб бармазлыкъ болсанг, сеннге Макар деб да айтмаз эдиле,—деб къызылбет къарт, атлыны къайры бурулурун билирге излегенча, орнундан къобуб, ол кѣзден ташайгъынчы ызындан къараб турду...

Бу стансени джангыдан Къызыл Аскер алыб, акъладан бош этгенли беш кюн болады. Аны орта орамларында „Бютеу власть Советлеге!“, „Уруш тохдасын!“, „Джашасын Совет власти!“ деб къызыл къумачлагъа джазылыб, абадан юйлени къабыргъаларына тагъылгандыла. Билеклерине къызыл байлаула кысыб, стансечиледен къуралгъан къызыл отрядла, саф-саф тизилиб, ары-бери, озадыла.

Клисадан узакъ болмай, эки орамны мюйюшюнде сюелген акъ юйню эшигини башына „ШТАБ“ деб джазылганды. Штабны аллында кюрюч тереклеге тагъылыб тургъан тогъуз-он аскер ат башлары бла къуйрукъларын кымылдатыб, бир-бирде туякъларын джерге къагъыб, чибинледен кеслерин къоруулайдыла.

Атланы сакълагъан бир къызыл аскерчи барыб артмагъындан уллу тегерек ётмекни чыгъарыб, буруу башында тургъан юч-тёрт сабийни кесине чакъырыб, бирерине бирер уллу тилкем тутдурду. Сабийчикле ариу ийисли ётмеклени бушдукълаб башлагъанлай, орамны энишге айланыб къызыу келген атлыны кёрюб, къачыб, барыб биягъы бурууну башына къондула...

Атлы, атыны чабханын бузмагъанлай келиб, штабны аллында тохдады. Секириб джерге тюшюб, ат аныкъы болмагъанча орамда къоюб, къызыу атлаб, бачхычладан ёрге чыгъыб, эшик юсюнде сюелген часовойгъа джанындан чыгъарыб бир къагъытны кёргюздю. Часовой къагъытха къараб, башын силкгенлей, ол адам эшикни дженгил ачыб, ашыгъыш штабха кирди.

— Меннге комиссар Писарев керекди,— „къайсыгъызсыз“ деген магъанада стол джанында олтургъан экеуленнге кёзюу-кёзюу къарады. Аланы бири, кемсиз сау битген къара шилли адам, ёрге къобуб:

— Не керекди, къайсы частданса?—деб сорду.

— Мен ашыгъыш донесение бла келгенме!

— Писарев менме,—деб комиссар узалыб джашны къолундан пакетин алыб, ызына олтурмагъанлай, аны ичинде бюклениб тургъан къагъытны ачды. Къагъытда былай джазыла эди:

Отделни комиссары Писарев джолдашха.

Сизден келген буйрукъ бла Къарачай-Черкес эскадронлагъа юч джюз партизан къураб, къошханбыз. Былайда аслам кюч болгъанын сезиб, Шкуро сизге чабаргъа деб 5 мингден артыкъ аскерни Бешлеевка стансеге джыйыб башлагъанды. Разведка табхан хапаргъа

кёре, бирсикюн танг аласы бла Шкуро Уллу-Стансеге кирирге мурат этеди. Биз былайда къалыб кетсек, сизге хайырыбыз тиерик тюлдю. Буйругъугъузну бизни келечибиз бла къайтарыгъыз.

13-чю август, 1918-чи джыл

Гутякаров, Санин“.

Комиссар къагъытны окъуб бошаб, тюше башлагъан чачын кёолу бла сылай, орнуна олтурду. Джууаб сакълаб, алында сюелиб тургъан джашха къараб, Писарев:

— Ызынга юч-тёрт сагъатдан къайтырыкъса, ары дери ашагъан-ичген да этиб, кесинг да солу, атынгы да солут,— деб ариу санлы, ариу чырайлы джаш адамгъа джюреги илешиб сорду:

— Атынг неди?

— Ибрахим...

— Черкеслимисе?

— Огъай, къарачайлыма...

— Ким эсенг да, сеннге салынган аманатны заманында толтургъанса, сау бол,—деб, нёгерине къараб кёшду:

— Николай Николаевич, Ибрахимни ауузландырыгъа керекди, ач болур, атына да къарасынла. Тынчайыр джерин кёргюз да мычмай къайт.

Ала эшикге чыкъгъанлай, Писарев Ибрахим келтирген хапарны юсюнден кызылгвардия отрядны командири Борисенкогъа къагъыт джазды.

Комиссар къагъытны джазыб бошаргъа Николай Николаевич эшикден кирди. Писарев столдан башын кёлтюрюб айтды:

— Николай Николаевич, джаш бизге кёолай хапарны келтирмегенди. Шкуро беш минг адамы бла тамбла къалыб бирсикюн Бешлеовкадан бизге чабаргъа деб хазырлана турады. Чегет бёрюча ол бир джерден къачыб, дагъы да бир джерден чыгъыб айланады. Заман сакъламайды, Борисенкогъа ашыгъыш къагъыт джиберирге керекди. Эм ышангылы адамынгы бери чакъырт,—деб джазгъан къагъытын пакетге джарашдырыб, мюйюшлерине пашот салды.

Кёб турмай, Николай Николаевич бир аскерчини алыб, ызына кирди.

Комиссар джашны кёргенлей:

— А-а-а! Самарин, тамам тыйыншлы джашны келтиргенсе! Берлакъгъа кел,—деб, джашха столда пакетни кёргюзе, кёшду:

— Ма бу къагъыт эки сагъатдан „Н“ станседе Борисенко джолдашны кёолуна тюшерге керекди. Ангыладынгмы?

— Ангыладым! Джаным сау болса, заманындан да алгъа

къайтыргъа кюреширме,—деб джаш комиссарны аллында сир къатды.

— Хайда, ашхы джолгъа!

Самарин пакетни кёкюрегине терен джашырыб, бурулуб ашыгъыш штабдан чыкъды...

* * *

Уллу-Стансени акъладан сыйырыб аладан бош этгенден сора Борисенко тау этекледе элле бла станселени башларына бош этерге деб, юч мингиге джуукъ аскери бла кюнбатхан джанына кетгенди.

Бусагъатда Уллу-Стансени ичинде салыннган джорукъну сакълар ючюн, отделни комиссариатына бойсуннган къуру эки джюзге джууукъ адам къалгъанды.

Стансени ичинде къайгъы тохтаб, тынчлыкъ болуб бошамагъанлай, Писарев Гутякаровдан табсыз донесениени алгъанында, башында айтылгъанча, Борисенкогъа атлы чабдырыб, штабда Николай Николаевични къоуб, Окружкомгъа кирди.

Окружкомну тамадасы талай адам бла селеше тургъанлай Писарев киргенинде, орнундан ёрге къобуб саламлашды. Пономарев Писаревни ашыгъыш иши болгъанын эслемей:

— Андрей Савелич, шагърей бол, была къарачайлы джолдашларыбыздандыла,—деб, Писарев киргенлей ёрге къобхан таулуланы алларына келиб, аланы бирем-бирем комиссар бла шагърей этиб башлады. — Бу ючюсю уллу ёзенчиле Шахмырза, Къанамат, Таулан, бу джашладан да орта ёзенден Сагъит, бу да гитче ёзенчи Алий кёб болмай келиб, тау элледен болумну юсюнден хапар айта турадыла.

Писарев кёзюу-кёзюу бешисини да къолларын къаты кысыб айтды.

— Гутякаров бла Санинде бусагъатда неллай бир адам барды?

— Тёрт эскадрон бла юч джюзге джуукъ партизан.

Пономарев мычымай адам джибериб, къарачайлыла да тургъанлай, комитетни членлерин джыйыб, ишни болумун айтды.

— Уллу-Стансе,—деди ол,—тау элlege баргъан джолну ачхычыды, ол себебден биз аны къолдан ычхындырмазгъа керекбиз. Борисенко бизден къагъытны алгъанлай, аскерин бери айландырлыкды. Мен анга ишексизме. Меш айханны таб кёре эсегиз, аны джууабын сакъламай, Гутякаровдан келген джашха керекли буйрукъну бериб, заманында джиберейик. Алай этсек, Санин да Гутякаров да кече арагъа былайгъа джыйылырча боллукъдула. Башха айтыргы болгъан бармысыз?

Джыйылгъанла бары да Пономарев айтханнга разы болуб, оноу алайда тохдашханында, Писарев айтды:

— Алай эсе буйрукъну былайда джазыб, мычымай ашырыргъа керекди.

— Буйрукъ джазартъа бизден эсе сен устаса, джаз.

Писарев къагъыт джазартыны аллы бла телефонну алыб штабха сѣлешди:

— Николай Николаевич, Гутякаровдан келген джигит атына миниб, былайгъа келсин.

Телефон бла сѣлешгенден сора комиссар Санин бла Гутякаровгъа буйрукъ джазыб, пакетни джарашдырды.

„Атлы полкнун командири Санинге, партизан отрядны командири Гутякаровгъа.

Бу къагъытны алгъаныгъыз бла мычымай джолгъа чыгыб, Уллу-Стансени туурасында „У“ элде тохдагъыз. Былайгъа джетгенлей, экигиз да штабха келигиз.

Окружкомну тамадасы *Пономарев*
Отделни комиссары *Писарев*.

13/VIII 1918“.

Юсюнде тау кийимлери бла, тубюнде джарагъан аты бла чырайлы джаш адам келиб терезени туурасында тохдагъанында, Писарев айтды:

— Ма быллай джигитледен бюгюн былайда минг адамым болса, кишини да къыйнамагъанлай, Шкуро бла кесим „сѣлешиб“ къоярыкъ эдим.„

— Кесигиз бла бетден-бетге таныш болмагъанлыгъыма. хапарыгъызны кѣб кере эштгенме, къалайды таулада хал?

— Таулары алкъын тубан басыб турады. Халкъ джарыкъ кюннге чыгъартъа излеб бек термиледи...—деб Шахмырза джууаб этди.

— Къоркъмагъыз, былайгъа тийген кюн, сизни таулары да джарытырыкъды. Россиядан къачыб Красновла былайгъа басынган Шкурола, Деникинле, Масловла бир джанындан, ичибиздеги Къылычгерийле, Мырзакулла да бир джанындан чыгыб, бир кесек къыйнадыла. Алай болса да барыбыз да кючюбюзню бир этсек, былайын да тазаларбыз аладан,—деб ышара, Пономаревгъа бурулуб къошду:

— Шкуро Бешлеевкыгъа аскерин джыйыб, тамбла къалыб бирсикюн бери кирир мурат этиб айланады,—деди.

— Ким айтханды сеннге ол хапарны?

— Гутякаровдан атлы келгенди. Хапар керти хапарды.

— Борисенкогъа билдиргенмисе?

— Бусагъатда атлы чабдырыб келеме.

— Бу джол къонакълары хатерлери болсун, мындан ары, Писарев джолдаш, эсинге алыб къой: аллай ишлеге энчи оноу этилмейди. Къагъытны алгъанлай, Комитетге билдириге керек

эдинг. Сен былайгъа келирге бошамасанг, менг сеннге барыргъа заман табарыкъма. Биз стансени ала да, ызына сыйырта туругъа боллукъ тюлбюз! Ох, къалай налат адамды, ол Шкуро... Кёбмю болады, ол аскерин да къырдырыб, тогъуз-он адамы бла къачыб кючден къутулгъанлы? Энди уа не этиб айланады, къайдан да табады бу быллай бир адам?

— Да къайда къалгъан-булгъан да къачыб, аны къолуна джыйылыб барады...

— Неллай бир адамы барды?

— Беш минг чакълы бир...

— Охо-о! Борисенконукъуланы, Гутякаровнукъуланы былайдагъыланы да бирге джыйсанг да аладан аз болабыз... Адам табарыкъ эсек да сауут джокъду. Бу джолдашла да Ташчыны ишчилери бла элчиледен партизан отрядла къуарыгъа деб сауут тилейдиле. Сауут, сауут... Къайдан алсын адам сауутну?

— Эки-юч сагъатдан Борисенкону джууабын аллыкъбыз. Ол ызына къайтыб. урушха кире эсе, сауут джетиширикди.

— Заман, заман азды... Борисенкону джууабына кёре, Гутякаров бла Саниннге да буйрукъ джиберирге керекди,—деб, Пономарев столда къагъытха не эсе да джазыб сорду:

Олтургъанла бары да башларын терезе таба бурдула. Кёрюшмейин арадан он джыл озгъаны да, Ибрахимни ёсюб уллу адам болгъаны да Къанаматны кёзюн алджаталмадыла.

Терезеден къараб Ибрахимни былай кёргенлей, Къанаматны бети учхунча агъарыб, секириб ёрге туруб:

— Ибрахим!—деб къычырыб, мыллыгын эшикке атды.

Ибрахим окружомгъа кирирге деб, атындан тюшюб, бо-сагъа таба айланды. Юйден гузаба чыгъыб келген мазаллы къарасакъал адамы кёрюб, „бу уа къайданды экен“,—деб кёлюне келе, эки кёзюне джити къарады. Къарасакъал Ибрахим умут этгенча озуб кетмей, тириден-тири атлаб, джетиб къайынын къучагъына къысды. Кёзлерине джуукъ къарагъанында Ибрахим да къарасакъалны таныды.

— Къанамат!—деб, къычырыб, ол джанындан да бек сюйген кюеуюню кёкюрегине къысылды. Ибрахим асыры бек къууаннгандан джюреги такъыр болуб кёзлерине джыламукъ урду. Къанаматны сакъалында да талай джыламукъ тамчы джылтырады.

Шахмырза Ибрахимни ким болгъанын кеч эскериб, ол эки адамгъа сейирсиниб къараб тургъан орус тенглерине айтды:

— Унутмагъан эсегиз 1907-чы джыл Къанамат бла къачыб, хаджирет болуб айланган джашчыкъ ма бу, кеси да Къанаматны къайыныды.

Пономарев Писаревни джелкесине къараб:

— Бери чакъырыгъыз да бизге да танытыгъыз, кесигиз-кесигизге хапар айтыб турмагъыз да,—деди.

— Аны эштгенча, Къанамат бла Ибрахим бир-бирине къараб бек къууангандан, бетлери къызарыб, босагъадан кирдиле. Ибрахим олтургъанланы барысы бла да саламлашды.

Пономарев туруб, Ибрахимни аллына келиб, къолун тутуб, атасыча кёзюне джылы къараб, айтды:

— Ибрахим, къалайды саулугъунг, солутмагъанлай ызынга ашырабыз, кёлюнг къалмасын.

— Хата, джокъду, буйрукъну толтурургъа мен хар заманда да хазырмал!

— Аскерде къуллукъ этгенли неллай бир болады?

— Къазауатны аллындан бери да аскердеме.

— Юйге тансыкъ болгъанмыса?

— Заман келсе, юйге да къайтырбыз.

— Керти атайса, эм алгъа джолну багушдан тазаласакъ, юйге баргъан да тынч боллукъду. Шкуро деб бир багушну джел бизни таба сюрюб келеди деб хапар келтиргенсе да, аны къоратыр ючюн сен ма бу пакетни Саниннге неда Гутякаровгъа табдырыргъа керексе,—деди.

Ибрахим ышарыб пакетни хурджунуна сала, кетерге эркинлик алды.

Къанамат къалгъанла бла къалыргъа чыдамай, Ибрахимни ызындан арбазгъа чыгъыб айтды:

— Бусагъатда сёлешир заман джокъду. Джангыз айтырым, керек болмагъан заманда чёреклик этме.

Ибрахим анга джууаб берир орнуна эрлай атына миниб сорду:

— Юйден хапарынг бармыды?

— Къайгъылы болма, бары да тынчдыла...

— Тамадала бары да былайдадыла, тиле да энди биз бирге болурча эт!—деб, атына къамчини джетдириб, къызыу джортуб, Ибрахим орамны ёрге айланды.

Эки кёзюн андан айырмай, ызындан къараб туруб, Ибрахим башха орамгъа бурулуб, кёзден ташайгъанлай, Къанамат гитче Ибрахимчикни бу болумда кёргенине джюреги кёлтюрюлюб, ышара-ышара ызына кирди...

* * *

Аскер къуллукъгъа туугъан адамча юсюне саууту-сабасы окъ бла кебча джарашыб, бир сары шилли чырайлы адам картада къызыл карандашы бла талай джазыуну тегереклерине сызла тартады. Дагъыда бир кёк карандашны алыб, картаны бир башха джерлерине кёк сызла тартыб, ол башын кёлтюрю.

Ол адамны джылы къатында сюелген алты нёгеринден джаш болса да, ала аны айтханына да, картагъа къараб этген оноууна да толук ышаныб тургъанлары бет тюрсюнлеринден ачыкъ танылыб тура эди. Сары шилли адам сёлешген, джаз-

гъан заманда да къалгъанла эс ийиб тынгылагъанларына, кёре, ол алагъа тамадалыкъ этгенине ишек джокъ эди.

Картагъа керекли белгилени салыб бошагъанында, тамада командир тау кёллеча кирсиз кёк кёзлерин нёгерлерине ай-ландырыб айтды:

— Комиссариатдан келген къагъыт бла бизни разведкабыз келтирген хапар бир-бирин тутадыла. Энди картагъа къарагъыз: ма былайгъа Шкурону аскери джыйылады. Ма бу сызланы ортасы аны Уллу-Стансеге келлик джолуду. Экинчи джол бла аны келир мадары джокъду, не ючюн десенг, бу джол андан эсе джыйырма эки километрге къысхады. Биз аны келгенинден хапарлы болгъаныбызны да ол бек ариу биледи. Бизни разведкабыздан къоркъуб, узагъыракъ болджалны аны ючюн салгъанды ансы. Шкуро этген муратын узакъгъа созгъан адам тюлдю. Ол Уллу-Стансеге эртденбла чабарыкъды, анга ишексиз болугъуз. Энди бизни юсюбюзден, Писаревге кавказ эскадронла бла партизан отрядланы керекли джерге чыгъарт деб джазгъанма. Бизни былайда аскерибиз юч полк бла разведка эскадрон болады. Биринчи полк „А“ элде, экинчи полк „И“ элде, ючюнчю да стансени къыйыры садда штаб бла бирге тохдайдыла. Биринчи полкну урушха мен элтирикме. Башларыгъыбыз былайды: бу тереклени алларында тёрт тоб, бу къулакъчыкъны башында чырпыланы аллында да сегиз тоб, онеки тоб да къабырланы алларында къурул-лукъдула. Тобчула бла артда да сёлеширикме. Джау мен айтхан джол бла келиб, бу сыртны энишге тюшгенден сора, мыллыгын стансеге атарыкъды. Шкуро бизни Уллу-Станседен узакъда болгъаныбызгъа ышаныб, ары урушсуз кирирге акъыл эте да болур. Ол керти да станседе аскер джокъду деб ышанырча, биз кесибизни билдирмей, иги джууукълашхынчы шыкъыртсыз туругъа керекбиз.

Шкурону аскери ма ол батыугъа джетгенлей, юч минутну тохдаусуз тоб бла урабыз. Тобла тохдар тохдамаз, биринчи бла экинчи полкла эки джанларындан, кавказ эскадронла бла партизан отрядла да ма бу джанларындан бирден уруб, башларын кёлтюрмезча этербиз. Шкурону резервине ючюнчю полк чабады. Заман азды, джолдашла, ангылашынмагъан зат бар эсе, соругъуз,—деб командирлеге къарады.

Штабны начальниги чачына акъ ургъан, адам ортасы болгъан бир къуу алаша адам сары шиллини тюбюнден ёрге къараб сорду:

— Яков Петрович, тобчула бирер адамны мычымай тобла къуруллуку джерлеге джибериб, кюндюзгю заманда болумгъа къараб, тоблагъа джараулу орунла сайларча этилсе, къалай кёресиз?

— Тюз айгасыз, тобчула бла сёлешген заманымда аны угутмазма. Дагъыда сорлугъу болгъан бармыды?

Кёзлюклерин тюзете, биреулен:

— Джаралыла къалай боллукъдула?

— Аланы юсюнден ары баргъандан сора таб джерге къараб, алай сёлеширикбиз. Хар зат да биз былайда эсеблегенча болса, кёб джаралы болмазгъа керекди. Бармыды энди уа сорлугъу болгъан?

— Атакагъа сигнал?

— Тобла атылыб бошалгъандан сора юч минут! Сигналыз башларыкъбыз. Бизге онг берлик, джаугъа эс джыйдырмай, бир къолдан дженгил уруб къаушатыуду, ол эсигизде кълсын!—деб Борисенко кенгешни битгенин билдире, столда картаны бюклеб, штабны начальнигине бере къобду,—разведка эскадронну командири бла штабны начальнигинден кългъанла бошсуз, джолдашла. Сагъат джарымдан джолгъа чыгъарыкъбыз!

Полкланы командирлери бла тамада врач тышына чыкъгъанлай, Яков Петрович разведканы командири, джаш адамгъа къараб, буюрду:

— Джолгъа кюндюз чыкъгъаныбыз да, аллай заманда джолну узакъдан кёрюнгени да сеннге белгиледи. Адамларынгы табыча кесинг юлешиб, биз барлыкъ джанында бир ишекли адамны ычхындырмай тыйыб, бизге ашыр. Огряд джолну джарымын баргъандан сора „Тузлу къулакъда“ тохдаб, алайдан ары, кёз байланнгандан сора чыгъарыкъды. Биз тохдагъан кёзюуде сиз да Родник деген хуторда тохдаб, андан ары джолунга бизни бла тенг чыгъаса. Уллу-Стансени кыйырына джетгенден сора, адамларынгы бир джерге джыйыб, бизни сакълайса. Ангыламагъан затынг бармыды?

— Барын да ангылагъанма!

— Ашхы, джолгъа мычымай тебрэ,—деб, узалыб джашны къолун тутуб, эшикке дери биргесине барыб ашырды.

Борисенко штабны начальниги бла кълыб, арадан экиюч минут да кетгинчи эшикден, ортядны комиссары Добринин кирди.

— Быллай адамла бла Шкурола беш болуб келселе да, къоркъуу джокъду! Полкланы бары бла да сёлешиб келеме, барыны да кёллери бек аламатды. Бизни отрядда комиссарны иши тынчды.

— Асыры бек махдама бусагъатда, не аламат аскерге да командир керекча, комиссар да амалсыз керекди. Сагъыш этиб къарасанг, менден эсе сени ишинг кыйынды. Ишлеген да менден эсе сен кёб этесе.

— Алай къалай айтаса, Яков Петрович,—деб, не заманда да намысына сакъ адам Добринин Борисенкону аузуна чабды.— Не бла бошадыгъыз?

— Экибиз оноулашханча, командирлеге болумну саулай ангылатдым. Джукъну тюрлендирмегенбиз, Семён Иванович.

Мени кѣлюме келгеннге кѣре, командирле джыйылган заманда сен да мени бла болургъа керексе...

— Тюз айтаса, алай а биз ючюбюз бирге оноулашхандан сора сиз былайда командирле бла, мен да аскерчиле бла сѣлешмесек, заман джетерик тюл эди да, аны бла кетгенме, кечмелик тилейме.

— Сен да тюзсе...—деб ышара, Борисенко узалыб, къабыргъа чюйге тагъылыб турган бѣркюн алыб башына кийиб, джанындан сагъатын чыгъарды.

— Охо, джолгъа чыгъаргъа къуру джети минут къалгъанды. Хайдагъыз, тебегиз, майна атла да джетдиле,—деб, саламбаш ючюкню алаша эшикчигинден аллына мукгур болуб, ийилиб, тышына чыкъды...

* * *

Экинди заманда бери тохдаусуз келиб, Бешлеевка станисени акъла кючлегендиле. Тогъуз-он солдат тюшмеген хазна юй къалмагъанды. Къой сюрюуге джыйын джаллы ычхынганча, Шкурону солдатлары тауукъ орунла бла тонгуз орунланы кызыу-кызыу джокълайдыла. Былайгъа джетер-джетмез аракыдан тылы сапынга дери табылгъанны тонаб, мукгур Захарны тюкенин бош этгендиле. Джелпегей кийген бѣрклерини тюблеринден таралмаган узун чачлары мангылайларына тѣгюлюб, эсирген кызыл хомхотла арбазда джаш тишируу эслегенлей, харх этиб силегейлерин чача, къолларын алларына узатыб, бир-бирине ал бермей чабадыла...

Садлагъа тагъылган ач атла, тереклени къабукъларын къайиш-къаиш къобарыб, татыуларын джаратмай, аякъ-тюлберине атыб, чибин къорургъа кѣлтюрген гуякълары бла теблейдиле.

Бир юйде кереклерин табмай, башха юйлеге джюрюген солдатла, орам бла айланыргъа эриниб, джетиб турган юй бачхаланы ичлери бла ары-бери сокъмакъла саладыла. Аскер кухняланы шапалары отун излеб къыйналмай, балтаны-батланы джетдириб, къургъакъ буруулану ууатадыла. Орамда джарыкъ таууш этиб ойнаучу сабийчикле бирери-бирер джерге кысылыб, бармакчыкъларын ауузчукларына къабыб, тѣрт джанларына къоркъуб-къоркъуб къарайдыла. Былай деб сѣз айтыргъа мадарлары болмай, онгсуз къартла ачуудан къургъакъсыган тамакъларын ариуларгъа кюрешедиле. Джайны джай узуну бачхаларында тѣрт санларын туюб кюрешген тиширула, бир ккню ичине джетиб къалган зырафлыкъгъа тѣзалмай, акъ джаурукъларыны учлары бла кѣзлерин сюртедиле. Бир анда, бир мында шкок, герох атылган тауушла эштиледиле. Бу стансечикге бир

уллу дертлери болгъан бандит сюрюү келгенди деген бол-маса, былайгъа бир масхабха сыйынган, тамада, кичи айыр-гъан аскер келгенди деб айтырча тюлдо

Стансени „маджал“ юлерини биринде эсирген офицер-лери бла бирге Шкуро кеси да олтурады. Аланы ичлеринде эгетлери зор бла алыб келген талай джаш тиширыу кёрю-недиле. Тиширыучукъланы кёб болмай джылагъанлары мы-дах кёзлеринден белгилиди.

Бекден-бек джылына баргъан офицерле ардан-артха кеслрин эскермей, генералны „намысын“ кёюб, тиширыула къайгъылы бола башладыла. Аланы бири Шкуро кесине те-джеб тургъан бир ариу джаш кызычкыны кёолундан тар-тыб, келтириб тобугъуна олтуртду.

Генералны къансыз акъ бети кыб кызыл кызарыб, неках къатыны селеке этиле тургъанча, джюреги чанчды. „Ол меникиди“ деб кычырыгъа ыйлыкъгъан эте эди, ингирли бичиб тургъан муратлары уа оюлуб тебреген эди-ле. Кёзню джумуб ачхынчы башында тюрю-тюрю сагъыш-ла бир-бирин ауушдура келиб, Шкуро секириб, ёрге туруб, кёолун ёрге кёлтюрюб, бир да аямай джумдуругъу бла стол-ну урду. Олтургъанла джукъ ангыламай, ау чабхан кёзлерин генералгъа айландырдыла. Шкуро эки джумдуругъун къаты кысыб, кёзлерин джандыра да джума, хамхотун офицерлеге бура келиб, тобугъуна кызын олтуртхан офицерде тохдатды.

— Джюйюсханла!—деб кычырды ол.—Мён сизни кё-люгюзню джазар ючюн биргеме олтуртуб, аш-суу ашатхан, ичирген заманда сиз не затла этиб башлагъансыз? Кесинги джюрюте билмей эсенг, кёзюмден кёраб кет бусагъат!—деб, бармагъын джюрегине джара салгъан офицер таба узатды.

Тенглери къараб тургъанлай, башына аллай учузлукъ джетгенинде, офицерни эси неге эсе да кетиб чырта ичгени болмагъан адамча, секириб ёрге туруб, бетин эрши этиб, Шкурогъа къайырылды:

— Былай заманда адамны кысдаргъа сени эркинлигинг джокъду! Былайда биз барыбыз да тенгбиз!

— А-а-а... Сен энгда джууаб этерик кёреме! Къарачы-гъыз ол мени бла тенгди! Ха-ха-ха!—деб, кёзлерин джумуб, джаууна кирпичлерини аралары бла къараб, дагъыда джа-нгыдан джандырды.—Къайтарыб айтама, чыгъыб кет бу-сагъат!

Офицер юден чыгъарны орнуна Шкурогъз алгъындан да эрши къарады.

Шкуро, не заманда да басымсыз адам, чыны да алай уллу болмагъан бир офицер айтханын этерге унамагъанында, ан-дан ары тёзерге кишилиги джетмей, джанындан герохун чы-гъарыб, офицерни юсюне талай кёре джандырды. Олтур-гъанла бары да ёрге кёобдула, анда-мында шиндик аугъан,

сауут сынган, тиширыу кычыргъан тауушла чыкъдыла. Юйню ичи къалабалыкъ болду.

Полгъа джыгъылыб тургъан офицерге эрши къараб, „Къоратыгъыз“ деген магъанада герохуну бурнун бир джанына силке, Шкуро акъыртын ауаз бла айтды:

— Джюйюсханла, мен бу адамда бизни къаныбыз ойнамагъанын эртдеден бери да эслеб тура эдим. Бир ишексиз кесин большевиклеге сатхан къауумдан болур.

Аны эштгенлей, джаралы офицер анга бурама деб башын адамы болмагъан мюйюшге айландырыб, къан джётгюре айтды:

— Мен большевик ёмюрге да боллукъ тюл эдим, алай а большевикле сени кибикледен минг кере да иги болурла! — деб, кёзлерин джабды...

— Бир сылхыр къой бютеу сюрююню бузады деб ма быллай адамланы юслеринден айтылады. Джолгъа чыгъарыгъызы аллында мындан кёб ичмегиз, аракъыдан тояма деген бар эсегиз, сокъуранырсыз...

— Тамбла мында солурбуз деген эдигиз да...

Тамбла Уллу-Станседе солурукъбуз, хайда чачылыгъыз, джюйюсханла! Бир сагъатдан джолгъа чыгъабыз. Мен бир заманда да тамбла этерик ишими бирси кюннге кёчюрмейме. Борисенко арлакъда сагъатда акъыртын стансеге кириб, большевиклени джагъаларындан алыргъа керекди. Эки-юч кюнню быллайгъа салыныб турсакъ, биз алагъа этерикни, ала бизге этиб къоярыкъдыла,—деб андан ары сёлеширге изле-мегенин таныта, стол артындан чыгъыб, башына кёк бухар бёркюн къаблады.

Сау кечени ашар-ичер муратлары болгъан офицерле тамбаны хапарын эштгенлеринде симсиредиле. Аланы асламысы Шкурону кылыкъларын уста таний эдиле. Ол терс-тюз айтхан эсе да, эшек бузгъа тирелгенча, бир айтханындан тебмеген адам эди. Ол себебден киши ауузундан сёз чыгъармай, олтургъанла бирем-бирем орунларындан къобуб, сидиреб башладыла...

* * *

Къараууз кёкню кюнчыкъгъан джаны онгуб, хупбеги бет алыб башлагъанды. Аны джарыгъындан къачханча, джулдузла бирем-бирем сидиреб, кёзден ташаядыла. Танг белги бериб башлагъанына къууаныб уянган къанатлычыкъла, анда-мында таууш этиб тебрегендиле. Гугурукла бир-бирине эришгенча тамакъларын бошлаб кычырадыла.

Тейри джарыкъда кёлекгеси кёрюне да, дагъыда кёзден ташая, бир атлы келелгенин келиб, стансеге джетди. Къыйыр орамыны мюйюшюнден эки-юч юй озгъанлай, ол

къысха тохдаб, секириб атындан тюшдю. Къара маскечикни керексиз заманда чабханына не эсе да бирле айта, атын эшик юсюнде сюелиб тургъан къараулгъа тутдуруб, ашыгъыш юйге кирди.

Босагъадан атлар-атламаз ол адам:

— Джолдаш командующий, аллары „Башсыз сыртха“ джетди. Бары да бир джол бла келедиле,—деб къысха солуй, олтуруб тургъан адамланы бирине хапар айтды.

Аны эштгенлей, стол джанында олтургъанла ючюсю да ёрге къобдула.

— Сау бол, иги хапар келтиргенсе, къайт ызынга, бир атламларын кёзден ычхындырмагъыз,—деб, ол адамны ызына ашырыб, Борисенко, Пономарев бла Писаревге кёзюу къарай, айтды:

— Энди, разы эсегиз, бу джол мен айтханнга тынгылагъыз да, экигиз да былайдан штаб тургъан джерге барыгъыз: не джюзген окъ болур, не осколок болур, былайда сиз этер къайгъы къалмагъанды.

Писарев ышара-ышара, Борисенкону аллына джуукъ келиб:

— Эх, Яша, Яша... Биргеме келигиз дерни орнуна алаймы айтаса! Биз ишни артына дери бирге болургъа керекбиз. Бюгюн барыбызны да борчубуз бирди.

— Алай эсе, меннге берилген власть бла буйрукъ этиб къайтарлыкъма.

— Яков Петрович алай айтханыма джанынга тиймесин, урушда неда болады. Сени ёлтюрселе уа орнунга ким сюелирге керекди?

— Ол заманда келирсиз...

Пономарев Борисенкону джюрегин бек ариу ангылай эди. Алай а бюгюнню болумгъа кёре, не кесине, не Писаревге былайдан тыйыншлы джер болмагъаны себеден ол Борисенкогъа:

— Яков Петрович, бош сёлешгенден не хайыр барды, бюгюн барыбыз да былайда болургъа керекбиз,—деб, андан ары Борисенкогъа сёз айтдырмай къолтутгъундан кириб, Писаревни да кёзю-башы бла чакъыра, арбазгъа чыкъдыла.

Стансени къыйыр юлеринде Шкурону разведкасы келгени болса уа деб ала бла сёлеширге талай адам сакълайдыла, алай адамла ич орамлада да бардыла. Быланы Яков Петрович кеси хазырагъанды. Станседе къалгъан халкъ бир джукъдан да хапары болмай, алкъын джукълайды...

Бу тегерекде эм мийик юлени бирини чардагына ёрлеб тёрт тобдан кеслерине телефон келтириб Борисенко, Пономарев, Писарев, Добрынин кёзлерин улуу джол тюшген сыртдан айырмай къараб тургъанлай, Шкурону разведкасы кё-

рюндю. Ол „кыйгысыз“ стансеге кириб, арадан жарым сагъат да кетгинчи, кыраамдан аскер кёрюндю.

Стансеге кирген акъ разведканы экеулене атларын тёрт-жоллетиб ызларына кыйтдыла. Ала тугел башына да чыкмагъанлай, кыабхакъны тубюнде тохдаб, эки акъ бысдырны ёрге кёлтюрюб, хауада ары-бери силкдиле. Олсагъат Шкурону аскери сыртны башындан энишге кыуюлуб башлады. Стансени кыйырына тёрт-беш джюз метр кыалгъанында, акъланы аллары кыысха тохдады. Дупбурну кыйырындан учу-кыйыры болмагъанча кёб аскер туюуб, бары да тубюнде тохтадыла. Былайда кёб турмай ала бёлек-бёлек болуб, тизгинлешиб джарашдыла. Аланы алларында Шкуро тубюнде да акъ аты бла тамада офицерлерин тегерегине джыйыб, не эсе да айтады.

Борисенко негерлерине:

— Хыйлачы туюку, стансеге биргелей кирирге кыоркыуб, аскерин бёледи. Бизге бусагъатдан табы боллукъ туюду. Басама,—деб телефонистге айланыб кыолун кёлтюрюб, кесгин ауаз бла буюрду:

— Атыгъыз!

Телефонист ол сёзю кыйтарыб айтыр-айтаз, мычымай бир-бири ызындан Борисенкону тобларыны ауузлары акъланы тёрт жанларындан от чючгюрюб тебретиле. Тобла бла бирге „Максим“ пулемётла да чыккырдаб башладыла. Кыараб-кыарагъынчы болгъан бары тютюннге чарсха бёленди.

Шкуро кыабханнга туюгенин ангылаб, аскерни кенгирек джайыб, кыарышыргъа кюреше эди, алай болгъанлыкъга, кыйсы джанына чабаргъа кереклисин, кыйда кыаллай бир кюч болгъанын ол кёрмей эди. Аны эс ташлагъанын кёргенлеринде, хатерсиз тобланы тублеринден кыачыб, акъ аскерле, генералны буйрукъларын кыулакъларына алмай, седиреб башладыла.

Акъланы алай кыатышханларын эм таб кёзюуге санаб, Борисенко аскерине атакагъа кирирге буйрукъ берди. Акъланы тёрт жанларын кыуршалай, джерден чыккыгъанча, кыызыл аскерле, кёбден-кёб болуб, джаугъа эс джыйдырмай, аны тизгинлерин иги огъуна джукъартдыла. Шкуро кеси, ишни аллындан огъуна терсейгенин таныб, аскерини бир бёлегин да алыб, кыулакъ ышанчыкъ бла кыачыб, тас болду. Ол себеден акъла бийсиз чибинлеца, кючлерин бир джерге джыйышдырыб, кыаршы сюзлалмай асламысы кыырылдыла.

Кыалгъанлары да жарым сагъатдан сауутларын атыб, кыолларын ёрге-ёрге кёлтюрдюле. Анда-мында бир герох, шкок атылгъан болмаса, таулада таякъ жангурну ызындан кюн тийгенча, дженгил кыуралыб, дженгил башланган уруш, дженгил огъуна башалыб, Борисенкону аскери акъладан сыйыргъан сауут-сабаны, аскер атланы бир джерге джыйышдырыб, стансеге ашырыб башладыла...

Соруула бла ишле

1. Романны магъанасы неди?
2. Къарачайда Совет власт ючюн кюреш къалай баргъанды?
3. Граждан урушда халкъланы шохлукъларын автор къалай кѣргюзеди?
4. Иги геройла бла осал геройланы сыфатларын ачыкълагъыз? алагъа характеристика беригиз, портретлерин айтыгъыз.
5. Къарачайда—Черкесде Совет властны салыр ючюн эм аны бегитир ючюн кюрешген революционерлени, аскер башчыланы юслеринден билгенигизни айтыгъыз.
6. Аланы юсюнден хапар джыйыгъыз, сочинение джазыгъыз.
7. Окъулгъанны планын салыгъыз эмда аннга кѣре хапар джараштырыгъыз.

ХАРАКТЕРИСТИКА БЛА ПОРТРЕТ.

Геройну халисини (характерини) шартларын ачыкълаугъа характеристика дейбиз.

Ата Джуртун, халкъын, ишин, эркинликни, тюзлюкню сүймеклик, акъыллылыкъ-акъылсызлыкъ, джигитлик—къызбайлыкъ, халаллыкъ-харамлыкъ, ишленмеклик-ишленмегенлик, сѣзюне кертили, керти болмагъанлыкъ д. а. к. халини шартлары адамны джашауда этген ишинден, атламындан, сѣзюнден биллинеди.

Сѣз ючюн, Къобанланы Дахирни „Таулада таууш“ деген романында геройланы халилерин, аланы хали шартларын ачыкълагъан затлагъа кѣре характеристика беребиз. Аланы бир къаууму иги халили, башха къаууму аман халили геройладыла. Иги халили геройла Совет власт ючюн, къанларын-джанларын аямай кюрешедиле, аманла уа „Совет властха, халкъ да къаршчыдыла, тюзлюкню сүймейдиле.

Характеристика геройну сыфатын толу сыфатларгъа болушады. Ол затланы юсюнден портретни да магъанасы аз тюлдю.

Портрет деб биз адамны тыш къарамын суратлаугъа айтабыз. Адамны болумун, аны халисин тыш къарамындан таныргъа да боллукъду кѣзлерини къарагъанларындан, тюрсюнюнден, атлагъанындан, кесин тута билгенинден дегенча затладан).

Соруула бла ишле

1. Характеристика деб неге айтабыз?
2. Халини иги эм осал шартларын маъаналарын ачык-лагъыз, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.
3. „Таулада таууш“ деген романны юзюгюнде иги эм осал геройланы атларын айтыгъыз, баш геройну хали шартлары кѣргюзюлген джерлени табыгъыз.
4. Сиз окъугъан чыгъармалада кесигиз иги билген эки-юч геройгъа характеристика беригиз, аланы портретлерин айтыгъыз.

К Ъ О Б А Н

Къобанланы Ахмат.

Ашыгъыш джюзген акъ толкъунланы,
Рахат халда тебрете,
Таш эринлеге турмай къулланыб,
Алгъа сюресе, терлете.

Уучу огъундан джаралы къаблан,
Атханча маллык уучугъа,
Мыллык атаса, темирча къатхан,
Таш эринлеге, тунчугъа.

Къаягъа тийсенг, бир мыдах оюу,
Къуралад кѣмюк эрнингде.
Таш дорданлада джыламукъ къоюб,
Къайтаса биягъы джеринге.

О, кѣм-кѣк тауланы кѣк Къобаны!
Шагъатма мен кюрешинге.
Ташны-агъачны да терк къобарыб,
Джутаса сен, джюрексине.

Кеченг-кюнюнг да хаманда былай,
Азатлыкъ ючюн термиле,
Бирде кюлгенлей, бирде уа джылай,
Саркъыб баралла ъмюрле...

Иш Назмуну азбар этигиз.

Къаракётланы Исса
(1900—1942)

ХОРЛАДЫНГ

Сабийликден Ленин кетди
Инкъыйлабны! джолуна,
Тюзлюк салыргъа мурат этиб,
Къралланы барына.

Ол ойлашыб чекген кирик
Болур ишни барын да,
Барын билиб чыкъгъан кирик
Анасыны къарнында.

¹ Инкъыйлаб — революция.

Сохдалыкъда, бек джашлыкъда
Хурлукъну¹ ишин башлаб,
Бек кытлыкъда эм ачлыкъда
Джюрюгенди юйюм ташлаб.

Эсеб этиб къайгъы халда
Окъуй эди мактабда,
Джазыкъсыныб ишчилени,
Кёрюб болмай кюшчюлени.

Уллу окъуугъа салгъандыла,
Орта окъууну битдиргенлей,
Мактабдан кысдагъандыла
Муну ол халын билгенлей

Ол муратын тамамлагъанды.
Артына бир буюкъмай,
Хуриятны баямлагъанды
Не къаджыкъмай, не къоркъмай.

Джетишиб октябрь айгъа,
Къаршчы чыкъдыкъ биз байлагъа,
Патчахлыкъны уруб чачдыкъ—
Эркинликни халкъгъа ачдыкъ.

Ленин бизге оноу этиб,
Хар бир джерге чабыб джетиб,
Ит байланы сыртха, къолгъа
Кысдагъанбыз узакъ джолгъа.

Ишчи халкъ да рахатланыб,
Джюрекле кыууанчдан толуб,
Юлгю бичиб джюрютюрге,
Мюлкюбюзню кёлтюрюрге.

Джангы джорукъ, тюзлюк салыргъа,
Хар ким пайын толу алыргъа,
Бир-бирине сукъланмайын,
Киши кыйынына джутланмайын.

¹ Хурлукъ, Хурият—баш бошлукъ, эркинлик.

Тукъумлагъа, миллетлеге
Ишчи халкъны юлешдирмей,
Джыяр ючюн бир иннетге
Инсанланы кюрешдирмей.

Бу муратда, бу иннетде
Джанын-къанын аямайын,
Джарар ючюн хар миллетге
Бир да артха джанламайын.

Биз джюрюйюк ыхдырылмай,
Ленин айтхан джолдан чыкъмай;
Тюзетеик ишибизни,
Бегитеик кючюбюзню.

Бизде болгъан юлгюню
Къраллагъа кёчюрюрге,
Бу башлагъан ишибизни
Ахырына джетдирирге.

Кюч дунияны тас этиб,
Тамалындан ояргъа,
Туудукълагъа саугъа этиб,
Коммунаны джаяргъа.

Соруула

1. Халкъгъа эркинлик ачар ючюн В. И. Ленин къалай кюрешгенди?
2. Совет власт чыкъгъанлы халкъны джашауунда не тюрлениуле болгъандыла?
3. В. И. Ленини юсюнден къаллай хапарла окъугъансыз?

АНА ТИЛИМ.

Минг-минг джылланы къайда сакъландынг.
Эй, ана тилим, кирмей тергеуге,
Ишин-муратын биреу-биреуге
Джазалмай туруб, не кюч джокъландынг...

Къарачай, малкъар, къабарты, ногъай,
Ууакъ миллетле дагъыда талай,
Ненча ёмюрню атладыла санаб,
Ана тил хариф кёрмейин къараб.

Ууакъ халкъладан не къадар джанла,
Фахмулу, закий къаллай инсанла,
Сен джокъ себебли саналмай саннга,
Кирдиле джерге, ушаб хайыуаннга.

Бармакъ тергеуден башха бир санау
Бир да билмейин башына оноу,
Нек болуб къалды былай баш баулу,
Къалай къыйналды зауаллы таулу.

Малыны санын таякъгъа керкиб,
Мюлк джюрютгенди зауаллы таулу.
Къарангылыкъда къб къайнаб, бёркюб.
Болуб къалгъанды былай баш баулу.

Зорлукъ тюрбюнде къаны эмилиб,
Кёб термилгенди зауаллы таулу.
Джаны саулай къабыргъа кёмюлюб,
Болуб къалгъанды былай баш баулу.

Кёр, джарыкъ джулдуз келбетин тёркдю!
Зорлукъну чачды, джерге нюр себди.
Окъуу джолунгу керди,
„Сен да къууан да бир къаш кер“,—деди.

Мугур кёллю, тур, тюзетирге
Къыйынлыкъ бюкген муккур белинги,
Заман тууду джити этерге,
Илмугъа билеб, дуппукъ тилинги.

Тур энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпичлени ачыб къарайыкъ.
Ким да аямасын ишин, кючюн
Ана тилин джарытыр ючюн!

Ана тилинде кёз джарыкъ кёреди,
Ана тилине адам сый береди,
Сагъыш этеди кечем-кюнюм,
Ана тилимди джюрегим, тиним.

Болушлугъун да андан,
Кёлундан келе къызгъаныб тургъан,
Тынчылыкъны суйюб, джан къыйнагъандан
Къургъакъ сёз бла азмыды баш алгъан.

Джашауда излеб башына табын,
Турсунмай атханлай „джылан кѣбын“.
Талай кѣрачайлыны билими
Хыликке этгенди ана тилими.

Сора быланы мен былай кѣрюб,
Кючлю саггышланыб, джер тентиреб,
Кѣаст, мурат этиб, кийиндирирге,
Ана тилими сюйюндюрюге.

Соруула

1. Бурун таулула кѣалай джашагѣандыла?
2. Кѣрачай тилде бурун джазыу болгѣанмыды?
3. Джарыкѣ джулдуз келбетин тѣкдю деб неге айтылады?
4. Ана тилине сюймекликни юсюнден назмуну кѣайсы джеринде айтылады?

НЕФТЬ АНАСЫ БАКУГѢА

Тѣб-тѣгерек этегинги кѣуршалаб,
Кѣкюрегинги, бауурунгу кѣучакѣлаб,
Кѣалалача, кѣара оджакѣла ѳселле,
Тѣнгегинги кѣурч бычакѣла тешелле.

Джюрегинги тамырлары кѣрюне,
Джерни джарыб, кѣара кѣанынг тѣгюле,
Вулкан уруб, тауну ѳшюнюн чачханлай,
Титиретиб кесине джол ачханлай,

гзегинден сыбдырылыб джыланча,
Фонтан болуб чыгѣа кѣара тубанча,
Оджакѣлада ѳшюн уруш этеди,
Таб бир бирде булутлагѣа джетеди.

Кѣара чачын тозуратыб, булгѣаныб,
Сора ызына айланады чулгѣаныб.
Шоркѣулдайды быргѣыладан секириб,
Чоюнлагѣа тѣгюледи ѳкюрюб.

Грознадан сени гитче кѣарнашынг,
Ара мюлкню ѳсдюрюге джолдашынг,
Юса бла кѣб сахарны, кѣб элни,
Кѣууандыра барын тюбеген джерни.

Ёрюш, эниш буруу болмай ётеди,
Къара тенгиз этегине джетеди.
Сора алайда, чыгъа бойнун къайырыб,
Кемелеге къуюлады джайылыб.

Бешджыллыкъны эки джылгъа толтурдунг,
Джаным, кенгден кюрен тартыб олтурдунг,
Ненча тюрюю нефть заводла къурулуб,
Минг-минг джыгырыкла къаты бурулуб.

Машинала солуу алмай кюрешиб,
Сени сюзюб, къауумлагъа юлешиб,
Бек кёб тюрюю этедиле джау, бензин...
Кюнден кюннге джарыкъ чыгъады сёзюнг.

Кёб минг ишчи бир кюч бла ишлейди иш,
Сен бересе ара мюлкге къарыу-кюч.
Хауалада темир къушла тиздирдинг,
Тенгизледе кемелени джюздюрдюнг.

Сенсе, джаным, машинала улутхан,
Атны-ёгюзню, адамланы солутхан.
Сени ичерге тыш къралла сукъланыб,
Тиш билейле бары бизге джутланыб.

Сен джанаса кече кюнню орнуна,
Аш боласа техниканы къарнына,
Къазар ючюн энчиликни къабырын,
Кенг кёресе ара мюлкню тамырын.

Соруула бла иш

1. Бакугъа нефтни анасы деб поэт нек айтады?
 2. Поэт назмуда техниканы джетишимлерин къалай суратлайды?
 3. Нефть бизни Совет къралыбызны къайсы джерлеринде барды?
 4. Баку ара мюлкге къалай джарайды, нефтден къаллай продуктала этиледиле?
- Назмуну азбар этигиз.

ТЕНГЛЕШДИРИУ, МЕТАФОРА.

Джазылгъан затны окъуучуларына иги ачыкътар, ангылатыр ючюн джазыучула тилни суратлау амаллары бла хайырланадыла.

Ол амалланы ичинде тенгleshдириу эмда метафора болады.

Тенгleshдириу деб бир затны бир башха аны ачыкъ-лагъан зат бла сынагъаннга айтабыз.

Юлгюге, „Нефть анасы Бакугъа“ деген назмуда быллай сёзле бардыла: „къалалача, къара оджакъла“, нефть „джыланча, ёзегинден сыбдырылыб“, „къара тубанча“ чыгъады д. а. к. Къалалача, джыланча, къара тубанча деген сёзле тенгleshдириуледиле.

Андан сора бир затны не болумну ачыкъ суратлар ючюн метафорала бла да хайырланадыла.

Башындагъы назмуда: „Джерни джарыб къара къанынг тёгюле“, „Хауалада темир къушла тиздирдинг“, „Къазар ючюн энчиликни къабырын“ деген айтымла „къара къан“ деб нефтьге айтылгъанын, „темир къушла“ деб самолётлагъа айтылгъанын, „энчиликни къабыры“ деген энчилик къуруйду, ёледи деген магъана бергенин биз иги ангылайбыз. Ала метафораладыла.

Бир затны ышанларын анга ушаш башха затха кёчюрюб билдирген сёзге метафора дейдиле.

*Байкѳулланы Даут
(1902—1942)*

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ ДЖЫРЫ.

Мен таулу кызем,
Мутхуз джулдузем,
Къарлы, тик таулада джашаем,
Башха болмайын,
Тюзлюк табмайын,
Тубан чабхан айгъа ушаем.

Бир джарыкъ кѳрмей,
Джыладым бѳлмей,
Аны уа киши сан этмеди.
Быллай зорлукъда,
Джашау тарлыкъда,
Бир кыыз муратына джетмеди.

Бердиле эрге,
Салдыла кёрге,
Ачыулукъ дуньясын чайнадым.
Джашауум болмай,
Ашауум болмай,
Ачыудан къазанча къайнадым.

Ма бу кёзюде,
Зорлукъ чегиуде,
„Большевикле“ деб тауш келди.
Ала джетдиле,
Тюзлюк этдиле,
Эски, чирик джашау да ёлдю.

Келген кюнюнден,
Айтхан сёзюнден,
Ишчини, эллини джокъталла;
„Кир джол кетмейин,
Тюзлюк этмейин,
Бир амал джокъду“ деб, тохдалла.

Зорлукъ ташайды,
Тамам ушайды,
Кюн тийиб эриген бузлагъа.
Эркинлик келди,
Школ берилди,
Биз насыблы таулу къызлагъа.

Окъургъа бардым,
Кёб билим алдым,
Джарыкълукъ дуньяны бердиле.
Тубан чачылды,
Кёзюм ачылды,
Мени адам киби кёрдюле,

Чыкълды кенг ашау,
Негерлик джашау,
Тюзлюк джашауъга мен да кирдим.
Зорлукъ кетмейин.
Тюзлюк этмейин,
Джашау тюзелмезлигин билдим.

Ма энди джаным,
Тюйюлген саным,
Тамам рахатлыкъда къаллыкълды.
Ишлеб, урунуб
Кенг джашау къуруб
Хар ким да хакъын тюз аллыкълды.

1. Таулу къыз кесини алгъыннгы джашаууну юсюнден не айтады?
2. Джангы джашауну юсюнден таулу къыз не айтады?
3. Джырны азбар этигиз, макъама на юрениб джырмагъыз.

ШАМАЙ АЛГЪЫН БЛА ЭНДИ.

(Кесеги.)

Шамай къуруда джалчылыкъда,
Тохдаусуз кѣб джыллары кетген эди.
Джалчылыкъ бла санларындан бошаб,
Ишлерге кючю кълмай битген эди.

Хар джыл сайын джараша эди джалгъа,
Кюрешиб бир ийнекчик алалсам деб,
Кете эди амалсыздан кьошха, малгъа,
Эрлайын бир ийнекли болалсам деб.

Джарашханед ол дагъы да бир байгъа,
Аны кука сѣзлерине алданыб.
Ийнекчик аллыкъма деб джыллыкъ джалгъа.
Кече-кюн демей ишлей эди кълдалыб.

Кьошда, малда джыл кѣзюую джетерге,
Ол бай аны кѣб зат бла алдай эд.
Андан ийнекчигин алыб кетерге,
Кюрешсе да бир да кълару болмай эд.

Уакъ-уакъ бышлакъ, тузлукъ дегенча,¹
Юйдегисине затчыкъла бере эд.
Берген кѣзюуюнде хакъсыз бергенча
Багъласын ачыкъламай джибере эд.

Ол кеси уа кългъытына джаза эди,
Бир бергенин тѣрт-беш кере ъсдюрюб,
Сѣлешсе да хорларына база эд,
Багъларын сюйгенича кѣлтюрюб.

Болджалыны арт кѣзюую джетерге,
Тергесе уа джугъу кълмай битеед.

Тура-туруб ийнек алмай кетерге
Джарамаз деб бек кѣб сагъыш эте эд.

Алай бла дыгаласда джашай эд,
„Энди уа бир да тиймей турурма“ деб,
Дагъыда ол амалсыздан башлай эд,
„Бек инджилсек бир ишле кѣурурма“ деб.

Джарлылыкъдан бир амалы болмай эд,
Саулай джылны бир зат алмай джашаргъа.
Алгъанын а кѣарыуусудан ала эд,
Заты болмай юйдегиси ашаргъа.

Юйдегисин неда элин кѣрмейин,
Кѣб заманны кѣошдан келмей кѣала эд.
Бир да чыдаялмаса уа энмейин,
Эрлей келиб кѣайтыр кѣайгъылы бола эд.

Хоншу-хоншугъа ат тилей баргъанча,
Келир-келмез ол ызына кѣайта эд.

Тер басыб джанын кѣолуна алгъанча,
Сабийлерине эки сѣз айта эд.

Къыш аяз кечелени узагъына,
Тохдамайын гѣзетчилик эте эд.
Тюшюб кѣалыб ол залимни тузагъына,
Джазгъа дери ол халиде джете эд.

Юсю джалан кѣарны да ач суукъда,
Аяз кечелени атдыра эди.
Кече кюн кѣыйынлыкъда эм ачлыкъда,
Кѣб кере кюнлерин ашыра эди.

Алай бла аууруу аны кѣуршалаб
Сюегине, джилигине орналды.
Сакъатсыз санларын кемириб-талаб,
Адам тѣзмез киби халда кѣыйналды.

Бир кюн ол бай кеси кѣошуна келиб,
Кѣошну малны хар болуму эследи.
Шамайны да сакъат болгъанын билиб,
Кѣарачы, ол анга не затла деди.

Кулак:

— Энди ишге джараусуз болгъанса,
Иги болур кѣораб кетсенг элинге.

Къыйынынгы толу менден алгъанса,
Хайда атлан, джукъ келтирмей кёлюнге

Ш а м а й:

— Тюз айтаса къарыуум джокъду джаным
Ишлей, кюреше ырахын болгъанма.
Джюз-минг къыйынлыкъгъа чыдай саным,
Кёресе ма джел ауруулу болгъанма.

Кёрмедингми ненча джылны джашадым,
Мен башыма бир да хайыр алмайын.
Бек билесе, санларымдан бошадым,
Бир кюнню да ишсиз болуб къалмайын.

Бир ийнекчик берсенг аны элтейим,
Ёксюзлерим къуанырла кёрселе.
Алай бла мен юйюме кетейим,
„Ма ийнек“ дерме, „къайда джалынг“ деселе

К у л а к:

— Огъай, санга ийнек бериб джибермем,
Аны ючюн бир минутну сакълама.
Малымы мен бошунагъа берелмем,
Ол муратда бир да мени джокълама.

Ш а м а й:

— Бу къадар джылны сенде урунуб,
Кесинг кёрдюнг, не халда джашадым.
Азабланыб, тюремедеча мен туруб,
Нек билмейсе санларымдан бошадым.

Мен кетсем да, сен а къалай иесе,
Къадар джылгъа бир ийнекчик бералмай.
Дунья малны алай нечик сюйесе,
Малны, мюлкню ким этгенин кёралмай.

Ёмюрюм кетди да сенде туююле,
Ма бу къолла джара болуб, къаралыб.
Къыйынлыкъны азабында куююле,
Ма ол ёксюз сабийлеге таралыб.

К у л а к:

— Тургъан эсенг менден хакъынгы алыб,
Юйюнгдеча керпеслениб тургъанса.

Хуббегиме да мыллыгынгы салыб,
Джалынг эсе сен къарнынга ургъанса.

Джалла энди, сёлешме, къора мындан,
Хакъ дауласанг, сюдге бер да алырса.
Берекетни къурутмада къошумда,
Кёб джаншасанг, таякъ тюбюнде къалырса.

Ш а м а й:

— Гюрюлдейсе залимликге базгъанлай,
Бюгюн закон сенде болгъан себеден.
Бир сёзюнгю экинчиге бузгъанлай,
Джаншагъанынг бир да кетмез джюрекден.

Бизбиз сени бойнунгу къайнатхан,
Ишлей-ишлей бу санланы чёкдюрюб,
Анда сени заукълукъда ойнатхан,
Быдырынгы дингиз киби кёбдюрюб.

Бизбиз сени бёркюнгю тик кийдирген
Быллай ёхдем кёкюрекли этдириб,
Ат белинде джасандырыб джюрютген
Санларыбызны бу халгъа джетдириб.

Бизбиз санга кёк-баш юйле ишлетген,
Бетибиз да джарыкъ кюнню кёрмейин,
Элни ичин сахар юйден кючлетген,
Сен да турдунг кыйынымы бермейин.

Энди бюгюн бир ийнекни тыяса,
Мынча джылны кютюб тургъан джалымдан,
Ол муратны акъылынга джыяса,
Бир джукъ бермей учузланнган джалымдан.

Залимликни кючу бла хакъыма
Бюгюн туруб сен артыкълыкъ этесе,
Бир зат бермей мынча джылны джалыма
„Джокъду хакъынг“ деб алай бегитесе.

Адам хакъ бла къурагъан малларынг
Мюлк болуб а ала сенде къалмазла.
Ууалырла, эзилірле санларынг,
Залимликле узакъ заман бармазла.

Эркинликни байрагъына кирирбиз,
Бошунагъа тёгюлмезча терибиз.

Ма бу джолну бирси джаны ачылыр,
Юсюбюзден басхан джюкле чачылыр.

Бирлешиб биз аллай кюннге чыгъарбыз,
Залимлени элтиб кѳрге тыгъарбыз.
Бюгюн а мен амалсызма тѳзерме,
Кѳзююу бла ол кѳаумну эзерме.“

Сау кечени алай айтыб термиле,
Аман бла ол тангын да атдырды.
Ачы аяз сакъат санын кемире,
Юйге бара ол кюнюн да батдырды.

Элге келиб юй аллына джетерге,
Юйдегиси хапар билиб чабдыла.
Юсюне басыныб кѳуанч этерге,
Джарлы юйдеги бир-бирлерин табдыла.

Юйдегиси:

— Кѳайда, атда, ийнек алыб келгенинг
Мынча джылны байгѳа кютген малынгдан?
Бошму болду „ийнек берир“ дегенинг,
Джукъ бермейми кѳойду сени джалынгдан?

Ауруймуса, атда, халынг аманды,
Бай кѳошунда ким да алай болады.
Бутунг, кѳолунг бары кѳбюб турады,
Кѳзлеринг да джыламукъдан толады.

Ач бѳрюню аузундан кѳутулуб,
Бу хал бла кѳалай джюрюб келгенсе.
Джилегинге дери кѳалмай джутулуб,
Бир ишексиз ачыулукъну кѳргенсе.

Биз ѳлмесек анга муну кечмезбиз,
Ол кюн саулай бу зорлукъну джыгъарбыз.
Суу орнуна джыламукъла ичмезбиз,
Кенг дуныгѳа ол кюнледе чыгъарбыз.

Айтчы энди хапарынгы билейик,
Чыдаб кѳолубуздан келмейд азабха;
Болумунгу эшитейик, билейик,
Джюрегинги кѳыйнама сен бир затха.

Ш а м а й:

— Аўруу кѣуршалаб саулай санымы,
Ишлерге джараўсуз этиб кѣойгъанды.
Тюгел чыгъарыб да кѣоймай джанымы,
Мурдар кѣарны кѣыйынымдан тоймайды.

Кѣорады мени джыйырма беш джылым,
Заманында сизни да бир кѣралмай.
Азабда джашаб мени тургъан халым,
Кѣысдаб ийди бир ийнек да бералмай.

Санларым ырахын болуб бошаб,
Хайырым бираз кемирек болгъанлай.
Кѣойду ол мени бек узакъгъа ташлаб,
Джеге-джеге кѣарыўуму алгъанлай.

Алай бла мен кѣысдалыб келгенме,
Саўлугъуму тас этиб эмда кѣурутуб.
Кѣаллай бирни кѣыйынлыкъла кѣргенме
Аякъларымы уўлу бугъоў тутуб.

Бусагъатны заманлары алайды,
Бирлешмесек этибизни ашайла
Мени тургъан халым бары былайды,
Бѣлек адам бизни теблеб джашайла.

Бирлеширбиз тар дуньяны кенгертиб,
Бу джуртланы башдан аякъ чагъарча.
Джолубузну сынмаз кирик бегитиб,
Ол байланы кѣалаларын джыгъарча.

Сизни тургъан халыгъыз'а кѣалайды?
Айтсагъыз'а, эшитейм кѣрейим.
Бу дуньяны болумлары алайды,
Кѣарыўумдан келген затны берейим.

Ю й д е г и с и:

— Бек осалды бизни тургъан халыбыз,
Ма кѣресе кѣымыжабыз ачылыб.
Тюгел чыгъыб бошаб кѣалмай джаныбыз,
Кѣысылыргъа межам табмай чачылыб.

Тюрмеде джашагъанча турабыз,
Кѣыйынлыкъдан башха джашаў кѣрмейин.
Ачлыкъда да бек кѣб кере кѣалабыз,
Иебиз кѣыйыныбызны бермейин.

Бизни бютеу кьолларыбыз берч болуб,
Кече кюн да солуу алмай ишлейбиз:
Кёзлерибиз да джыламукудан толуб,
Башыбызга бир кечинмек излейбиз.

Берген джалы кьарныбызга джетмейди,
Киерге уа кийим кьайдан табайыкь,
Зыкгылыкь юсюбюзден кетмейди,
Кимден не зат тилей кьайры барайыкь.

Сауарга бир да ийнек табмайбыз,
Минерге уа кьайдан болсун атыбыз
Не кюрешсек да ёгюз а такьмайбыз,
Джокьду бизни токьлу чакьлы затыбыз...

Алай бла бу джарлыла сёзлерин
Мыдахлыкьда бек эзилиб айтдыла.
Мутхуз ау кьуршалагьан кёзлерин,
Джылау бла кёбдюрюшюб кьызартдыла.

Джашаулары ма бу халга бурулуб,
Мыдахлыкьны бир да кенге чачалмай.
Амал табмай кеслерине урунуб,
Башларына бир джашау да ачалмай.

Амалсыздан джерчиклерин кьыш сатыб,
Ашар-ичер затчыкьла ала элле.
Джаз эм кюз ишге мыллыкларын атыб,
Залимлеге ишлеучю бола элле.

Не келсин джалчыкьлары кечинирча,
Ашарыкьга, киерикге болмай эд.
Бир алгьаны экинчиге джетерча,
Бириси да толу хакьын алмай эд.

Ма бу халда бёлек джылла кетдиле,
Юйлеринде джатар орун табылмай.
Бек кёб тюрю кьыйынлыкьла джетдиле,
Джалан зыкгыл юслери да джабылмай.

Соруула

1. Шамай байда кьалай ишлегенди?
2. Бай аны джалын нек бермегенди?
3. Шамай бла джалчыны сёзлери нени кёргюзедиле?

ПОЭМА.

Поэма—грек сѣздю, чыгъарыу (творение) деген мағъананы билдиреди. Поэма деб терен мағъаналы затны юсюнден назму халда джазылгъан уллу чыгъармагъа айтадыла.

Ертенланы Азрет („Сафият“), Байрамукъланы Халимат („Залихат“) дагъыда башха поэтле поэмала джазгъандыла.

ТАУЛУ СТУДЕНТНИ АУЗУНДАН

Ертенланы Азрет

Ол таш ёзенде—
Мутхуз гёзенде,
Мен бир джарлы таулудан туудум.
Джалчылыкъ бла,
Малчылыкъ бла
Аягъыма чабыр бау буудум.

Къолумда таякъ,
Джаб джалан аякъ
Хар кюн сюрюу ызындан кетдим.
Къыш боранлада
Къая ранлада
Къалтырай, титирей къой кютдюм.

Таймай бу халда,
Къош бла малда,
Тюйюлюб, унугъуб джашадым.
Башым айланыб,
Тилим байланыб,
Кесим кютгенлеге ушадым.

„Мен инсан эдим,
Кёр аллах!..“ дедим,
Андан да бир мадар чыкъмады.
Межгитге бардым,
Чёгюб джалбардым,
„Кет!..“—делле молла бла къады.

Джарлылыгъындан
Итге саналгъан
Къауумдан болгъанымы сездим,

Бу кючлюклени,
Ауур джюклени
Кёлтюре, зор кёзюуден бездим.

Хей, озгъан заман!
Санга джанаман,
Сен мени бла кёб ойнадынг.
Бойнумдан буууб,
Къанымы къуюб,
Сан—санымы эздинг, чайнадынг.

Революционер,
Кючлюк чекгенлер
Къалмай бу ишге кёз ачдыла.
Бирлик кюч бла,
Сюнгю уч бла
Залимлени къумлай чачдыла.

Ма, кёзюу келди:
„Окъугъуз!“ — деди,
Мен да джарыкъ джолну сайладым,
Джахил къалмайым,
Сокъур болмайым,
Деб илмугъа джюрек байладым.

Кёб джерде джюрюб,
Кёблени кёрюб,
Тюзлюкге бой салдым, ийилдим.
Зорлукъдан эрек
Халкълагъа керек.
Затланы энди мен да билдим.

Джарлыны джакълар,
Онгсузну сакълар,
Бир таукел джюрекли джаш болдум.
Терсликни ургъан,
Тюзлюкню къургъан
Большевиклеге джолдаш болдум.

Джокъ болсун бийлик,
Ханлыкъ, буржуйлукъ,
Джокъ болсун къан ичгенни аты!
Джашасын тюзлюк.
Мюлкде эгизлик,
Джашасын Ленини мураты!

УУЧУЛА.

1—Къар—терен, ай—джарыкъ,
Джарыкъ ышаннга—джарарыкъ,
А... марджа, уугъа чыгъарыкъ?

2—Да... болмаса уа атарыкъ?

1—Бирда къайгъырма аны ючюн сен,
Керек затны къурадым мен,
Дженгил бол, алан, кий чабыр!

2—Ой, ашыкъдырмачы, сабыр!

1—Бир къаралды кёрдюм—обур.

2—Ол къабырды, тели, къабыр!

Бирини, асыры ичи сюймей,
Бири да къадалыб иймей,
Бири чабады, аякълары ташха тиймей,
Бири да джунчуб, табанын да иги киймей,
Не болса да кетдиле,
Чаууллагъа джетдиле.

1—Майна къоян—майна къоян!
Джукъунг келиб турма да—уян!
Сен тели кёреме, баям!
Хайда-хайда, ызындан таян!

2—Огъай... бери айланыб келеди,
Марджа, бугъун, бизни кёреди!
Талада да эки ит юреди!
Огъесе, адаммы сюреди?

1—Къояннга туюл, къушха ушайды,
Майна къулакъгъа ташайды

2—Къайгъырма, ол ханс ашайды,
Чырпы тёбеледе джашайды!
Къоркъма, биз аны табарбыз,

Ол к'ячса, биз да чабарбыз,
Таб т'юшсе, тарх деб атарбыз,
Аны эшикчигин джабарбыз,
Этин бишириб к'ябарбыз,
Терисин элтиб сатарбыз!

1—Хайда, чабышыб барайыкъ,
Джатхан джерине к'яарайыкъ,
Тамам к'ёзюнден урайыкъ,
Биз да аллай бирге джарайыкъ!

Бир заманда к'юян туруб,
Джюрекчиги тебиб уруб,
К'юйрукъчугъун гланч буруб,
К'ялын чегетлеге кириб,
Барг'янын была да к'ёрюб,
Чабсала—джеталмадыла кишини к'ёрюб.

1—„Уугъа тебресенг, бек тойма,
Джорталмайын намыс джойма“,—
десем: „К'юй аллах ючюн сойма“,—
Деенг, ма энди табсанг к'юйма!—

Деб ёбкелеб, бир бирине,
Джарлада абына, сюрюне,
Ай да батарг'я аз к'ёрюне,
К'яйтдыла была да юйлерине!

Соруула бла ишле

1. Уучула уугъа к'яалай барадыла?
2. Уугъа барг'янла нек бош к'яайтадыла?
3. Иги уучуну к'яаллай шартлары болург'я керекди?
4. Назмуну кесеклерин биринг—биринчи, экинчинг—экинчи уучу, ючюнчюнг да автор болуб, кескин окъугъуз.
5. Таулаг'я, тюзлеге уугъа барг'яндан, кийик джаныуарланы юсюнден к'яартладан эмда башха адамладан эштген, кесигиз билген хапардан сочинение джазыгъыз.

ДИАЛОГ

Экеуленни не да бир талай адамны к'ёзюу-к'ёзюу с'елешгенине суратлау чыг'ярмада диалог дейдиле.
„Уучула“ деген назмуда эки уучуну с'ёзю диалогду.

БОРАН.

Хубийланы О.

Къара булутла алашатын басыныб,
Сагал-сагал илинелле сыртлагъа.
Сууукъ джелчик, къарны себе, ахсыныб,
Ёшюн уруш этиб чабады алгъа.

Джел тебгенди, тыйылмайын таулада,
Къарны кюрейди, бюркед джолгъа, чалдышха.
Ол малланы джыйдыргъанды баулагъа,
Сызгыргъаны ушаб ачы къаргъышха.

Къарны быргъайд, сугъулад чырдылагъа,
Шоркъаланы, оджакъланы къармайды.
Шаушалмайын, чардакъда, быргъылада
Джюрекленити титиретиб сарнайды.

Шууулдайды кёзню ачдырмай ёрге,
Къар бла джууад, кюйдюреди бетинги.
Джолоучуну кюртге къаблайды чёргёб,
Биширеди, бурад, чимдейд этинги.

Атны ташайтыр терен кюрт басханды
Мийик ауушну Теберди башында.
Ёзенинде джелли кюню асламды
Хар джыл сайын кюз артында, къачында.

Бир заманда боран болад сериуюн,
Бирер джары чачылышыб булутла.
Бошалса боранны ачы эжиую,
Сен джарыйса келиб иги умутла.

Джашау сейирд, эрикдирмейд кишини,
Сюйдюреди барыбызгъа да саудан.
Кюн аманда къойма атыб ишинги,
Эс ташлама, умут юзме джашаудан.

Соруула бла иш

1. Къыш боранны ышанларын айтыгъыз.
2. Боранны кёзююнде маллагъа къалай къараргъа керекди?

3. Къышха адамла къалай туберге керекдиле?
4. Бу назмуну арт эки тизгини неге юретеди?

АЛГЫШЛАЙБЫЗ

Къобанланы А.

Совет джуртум хар байрамны
Ашырады къууанч халда.
Джер джюзюнде урунганны
Алгышлайды Джангы джылда:

Илмулагъа джол салгъан,
Билим берген устазланы
Ишде, окъууда алгъа баргъан
Джашланы эм къызланы;

Ата Джуртха къуллукъ этген
Совет аскерчилени;
Къара джерни тешиб ётген
Ёхдем кёмюрчюлени;

Кютген малын семиртиб,
Кёб тёлю алгъан сюрюучюню,
Къызыл отда къурч бишириб,
Иш тындыргъан темирчини;

Сабанлагъа иги къараб,
Уллу битим алгъанланы;
Хар къайда да ишлеб, джарыб,
Ал тизгинлени баргъанланы.

Алгышлайбыз башдан—аякъ
Джашланы эм къартланы,
Тынчлыкъ ючюн кюрешген
Джер джюзюнде халкъланы.

*Борлакъланы Тохтар
(1914—1942.)*

МЕРМЕР КЕШЕНЕДЕ

Къзыл тишмекча кёкде булутла
Кюнде къабырчакълана,
Ленин джукълагъан Къзыл площадьда
Атлаб барама къууана.

Мангылайыма тегюлген чачымы
Акъырын сылайма ызына,
Бир къарайма Кремлге—сейир тоханагъа,
Бир ышарама аны джулдузуна.

Акъылыма кёб затла келелле.
Тилкем-тилкем сылыныб,
Мен Ленинни биринчи кёрген этерикме
Деб урады джюрек къууаныб.

Мен къара таныб окъугъан кюн,
Биринчи сѣзню айтханма „Ленин“ деб,
Бюгюннге дери джашагъанма,
Ленинни бетден кѣрюрге кюсеб.

Аллымда мингле суюлгендиле,
Джюрек тебеди ашыгъа,
Кѣкюрек толу суюмеклик элтеме.
Ленинни кѣрюрге алгъышха.

Мермер кешенени босагъасындан
Кирдим—Ленин!..
Сууукъ тер урду саныма олсагъатдан,
Эследим джюрегими мийик тебгенин.

Кёкюрегинде кызыл ордени
Джарытыб мермер кешенени,
Бетинде кызыл нюр кюрени
Ашырад учундуруб джюреклени.

Джауар булутча джыларым басыныб,
Джюрегими джазды джыламукъ бетиме.
Тулпар кыаруу джангыдан кыошулуб
Ызыма чыккыдым эшикге.

Кызыл тишмекча кёкде булутла
Кюнде кыабырчаккылана,
Ленин джуккылагъан Кызыл площадьда
Атлаб барама, гузаба.

Соруула бла иш

1. Ленинни мавзолейине баргъан сагъатда поэтни кёлюне не саггышла, сезимле келедиле?
2. Назмуда урунганлары В. И. Ленинге сюймекликлеринден не айтылады?
3. Текстде тилни кесгин амалларын табыгъыз.

БЕШТАУ.

Тулпар кыолда беш бармаккыча, Бештаула,
Кыош башлары булутлагъа бёлениб,
Бир-бирине кыараб джарыккы ышара,
Турадыла деуле кибик сюелиб.

Кёк кыоюнда бурма кыанат булутла,
Кюнлюк кибик юслерине кыурулуб,
Тансыккы болуб кыучаккыларгъа умутла,
Гохтайдыла айланыудан соругъуб.

Кыайнаб ургъан гара суула, кёзлеуле
Юслерине мынчаккы сынджыр тизиле.
Кёмюк эте, чучхурладан секире,
Излегеннге кийик саулуккы берелле.

Минги Тауда кюмюш кыанга бузладан,
Беш тулкаргъа, сизге, ариу, таулагъа,

Тенг джашладан, джигер ариу кызыладан
Тансыкъ салам келтиргенме саугъагъа.

Эгиз таула кемсиз ариу ышара,
Джибек беллик джасаб мермер беллерин,
Бири айтды булутлагъа узала,
Тулпарланы джюреклерин, сёзлерин.

Къара кюнде джарлыны ахсыннган тылпыуу
Мыдах болуб басханд башымы,
Онгуз, ёксюз сылыб акъгъан кёз сууу
Джазгъы къарлай эритгенди ташымы.

Бюгюн мени кюрен тартхан тюзюмде
Уруннганны бармагъындан бал тамад.
Не айтайым, эмчек улан, мен ёзге,
Халкъ кёзюнде къууанчдан нюр джанад.

Юйюрсюнюб джууаш, къарнаш Бештаугъа
Джюрегими айтдым, барыб къатына:
— Керек кюнде кыйынлыкъдан сакъларгъа
Кёкюрегим кёпюр болсун халкъыма!

Соруула бла ишле

1. Поэт таулада нени суратлайды?
2. Ата Джуртха терен сюймекликни кёргюзген тизгин-
ле къайсыдыла?
3. Назмуда тилни кесгин амалларын табыб айтыгъыз.
4. Азбар этигиз.

ТЕМИР АЛАША.

Кёгюрчюнча кёксюл ингир
Тюзге кёклеб къанатларын,
Джел джалайды дженгил-дженгил
Алашамы джаякъларын.

Учсуз ариу, айбат тюзле,
Къатапа тобча, ачылалла,
Алтын-сырма кюзлюкле
Тенгиз кибики чайкъалалла.

Къызгъан ийнекча, сютден къызыб,
Джашилджелин нартюхле—
Барама барын кёрюб, озуб,
„Сау къал“ эте, къол силке.

Темир атым чоюн тюзде
Къурч чархлары бурулуб, къатыб,
Къобу джолну зынгырдатыб
Барад садакъ киби́к тартыб.

Къара бурма джохар джалы,
Булут киби́к белин джаба,
Юсюне учхум эм къурум
Джабалакъча сабыр джауа.

Сызгъырыб, кишнеб бир ала да,
Джел къакъдырад вокзаллада.
Сууса́б болгъан дюлдюр атча,
Суу иче́ди кранладан.

Къурч печине—дорбасына
Ташкёмюр зынтхы салама,
Къазанына, тегенесине
Бензин сютле къуяма.
Кече къарангы къара шарфны
Кёлтюрюб къарайды тангнга,

Тауушунда улугъан чархны,
Салам береме Рязаннга.
Кече тюзде джукълагъанча,
Кериле, созула кюн къобад,
Субай талланы арасындан
Алтын кёзлери ышарад.

Соруула бла иш

1. „Темир алаша“ деб неге айтылады?
2. Поэт инги́рни кёксюллюгюн не къанатлы бла тенг-лешдиреди?
3. Тенглешдирген сёзлени барын табыгъыз.
4. Джолоучу поэт танг атханны къалай суратлайды?

Поездле халкъгъа не хайыр бергенлернин юсюн-ден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

*Совет Союзну Джигити
Къасайланы Осман.*

Къасайланы Муссаны джашы Осман 1916 джыл Хурзукда туугъанды. Ол Микоян шахарда рабфакны бошагъанды. Андан сора Совет Аскерде артиллерия училищеден лейтенант болуб чыккыгъанды.

1941 дж. къазауатны ал кюнлеринде, Белоруссияда, къаты урушдан сора 6 нёгери бла Совет Аскерден юзюлюб къалгъанды. Джауну ичинден чыгъаргъа мадар болмагъанында, кеси партизан отряд къурагъанды. Къасайланы Османны батырлыгъы, джигитлиги бла отряд ёсюб полк болгъанды, Коммунист партияны Могилев областда подпольный обкому бла хапар тутуб, аны башчылыгъы бла ишлейди. Къасайланы Осман артда капитан чын алады эмда 121-чи партизан полкга командир болады.

Ётгюр командир Къасайланы Осман 1944 джыл Ата джурт ючюн урушда, джигитлик эмда батырлыкъ кёргюзюб тургъанлай, ёлгенди.

Османны джигитлиги, ётгюрлюгю белорус халкъгъа иги белгилиди. Осман башчылыкъ этген полк Белоруссияда гитлерчилени кёб гарнизонларын, техникаларын ууатханды.

Белорус халкъ Могилев областда Османны къабырын, гокка хансла тизиб, бек сыйлы тутады.

Туугъан къарачай халкъ да кесини батыр джашын, Совет Союзу Джигити-Къасайланы Османны, бир заманда да унутрукъ тюлдо.

КЪАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ—БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ

„Могилёв правда“ газетден.

Къасайланы Османны бары да биле эдиле. Кесибиэникиле да джаула да. Джамагъат андан Совет властны келечисинден излегенча, болушлукъ излей эди. Осман Могилёвда болмаса да могилёвчула аны биргелерине тургъанча кёре эдиле.

Османчыла уа шахардан „чыкъмай эдиле“. Темир джолда водокачка чачылыб кёкге чыгъа эди, электростанцияда-диверсия, кече сайын анда-мында немец офицерле тас бола эдиле. Кеслерин тутдурмагъан партизанла таушсуз пистолетле бла шахарда джюрюй эдиле. Фашистле кюндюзгю эмда кечеги „аусвайзны“ (адамны энчи удостоверениееси), пропуск къагъытланы тохтаусуз аушдурадыла. Партизанла да кеслерини „аусвайзларын“ аушдурадыла — кёк къагъытны акъ къагъытха, уллу къагъытны гитчеге, неда башха тюрю.

„Хар джерде да партизанланы агентлери барды, — деб джаза эдиле фашистле кеслерини донесениелеринде, — ала артыкъ да бек Могилевда кёбдюле... Хрипилевде, Угольщинада, Песчанкада эмда Могилевдан кюн батхан джанында башха элдеде биз бурун сизге хапарын билдирген 121-чи къызылпартизан полк орналгъанды. Полкга хыны кавказлы, аскер ишде сынамы болгъан большевик комиссар Осман командирлик этеди. Тюзю, биз къуру район центрледе контроль этебиз, элдеде уа партизанла бегигендиле. Алагъа къаршчылыкъгъа уллу кючле керекдиле...“

Штабны эки лимузини бла фельдпочтасыны машинасы бу донисение бла Османны къолуна тюшедиле. Энтда биягъы „хыны комиссар“.

Аскерчиле уа аны къалай сую эдиле! Къасайланы Осман бек къаты командир эди. Бир-бирде дженгилиги болса да, тюзлюкню тута эди. Сёзге къызгъанч эди, ишни, баджаргъан, ётгюр, джарыкъ кёллю адاملаны сую эди. Джырны да бек сую эди. Баянисте айланыб: Женя, „Полюшко-поле“...джырны бир сокъчу“, — дей эди.

Кеси уа, чыналарын тобуктарына тиреб, башын зыбыр кыол аязларына салыб, сагышланыб тынгылайды. Ол заманда аны бютеу джашауу кёз аллында кёрюне болур эди. Ол ётген джол узун тюл эди—джыйырма беш джыл. Минги Тауну тюрбюнде туугъан кырачай эли—Хурзук, андан сора Кызыл Аскерде кыуллукъ, партиягъа киргени... Кызауат, окружение.

Кёб кыйналыб излегенден сора лейтенант Кысайланы Муссаны джашы Осман джаугъа дерти кыйнагъан, кюрешрик, кесича патриотланы табады.

...Баян тохтайды. Бары да шум боладыла. Эшикден тышында джел кыарны буруб, акырын улуйду.

— Джангы джылгъа, Иванов, биз аман тюбемедик, не?—деб сорады Осман.

Полкну комиссары Иван Мартынович Иванов командирни кёлюне келгенин кыабыл кёреди. Османчыла джангы 1943-чю джылгъа керти да партизанлача тюбегендиле: биринчи январны кечесинде Княжицыде ала фашист гарнизонну кыргъандыла эмда иги кесек трофей джыйгъандыла. Сермешуу, шыбыла ургъанча, дженгил баргъанды. Партизанланы ортасында кыоранч джокъду, бир адам да джаралы болмагъанды.

Аскерге мюрзеу хазырларгъа—Белынич районну тонаргъа деб келген фашистлени мазаллы экспедицияларына кыаршы Друть сууну бойунда Кысайланы Османны оборона тутханы бююн да эсдеди. Джерни терен кыазыб, бетджан этиб тургъан партизанланы гитлерчи самолётла бла артиллерия онбир кюнню атыб тургъандыла. Онбир кюнню фашистле Друть суудан ётерге дыгалас этдиле. Ёнге „джыйыучула“ джюксюз бош машиналары бла Могилевха кыйтдыла. Фашистле ёталмадыла.

Аны магъанасы: районда кёб кыартланы, тишируулары эмда сабийлени джашаулары сакъланды, Мюрзеу да элчилеге эмда аланы чегетчи солдатларына кыалды.

...Билмей тургъанлай кыйгъы келди. Кюнортада 23-чю январда 1944-чю джыл, разведка айтханнга кёре, биринчи Голынецде 150 чакълы гитлерчи эмда 45-миллиметрли тоб болгъаны билинди. Экинчи Голынецде да фашистледен аллай бир болур эди. Кече уа, партизанла чабыуулну башлагъан кёзюде, фашистледе талай тоб, кёб пулеметла болгъаны ачыкъланды. Солдатла да аслам эдиле. Кёбюсю автоматчикле.

— Бютеу разведвзвод—эссизле, былагъа не сокъурлукъ келди, огъесе санаунуму унутхандыла!—деб, османчыла тахсачыларына уруша эдиле.

Тахсачылары сокъурлукълары джокъ эди... Ол а кыалай болгъан эди десенг, кече кыарангы тутханлай, фашистле элге бирден дагъыда кыошакъ аскер киргизгендиле. Хал бек кыйынды. Олсагъатдан ызына кыйтырча болду. Фашистлени саулай кыоюб?... Огъай, Кысайланы Осман алай этерик адам

тюд эди. Ол, элни тѣб-тѣгерегинден алыб, бирден уругъа буйрукъ берди. Станковый пулемѣтла кѣбге бармай, къарыуларын бошаб тохтадыла.

Эртденблагъа, эки эгиз элни арасы джумушакъ къар басхан тюзде, османчылары кючлеринден „таза ариецле„ къырылыб, Могилевщинада кеслерини къанлы джолларыны ахырына джетгендиле.

Уллу партизан район, оккупация аскер къарыу эталмагъан айрымкан, фашистлени артларындан хаман да къаугъа салгъанлай тура эдиле. Совет власть тохтаусуз ишлей эди. Былайдан хар кюнде чегетчи аскерчиле гарнизонлары къурутургъа электростанциялары, кѣпюрлени чачаргъа тѣрт джанына кетдиле. Темир джолну атылтадыла. Осиповичи—Могилев магистралда бютеу къазауат баргъанлы фронтха бир эшелон да ычхынмагъанды: джол партизан район бла бара эди.

Фронтда совет аскерчиле Днепрден ѳтгенден сора алгъа дженгил уруб келдиле. Артларындан партизанла кече-кюн, тынчыкъ бермей, чабадыла. Гитлерчиле оноу этдиле: тохтаб тургъан фашист кючлени къазауатны аллына (передовойгъа) былайдан бош этиб иер ючюн Могилевщинаны партизанларын бошаргъа. Ахыргъы блокада башланды. Джаралы, ачыулу джаныуар джан-джанын талагъанча, джау арт кючюн салыб тебеди. Танкла, самолетла, моторизованный джау аскер Усакино элни къатында тургъан партизанлагъа айланыб тебредиле. Ол эл бурун уллу эл эди, къазауатны аллында кюйюб, кюл-кѣмюр болгъан эди.

Белоусовну бригадасы, Къасайлары Османны полку да анга кире эди, Усакин чегетден Осипович таба чыкъды. Бригада эмда анга кѣшулгъан башха отрядла 5 километрден артыкъгъа созулдула (джангыз обоз—500 подвод). Кюндюз акъ къар басхан джерде бу учсуз-къыйырсыз узун тизилмеклик авияциягъа туру ышан боллукъ эди. Ол сеbebден ачыкъ джер бла ингир къарангы болгъандан сора ѳтедиле.

Партизанла Клева суудан ѳтюб, кече Березинагъа джетдиле. Ары джанында, сууну ол джагъасында, Березина деген джерчикни къатында танкла, броневикиле, пехота тыкълама болуб турадыла деб, былайда разведка хапар берди.

Гитлерчиле тузакъгъа тюшюрюрге мурат этдиле. Алай а партизанла аланы хыйлалыкъ бла оздула: къарангы болур-болмаз ызларына—Усакин чегетге бурулуб келдиле, андан да кеслерини базларына къайтдыла. Халкъ къууанч тыбырлы болду.

— Бу не затды: ингирде эл немецледен толу эди, эртденбла — партизанладан толуду, — деб колхозчула сейирсине эдиле.

— Биз орунларыбызны ауушдурабыз: ала бизни сюрюб келе эдиле, энди уа-биз аланы мукъут ийис этдирликбиз.

Будищевөгъа, Хрипеловгъа, Песчанкагъа махтаулу 121 партизан полк къайтды, алайда кесини суйген командири болмады. Бу походда Къасайланы Осман джигитча ёлген эди. 17-чи февралда 1944 джыл фашист самолетланы къара суюруу бригаданы башджанын бузлагъан мырдыны бузунда джетген эди. Штурмовиклени бири энишге тюшюб, джанбаш учуб, партизанлагъа къоргъашын джаудуруб башлады. Къасай улу бир аскерчини къол пулеметун сермеб алыб, тобугъуна салыб самолетха тюбюнден от ачды. Андан сора, пулеметну да къолундан иймей, ауду. Сынджыр тизилген партизанлагъа къоркъуулу, ачы хапар джайылды:

— Осман ёлум джаралы болгъанды... 18 февралда Осман ауур джарасындан ёлду...

Джыл сайын Городищени къатында талада бир полкчула-османчыла джыйыладыла. Былайгъа пенсионерка Фекла Наумова да келеди...Ол къарт къатынны аз адам биледи. Ол корзинкасындан ариу таза боялгъан рамканы чыгъарады, суратны ийнакълайды.

Михайловна аны Городищеге бурунгу 121 полкну партизанларына кёргюзюрге келтиргенди. Къасай улу (1942 джыл партизан отряд къурагъынчы) Фёкла Михайловнада Бельнич районда Угольщина деген элде талай заманны бугъунуб тургъанды.

Бу портретни ким эсе да партизанладан биреулен салгъанды, таб, Къасайланы Осман сау заманда салынган болур. Джигит ёлгенден сора, полкну командирин иги таныгъан, башха адам акварель бла портретни джангыртханды. Андан сора суратны сакъларгъа Фёкла Михайловна кесине алыб къойгъанды.

Партизан джурт Османны эсинде тутады: Могилевда Къасайланы Осман атлы орам барды. Батыр командир, аны аскер тенглерини, Белоруссияны джашлары бла кызыларыны, джюреклеринде джашайды. Тау Къарачайны ётгюр уланы джанын Совет джурт ючюн бергенди.

Соруула бла ишле

1. Совет партизанла фашистле бла къалай кюрешгендиле.
2. Къасайланы Османны образын ачыкълагъыз.
3. Бу хапарны планын салыгъыз, изложение джазыгъыз.
4. Уллу Ата джурт къазауатда бизни совет аскерчилени джигитликлеринден эштген, окъугъан хапарларыгъызны айтыгъыз.

ТАУ КЪУШ:

Хубийланы Назир.

Совет Союзу Джигити
Къасайланы Османнга.

Минги Тауну этегинде туугъанса,
Ётгюр къушла учхан кёкню тубюнде,
Джигитликге юренигенлей тургъанса
Къарачайны Хурзук деген элинде.
Къралынгы душманладан джакълаенг,
Къазауатны отларыны ичинде,
Тауларынгы, тюзлеринги сакълаенг—
Эркинликни бютеу Джерни юсюнде.

Сен полк къураб, командири болгъаненг,
Партизаны белорус чегетлени.
Къанлы джаугъа кёб ачыула салгъаненг,
Алларында бара сен джигитлени.
Тюзлюк ючюн сен джанынгы бергенсе,
Джарыкъ кюню батмаз ючюн халкъланы,
Джюрекледен чыкъмазгъа деб киргенсе,
Батыр къушу ёхтем Кавказ таулары.

КЪАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ—БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ,

(Очеркни кесеклери.)

1944 джыл 1-чи БЛА 2-чи ГОЛЫНЕЦ

Лайпанланы С.

Биринчи Голынец, экинчи Голынец элле бла Могилев шахарны арасы 6 километрди. Ол эллени къатында бегитилген немец аскер шахарчыкъ болгъанды. Анда артиллериясы, минометлары дагъыда башха сауут кючю болгъан немец аскер часть тургъанды.

121-чи партизан полкнуну разведчиклери ол шахарчыкъдагъы аскер частны тегерегин марай талай заманны айландыла, ол кёзюню нчинде ала кёб аскер тахса да джыйдыла.

1944 джыл январь айгъа партизан разведчикле джыйгъан хапарларына кёре, Голынецде аскер керек, сауут-саба сакъланган бир склад, велосипедле бла матоцикле болгъан да

эки склад, ол складланы сакълаб тургъан гарнизонлада да 200 джууукъ немец солдат бла офицер бар эди.

Складланы чачыб, алада сакъланнган затны къолгъа джыяргъа партизанланы аууз суулары бек келе эди, алай а ол складлагъа чабыуул этер ючюн, немец бастионнга—Моги-левха асыры джууукъ барыргъа керек бола эди, андагъы ключ а джангыз партизан полкга исси къабдырлыкъ эди. Голынецледеги гарнизонланы флаглары—Могилев 6 километрде, аскер шахарчыкъ да 4-5—километрде—къадама бегитилген бетджанла эдиле. Экисини арасындагъы складлагъа чабхан ычхынмазлыкъ тузакъгъа тюзюб къалыр деген къоркъуу уллу эди. Алай болса да партизан джашаугъа кёчгенлени арасында хомух адам болмайды—ол джашау ётгюрлени, джигерлени, эркишиликни джашаууду. Полкну командова-ниеси, таукеллик этиб, биринчи бла экинчи Голынецледеги немец гарнизонлагъа чабаргъа оноулашады

Ол чабыуулгъа хазырланыуну юсюнден Османны 1944 джыл 23 январда партизан полкга джазгъан экинчи номерли буй-ругъу Белоруссияны Коммунист партиясыны Ара Комитетини партархивинде сакъланады.¹ Ол буйругъунда Осман, полкну кючюн юлешиб, гарнизонлагъа атаканы къалай къоратыргъа кереклисин ачыкъ кёргюзтуб джазады. Немец гарнизон-лагъа чабыуул этерге хазырланыу башланнганында, полкну раз-ведчиклери да эркишиликлерин кёргюзгендиле. Ала, эки элге да сингиб кетиб, чабыуул башланыр кюнню эртденине гарнизонладан тинтиб, тюз хапар келтирдиле. Ол кюннге Би-ринчи Голынецде 150 солдат бла офицер, 2 миномет, 45 мил-лиметрли бир тоб, 3 станоклу пулемет, 8 къол пулемет, сол-дат сайын бирер шок. Экинчи Голынецде—90 солдат бла офицер, 1 станоклу пулемет, 6 къол пулемет, 4 автомат, сол-датлада да шоккла болгъандыла.

1944 джыл 23 январда кече 12 сагъатына 121-чи партизан полкну аскерчилери эки элдеги немец гарнизонлагъа штурмну башларлай позициялагъа тюздюле. Полкну артиллериясы джууукъдагъы шахарчыкъдан немецле былай бери сюркелир-ге умут этгенлери болса, аланы къабышдырыргъа деб, позиция салды.

Кече 12 сагъатда Осман, кызыл ракета джибериб, чабыу-улну башларгъа сигнал берди. Полкну артиллериясы аскер шахарчыкъгъа кызыу от ачды, партизанла атакагъа чабдыла. Эки джанындан да пулемет-автомат атылгъан, гранат чачыл-гъан тауушла болгъанны дюзгюрдетдиле, кышхы шош ке-чени кычырыкъдан-сыйытдан алдырдыла.

Сермешиу кызыугъа кирди, немецлени кючлери

¹. Партархив ЦК КПБ. Фонд № 3500, опись 4, связка № 18 а, доку-мент № 624.

партизан разведчикле айтхандан эсе онглу болуб чыкьды. Ала кьысхада бой бермедиле, иш бир-бирде кьол бла, бычакь бла, шокну арты бла, сюнгю бла кьалджашыугьа джете да, пулемет-автомат очередлеге, шок атыулагьа, гранат быргьаулагьа кече, сермешиу 2 сагьатны барды.

Немецлени кючлерини разведка айтхандан эсе онглу болгьаны уа ол кюн ингирде СС батальон гарнизонда солургьа келгениндеди. Андан а партизанланы хапарлары болмагьанды, юсюне келиб кьалгьынчы.

Алай болса да, ол кече джан аямай не бек кюрешдиле эсе да, партизан толкьунну аллына буруу болалмадыла. 22-ге джуукь бир ёлюкню да элде кьююб, Могилев таба джалладыла. Партизанладан 12 адам ёлген эди, 17-си да ауур джаралы болгьан эди.

Партизанла ол кече 4 складны чачдыла, 19 автомашина бла гаражны кюйдюрдюле, юч горючий складны джандырдыла, 60 шок, бир миномет, 5 кьол пулемёт, 8 автомат, кёб патрон, гранат, башха трофей сауут сыйырдыла, немец фермадан лагерьге 80 ийнек сюрдюле.

1944 ДЖЫЛНЫ ФЕВРАЛЫ.

1944 джылны январь айы Белоруссияда джауумлу, джылы болду. Партизанла юс кийимден учхара, аякь кийимден кьарьусуз болгьанлары себебли, бек уллу джунчуулада кечинмек этиб кюрешдиле. Талай кюнню созулуучу сангырау джангурла, бир-бирледе мылы кьар, сууукь шылпы, барысыны да ызындан—гызых бузлауукь учхара кийимли партизанланы сууукьдан инджите эдиле. Аны юсюне да юсню—башны кебдириге, неда тынчайыргьа тынгылы джер болса уа.

Партизанла аллай кьыйын болумда тургьанлай, немецле партизан зонаны блокировка этиб башладыла. Ол бешинчи, эм уллу, эм кьаты блокировка эди. Оккупантланы муратлары—партизан зонаны тегерегин кьуршалаб, аскерледен эки—юч кьат кьуршоу тартыб чегетде партизанланы бошаргьа эди.

Ол операцияны деменгили бардырыр ючюн, немец командование 1944 джыл 9-чу февралда 121-чи партизан полкну районуна 2000—ден аслам солдат, артиллерия, миномётла, 20 танк джиберди. Аны тышында да, блокировкины бардыргьан немец аскерлеге авиация болушлукь бере эди.

Ол кюч партизанланы кючюнден иги огьуна онглу эди.

Болум тамам табсыз кетерге тебрегенинде, партияны Могилев таша райкому бла андагьы аскер оператив группа Могилёв бла Белыничи районладагьы партизан соединениелеге Минск областны Березина районундагьы чегетлеге кьораргьа деб буйрукь берди.

121-чи полкнун комиссары Иванов меннге айтхан хапаргъа кёре, Березина чегетлеге кечерге деб буйрукъ келгенинде, Осман „тебмейик былайдан, танкала былайлагъа киреллик тюлдюле, артиллерия бла авиация къалын чегетде бизге не этелликдиле, джаяу аскер а хамхотун уруб бир кёрсюнчю“ деб тохдагъанды. „Османны оноуу тюз эди,—деди Иванов,—ол чегетледе немецле бизге бир джукъ да этеллик тюлдиле.“

Алай болса да Осман артдаракъда оноуун тюрлендиргенди. „Буйрукъ берилди эсе, аны толтурургъа керекди“,—дегенди ол.

Полк, лагерлерин ташлаб, чаналагъа миниб, западха джёнеди. 15-чи февралны ингирине полк Клыцев районну север кыйырында Усакинский чегетлеге джетди. Экинчи кюнюнде север-запад таба айланыб, Березина районну чегетлери джанына джаллады. Усакинский чегетледе Османны полякуна 113-чю партизан полк да кшошулду. Эки полкнун партизанлары да колоннала болуб, чегетни ичин тизилдиле.

Алда 113-чю полкнун колонналары барадыла, ызларындан райкомнун аскер-оператив группаны командири К. М. Белоусов, партияны таша райкомунун секретары И. П. Станкевич, аны чанасыны ызындан Осман бла К. Материнко, аладан сора уа—121-чи полкнун колонналары барадыла.

16 февралны кечесинде колоннала чегетден чыкъмагъанлай, танга дери бардыла.

Немец авиация уа партизанланы табар умут этиб, кече кюн да тохдамай, чегет башлада учуб айланады.

Колоннала танг аласында ачыкъ джерге чыгыб къалгъан ларында, алларында чегетлеге дери 35 километр чакълы биузакълыкъ бар эди да, ол кесек джол юцион ингирни сакъламай, тохдаусуз уруб кетерге таукел болдула.

Колоннала кыйгъгысыз тизилгендиле, чаналагъа джегилген атла юслеринден пар ура, тири джортуб барадыла. Старые наборы элден ётдюле. Алайына была джууукълашыб баргъан чегетни башындан, быдыры тереклени тюблерине джете, бир разведчик самолет „Фокке Вульф“ чыгыб къалды. Ол колоннала таба келеди. Аланы эслейди шойду да дженгил огъуна ёрге чыкъды. Ол кёзюу эртден сагъат 9 эди.

Самолет колонналары башында бир талайны тегерек айланыб, тарх деб джангыз атмагъанлай, кетиб къалды.

Ол ары ташайгъандан сора сагъат джарым чакълы бир заман да кетгинчи, 4 немец штурмовик джетдиле. Ала, партизанла джууукълашыб баргъан Новые Наборы элге бомбаланы тёшеб, тёрт-беш минутну ичине элчикни шынкъартха алдырдыла. Андан партизанлагъа айландыла. Самолетла колонналагъа бурулгъанлай, партизанла чаналарын сокъмакъда ташлаб джолну эки джанына чачылыб джатдыла. Осман бла Материн-

ко да бир джерчикде, джолну джанында къаргъа бауурну бердиле.

Бомбежка башланды. Штурмовикле бири-бири ызындан ти-зилиб, энишге 80—100 метрге саркъыб, чачылычу ууакъ бомбачыкъланы быргъайдыла, пулеметладан къуядыла. Партизанла да автоматла, шоккла бла джууаб этерге кюрешедиле. Самолетлагъа атыб Осман да эки автомат дискни тауусду.

Алай болса да партизанла тюбюнден не къаты от ачыб кюрешдиле эселе да, аланы отлары штурмовиклеге стем болмады. Самолетла, алаша тюшюб, пулеметладан беклеб, джыртхыч къушлача башларында тегерек айланыб турдула. Партизан пулеметле уа чаналада къабышыб турадыла.

113-чю полкнун бир подразделениеси, пулеметун чанада къюуб, Османдан узакъ болмай джатханды. Аллай кыйын кезюуде пулеметдан болушлукъ болмай сиреледи.

Аны алай кѣргенлей, Осман аскерчилени аналарын да бир тойдурду да, секириб къобуб, пулемет таба тебреди...

Ол кезюуде самолет да бурулуб кыйтыб, джангыдан бомбежкагъа кирирге джуукълашыб келедиле.

Осман, чанадан пулеметну алыб, 25—30 метрни бир джанына къачды.

Алдагъы штурмовик, эниш сюрем айланыб, туура Османны юсюне келди.

Осман бир тобугъун джерге салыб, пулеметну бурнун ѳрге айландырыб, учуб келген пиратны ышаннга алды; пулемет кълалтыраб, сингилдеб, трассалаучу окъланы самолетха бюркюб тебреди.

Штурмовик да гюрюлдегени бла дунияны сансытыб, Османнга пулеметдан къуялгъанын къюуб, башы бла мукъут болуб ѳтдю. Аны ызындан келген пират, самолетха ѳшюн салгъан джигитни эслеи шойду, 30—40 метрге дери саркъыб келиб, Османны юсюне корзинка бла бир ууакъ термит бомбачыкъланы тегюб кетди. Бомбаланы биргелерине корзинка—джонулгъан чыбыкъладан эшилген корзинка да тюшген эди.

7 бомба Османны къатында чачылдыла. Ол сагъатдан Осман секириб къобду, пулеметну кюолундан ийиди, сора сермеб кѣкюрегинден тутду. Ол ишлени барындан да кѣз алмай къараб, алай болушургъа мадар табмай тургъан партизанла, Осман кѣкюрегинден тутханын кѣргенлеринде, къобуб чабдыла. Материнко Кирилл, Иванов (комиссар), Жолубов (батальонну командири) джетеб Османны тутдула. Аны бетинден къланы къачды, бети агъарыб тюрленди. „Джаралы болдум дейме,—деди ол,—...кыйгъырмаз“,—деб биягъы пулеметха узалды—мураты алкъын атаргъа эди. Алай болса да тентиреб, джыгъыла башлады. Командир ауур джаралы болду деб ол сагъатдан партизанлагъа хапар джайылды. Хирургну — Илья Иванович Астапенкону чакъырдыла, ол джараларына къараб,

командирге медицина болушлукъ этерге кюрешди. Османны 8 джарасы бар эди, кьалгъанлары алай хаталы тюл эдиле, бири уа ауур джара эди: осколок кёкюрек къангасындан тийиб, ёбгелерин да чачыб, джауорунунда тохдагъан эди.

Бомабалау тохдамады, алай болса да партизанла анга да къарамай, ауур джаралыны алыб, кюе тургъан Новые Набор-киге къорадыла.

Анда, къабыналмай тургъан къуу юйню ичинде, саз топ-ракъ бла сюртюлген полгъа кавказ джамчыны да джайыб, аны юсюнде партизан хирург Астапенко Османнга операция этди, осколокну чыгъарды. (Ол осколокну К. Материнко 1949 джылгъа дери джанында сакълагъанды, ол джыл аджашдырыб къойгъанды). Кюйген элде суукъ кюнде, джамчы юсюнде, дармансыз, тыйыншлы сауутсуз къыйын операция!

Операциядан сора Осман бек къарыусуз болду, температу-расы уллу кёлтюрюлдю, кёлю кете, сандыракъ эте, эсин джыялмай башлады.

Фашистле уа партизанлары табыб, ызларындан бир тюш-генлеринде, мыллыкчы къушлача, кёктюн, джертин да сюрюб, келедиле.

Алайдан да кетерге керек болду. Ауур джаралы Османны чанагъа салдыла, алай болса да суйген командирлери чанада къыйналлыкъды деб, белорусь партизанла брезентден носилка этиб, Османны анга салыб, чайкъамай, инджитмей, кьолларында кёлтюрюб, чегет джолла бла, немец авиацияны бомбёжкасы-ны тюбюнде джолоучу болдула.

Аны биргесине Н. Леоненкону штабдагъы ротасыны парти-занлары, полкнун медицина къуллукъчулары барадыла.

Ингирге бир элчикге джетдиле. Османны бир сууукъ юй-чукке кийириб (от этилген юй табылмагъанды), полда салам мурджаргъа салдыла. Медсестрала Мария Астапенко бла Валя аны тукъумун киши эсине тюшюрелмеди—Л. С.) кёзюу кё-зюуу бла къатын сакълаб турдула. Ол кече полкнун джангыз бир цартизаны джукъламагъанды, хар ким суйген командири-ни ахыр кюнюнде бир кёрюб къояргъа, аны болумун билиб турургъа излегенди.

Осман джатхан юй таннга дери адамдан толгъанлай тур-гъанды.

1944 джыл 18 февралны эртенбласында Осман къарыусузгъа джетди, сау къалыр деб ышаныр заты къалмагъанды. Ачыкъ джараларыны юсюне да ёбкелеринде пневмотаракс башланды, солуу алалмай тебреди. Сора бираздан эс келди да, къыйна-лыб бир талай сёз айтды. „Мени,—деди ол, Хриплевда бас-дыргъыз... Карта бла компас... келтиригиз... шосседен ётел-сегиз... къутуллукъсуз... шосседен ётюгюз... Карту и компас, покажу путь...“ Картаны келтирдиле Леоненко картаны Осман-ны аллына тутду. „Башымы кёлтюрюгюз, деб, Осман ёрге кёл-

тюрюрге силкинди, алай а кесин тирейелмей, кёзлерин джаба ызына джыгъылды.

Партизан геройну таукел джюреги тохдады, 121-чи партия полкуну командири, Къарачайны джигит джашы, Ата джуртну махдаулу уланы, 27 джыл болгъан Къасайланы Осман Муссаны джашы ауушду.

* * *

Партизанла Османны ёлюгюн ала барыб, Березина районну Жалин элини къаты чегетде басдырдыла, немецле къабырны табыб, анга бир сылыкълыкъ этмесинле деб, къабырны адам табмазча джашырдыла.

Бир талай кюнден, блокировка бошалгъандан сора, — партизанла келиб ёлюкню алайдан къоратыб, Балынич районну Сермяженко элиндеги къабырлада басдыргъандыла.

1944 джыл, март айда, Османны ахыр осиятын толтурур ючюн, аны ёлюгюн келтириб, Хриплёво элдеги къабырлагъа басдыргъандыла.

1948 джыл биринчи августда Могилёв шахар Советни бегими бла, Османны къабыры Могилёв шахаргъа кёчюрюлгенди.

Къасай улу Османны къабыры Могилев шахарны арасында, ёлген партизанланы къарнаш къабырланы бир джанында салыннганды. Аны къабырыны юсюндеги сынташда былай джазылыбды:

„Партизан полкуну командири Къасайланы Муссаны джашы Осман. Ата джуртубузну азатлыгъы бла сыйы ючюн немец-фашист зулмучулагъа къаршчы кюрешде 1944 джыл 18 февралда ёлгенди“.

* * *

Османны ёлгени кёб къыйынлыкъны сынай юренген партизанлагъа огъуна мардасыз ачы къоранч болуб тюшген эди. Ол къоранч аны партизанларына къанлы ант болгъан эди: „Месть за Османа. Физическое истребление всех тех, кто носил немецко-фашистский мундир!“.

Алай бла 121-чи полкуну партизанлары ол кюнден сора „Месть за Османа“ деген истребитель группала къураб, сюйген командирлерини дертин фашистледен алыр ючюн къалмагъандыла.

Иш

Очеркни окъуб толу хапарын айтыгъыз.

Османны джигитлигин кёргюзген джерлени табыгъыз.

АБДУЛЛА.

„Аманат“ романдан.

Хубийланы О.

Джайны исси кюнлеринде Белоруссияны чегет джолларына тынчлыкъ джокъду. Могилев шахардан 60—70 километрде Друть-сууну энишге барыб джагъасында, мырдылы чегетлени дуппурларында, партизан отряд кесин бегитгенди. Азрет бла Нина былайгъа келиб тюшгенли иги кесек болады. Кечеги урушланы биринде отрядны командири ёлгенинде, партизанла Аскерни кеслерине командирге айыргъандыла.

Бир кюн ингир ала Аскер партизанланы бир талайын къатына джыйыб:

— Немчаладан тахса билир ючюн, бир фашист офицерни джаны саулай алыб келирге керекди... Кеси разы болуб барыргъа таукел, къолунгу ёрге кёлтюр,—деб сынаб къарагъанында, бары да къолларын ёрге тутдула. Партизанланы таукелликлерине къууаныб: „Ючеулен барса боллукъду“,—деб, Аскер сёзюн бошагъынчы, алашаракъ, тогъуракъ, къара шинли джаш алгъа чыгъыб:

— Командир джолдаш, мени кесими ий. Танг атхынчы джаны саулай бир немчаны алыб келирме,—деди.

Аскер ышаргъанын тыймагъанлай къараб туруб айтды.

— Алан, Абдулла, сен къаллай ишге баргъанынгы билемисе? Сен марачыланы бетлерин джоярса деб къоркъама.

„Тынчны тебгени къыйын“ деб Абдулла Аскерни ол сёзлерин ушатмай, хыны джууаб этди:

— Да сен ийиб бир кёр да тындыралмасам, ол сагъатда не да айтырса. Сен командир болгъунчу да меннге ышаныб тургъандыла.

— Абдулла, джаяу барыргъа керекди, ол да эсингде болсун,—деди Аскер.

— Джаяу огъай эсенг, керек эсе, бауурум бла да барлыкъма, сен аны ючюн къоркъма. Анасы бергенни тёксюн, бир кюн туугъанбыз — бир кюн ёллюкбюз... Дуниягъа менми тукъум боллукъма...

— Абдулла, сени ёлмуден къоркъмагъанынгы бюгюн бизге хайыры азды. Бизге тюб билирге болушурча, адам келтираллыкъ эсенг, эки иги нёгер да ал да бар,—деди Аскер, Абдулла къууанч тыбырлы болду.

— Балашов бла Мишин, чыгъыгъыз,—деб Абдулла эки тегин да алыб, кеслерини штабларына кетди. Отрядны джангы командири сабыр-сабыр сёлешиб, джашланы этер ишлерин ангылатды.

— Къайтарыб айтама, оюмсуз бир джангыз атламагъыз, тапсыз атылыб бир папирос туюбююз джылтырагъаны сизден бошатхан бла къоймай, бизге да хата салдырыргъа боллукъду, дюргенлик, уллу кёллюлюк этмегиз. Таб тюшмесегиз, сора кесигиз къайтыб келигиз,—деб комиссар Петренко да къолларын тутхан бла къоймай, кёкюрегине къысыб къучакълады.

— Комиссар джолдаш, бир да къоркъма, оюмсуз атлагъаны аджалсыз ёлгенин биз билебиз, бир зат да болмаз.

Ючюсю да кырдык бетли кийимлери бла кеч эте чегетни ичи бла кёндеден кетди.

— Билемисиз, мен джаралы болуб, пленнге тюшгенимде, бир элде бизге немчала сабан сюрдюре эдиле, сегизеуленни ёгюз орнуна джегиб, къулакъ джаныбызда сыбыртхыны чакъдырыб, саб-сары джапысыз лейтенант джюрегими бир бек джаргъанды да, андан дертими алыб ёлсем, ёлдюм демез эдим... — деб Абдулла нёгерлерине хапар айтханында, Балашов:

— Абдулла, эй ол лейтенантны былай табыб къолунга бир берсем аз соймез эдинг...—деди.

— Ашыкъма, мен кесим да тутарма...

— Абдулла, сен махтанма, сермегенлей—буууб къояргъа ол сеннге маркъа къозу тюлдю неда чабакъ болуб къармагъынга тюшуб къаллыкъ тюлдю,—деди Мишин.

Мишин да, Балашов да москвачыладыла. Экиси да субай санлы, орта бойлудан онглугъа тартхан джарыкъ джашладыла. Балашовну андан башхалыгъы—тирилиги бла дженгиллиги. Мишин къатын алгъанлы эки ай да болгъунчу аскерге кетгенди. Балашов а, орта школну бошагъанлай, аскерге чакътырылгъаны себебли алкъын юдегиленмегенди.

Кёз байлана, шоркъасыз шош сууну бойнуна джетиб, бир-бирлерине къарашдыла. Къараб къарагъынчы Балашов аууб тургъан агъачланы бир-бирине байлаб:

— Къайыкъны кёре болурсуз, минигиз!—деди. Агъачлагъа миниб, ол джанына ётуб, къыблама бла ышан этиб, кюн батхан таба барадыла, аякъ тюбде къуу бутакъланы сынганларына къайгъылы болуш баш энишге ийилиб шыкътырсыз атларгъа кюрешедиле. Джашла бир-бири ызындан барадыла.

— Абдулла, бизни бусагъатда командирибизни къаллай джигит адам болгъанын билемисе?—деб Мишин шыбырдаб соргъанлай, Балашов Абдулагъа да къарамай джууаб этди:

— Бизни командирибизни джигитлиги ёхтемлигича, адамлыгъы, басымлылыгъы да барды. Алтынды, алтын.

— Мен аны эртдеден бери таныйма, тюзю, аны бла кесим къазанлашыб сынамагъанма, алай а къачан да тюз джашды деб махтаучан эдиле,—деди Абдулла.

— Аскер керексизге буйрукъ этерик тюлдю: этди эсе уа аны толтурмай да къоярыкъ тюлдю, иги затынгы бетин чыгъар-

лыкды; бир затны чийсил кьойдунг эсе, бир да кьутулургъа мурат этме. Былай кёзлеринге бир кьараса, ичингдегин, кёлюнге не келгенин кюзюге кьарагъанча, билиб кьояды. Саутха усталыкыгъа да, аскерге башчылыкъ этерге да, тенг тутаргъа да кишиге оздурлукъ тюддю. Сора мени сейирсингеним, былай бир учхарада, табсыз джерде джаула тегерегибизни алыб, „энди уа бизден бошадыла“ деб тургъанлыкыгъа, Бархоз улу джунчумай, эс ташламай, олсагъатдан кючюне кюч, акъылына акъыл кьошулгъанча бир джангы, таб оноу табыб джаулары башлары къайгылы этиб кьояды,—деди Мишин. Абдулла кысха джууаб этди:

— Аллай командир буюрду эсе, суугъа да секир, отха да кир!

Чегетни джукъасына чыгъа тебрегенлей, сабыр болуб оноулашдыла:

— Ючюбюз да бирден барыб, кьолгъа тюшюб кьалмаз ючюн, бирибизни алгъа иейик да, экибиз аны кьарауулу болайыкъ,—деди Балашов.

— Алгъа мен барлыкъма,—деб Абдулла нени эсе да айта тебрегенлей, Мишин:

— Да мен барсам, не боллукъду?—деди.

— Былайда мени энчи джауум болгъанын айтдым да... Былайгъа мыллык атыб аны ючюн келеме. Энди бир кесек баргъанлай, гитче элчик барды. Аны бир кыйырында немчаланы джер тюбюнде складлары болуучан эди. Ол мен айтхан лейтенант алайда болургъа керекди. Мен аланы сакълагъан джерлерин аджашдырмай табарыкъма. Къайсы тыгъырыкны джаны бла, къайсы чалдыш бла барлыгъымы да билеме. Сора сиз меннге джукъ айтмагъыз. Элни кыйырында сизни тохтар джеригизни мен кёргюзюрме,—деди. Кечени арасында чегетде чапыракъланы шуулдагъанлары бла къайсы эсе да бир къанатлыны сызгыргъан тауушчугъундан сора джукъ эштилмейди. Кёк чууакъ болгъанлыкыгъа алкын ай чыкъмагъанды. Джайгъы кечеде шагърейлигинг болмагъан чегетде джолну табмакълыкъ кыйынды. Алай болса да заманны иймей, Абдулла айтхан джанына тизилдиле. Бир кесек баргъанлай, ит чабхан тауушла чыкъдыла. Иги эс этиб кьарагъанларында, эки джерде да мутхуз от джарыкъчыкъла эследиле.

— Ма, элге джетиб кьалгъаныбызны кёремисиз?.. Энди сакъ болугъуз, хомух болмайыкъ! Бычакъларыгъызны хазырлагъыз. Герох, автомат атаргъа боллукъ тюддю,—деди Абдулла.

— Аллай бир кьоркъма, кесинг айтханлай, биринчи кере джолоучу болгъан адамлача сёлешме. Бизде „Батыргъа окъ тиймейди, батыргъа сюнгю да кирмейди“ деб сёз барды. Дунияда эки кереми ёллюкбюз?! Кьоркъма да, алгъа!—деб кёлтюрдю Балашов.

Абдулла джанына тийгенин билдире:

— Тохта, сен тохта, алай омакъ мен да сѣлешаллыкъма. „Бир кесер ючюн, джети кере ѓлчеле“ деб нек айтханларына сагъыш этгенмисе?.. Аллында ойлаш ансы, болур болгъандан сора не чабсанг да джукъ эталлыкъ тюлсе. Биз кесибишни джаныбызны багъалатмагъанлыкъгъа мингнге джууукъ адамыбызны унутмайыкъ. Ёлюмден мен да къоркъмайма, алай а не джашыруу, джашаргъа суюмеклигиме ѓлче да табыллыкъ тюлдю. Туугъан жанлада джашаргъа суюмеген болмаз, алай а джашауда да джашау барды. Бизни джашауда ѓлеме, къарт болама деб къоркъмай не эткин... Къазаут да тохтаб, бу кюн-лерибишни эсибизге тюшюрюб сейирсинирча бир кюн чыгъар эсе уа!..—деб. ахсыныб, сора таукел айтды:

— Энди, джашла, кеч этебиз, джюрюгюз!..

Балашов тенглерине айтды:

— Ким билсин, джауну къолуна тюшген тѣребиз болса, оноуубуз бир болсун, бир жангыз чыкны ычхындырмайыкъ. Мишин сѣзге къошулду:

— Мени айтырым, джаныбыз саулай джауну къолуна тюшмезге керекбиз. Тюшген тѣребиз болса уа кыылыгъыбызны билесиз.

— Къарачайлыла айтханлай, ауузум къандан толса да къаллыма билдирлик тюлме, мен ол сѣзге тюз боллукъма, ий-наныгъыз. Алай а бизни тутар джау да бек залим болургъа керекди,—деб Абдулла ѓхтемлениб билдирди.

Джашла кыысыла-кыысыла элни кыйырына джетиб, сабыр болдула.

„Сиз былай туругъуз, мени былайда шагъырейим барды, мен андан хапар билиб чыгъайым, мычысам, джокълагъыз,“—деб кѣз туурадан ташайды. Абдулла джарыгъы болмагъан алашаракъ гитче юйчюкню терезесини тюбуне барыб къакъды. Ичинден „Къайсыса?“ деген тишируу таууш эштиди.

Абдулла „кечикдим“ деб гузаба чыгъыб, чабханлай талагъы туруб, нѣгерлерине къайтды.

— Джашла, джолубуз болгъан кечеди, иш аллынады. Бюгече былайдан юлюшюн алмай, дертин къайтармай ким кетер, ол эркиши тюлдо! Меннге сыбыртхыны ойнатхан кеселеккеге кесими ким болгъанымы танытмасам, адам тюлме,—деди Абдулла. Ючюсю да энишге ийилгенлей, аякъларыны бурунлары бла бир орамдан озуб, джарыгъы чыкъмагъан юйню мюйюшюнде чѣгелешиб оноулашдыла, экиси алайда къалдыла, Абдулла уа юйню туурасы бла озуб, бир кесек баргъанлай, джерге бауурланды. Узун алаша юйню аллында экеуленни ауаналарын эследи. Экиси да немча тилде кызызу-кызызу сѣлешиб, кюлген тауушлары чыкъды. Олсагъатдан аланы бирлери юйню аллында къалды, бири да юйню мюйюшю бла гузаба бери айланганлай, Абдулла хазырланды. Немча кеси аллына

сызгыра, аллында джукъ кѣрмей, джан-джанына къарай къа-
тына джетгенлей, Абдулла чыдаялмай ёрге къоба тебреб, да-
гыда кесин тыйды. Немча кѣрмей озуб, тѣрт-беш атлагъан-
лай, къобуб, шыкыртсыз ызындан джетиб, эки къолу бла да
бойнундан бууб, таууш этмезча, джерге джыкъды ауузуна
къол джаулугъун тыгыб, джанындан герохун алды. Хурджу-
нунда джыджым бла эки къолун къаты байларгъа мурат эт-
генлей, немча ёрге сюеле келиб, табаны бла Абдулланы ба-
зыкъ бутун сермедн, алай а джеталмады. Абдулла герохну кѣ-
зюне-башына джетдирсе да эки атлаталмады. Элталмазлы-
гын билиб, Абдулла немчаны учхара джеринден джаралы
этиб, бутларын эки тобугъуну тюбю бла бир-бирине къаты
кысыб, кючден-бутдан аркъасына салыб, бир къолу бла аякъ-
ларындан, бир къолу бла къолларындан бууб, нѣгерлери таба
тебреди. Немча тыпырдап, къолун-бутун силдеб, аны юсюне
да ауурлугъу бла Абдулланы тентиретди. Алай болса да къа-
ра тер басыб, Абдулла тенглерине джетди:

— Магъыз, бюгече джолубуз боллугъун айтхан эдим да...
„Джыгырам“ болмай, башханы алыб келе эсем да билмей-
ме,—деб Абдулла немчаны джерге атыб, аллына ийилиб, бе-
тине къараргъа кюрешди.

— Бизге бир билдирсенг а... Бу ылыхдынны къалай бууал-
дың, къанынгы ичгенди... Хата джокъду... Аны бусагъат
джууаш „къонакъ“ этейик...—деб Балашов кюлдо.

Абдулла джашланы къатына чакътырыб, аланы ышыкъла-
рында сернекни джандырыб, бетине кѣз джетдиргенлей:

— Офицер капут,—деди. Немча джангыдан тыпырдаб,
джерде ары-бери ауду, алай а этер мадар табмады...

— Излегеним бу эди. Къайсын болса да бирин элтиригиме
ажымсыз эдим, тюзю, муну къолгъа тюшерине уа ийнанмай
эдим. Джашла, къалгъан ишге къар джауады, мычымагъыз.
Экигиз да кѣлтюрюгюз да тебрегиз...

— Сен а, Абдулла?—деб гузаба сорду Мишин.

— Менми... Мен энтда бирни ызыгъыздан алыб джетейим.
Къараул бир адамды, кеси джангыз сесеклене турады.

— Огъай, Абдулла, танг джууукълашыб келеди. Муну да
кыйналыб джыярыкъбыз. Тебре, буйрукъну толтургъанса,
сыйылыб бла къорайыкъ,—деди Балашов.

— Энди мен къолумдан келмезлик зат болса, айтырыкъ
тюл эдим. Бири алдаса да бирине кертини айтдырыбыз. Къо-
раталмасам, къачарма. Сиз муну элден чыгъарыб, чегетге
джыяргъа мен ызыгъыздан джетдим, хайдагъыз!—деб Абдул-
ла алагъа тынгыламай, ызына бурулду. Джашла башларын
булгъаб: „Асыры улуу кѣллюдо, оюмсуз атлайды...“—дедиле.
Ол быягынлай келиб къараулну туурасында джерге бауур-
ланды, немча орнундан тебмей, сын ташча сирелиб тургъанын-
да, Абдулла арт джанындан барыб тутаргъа таукеллениб, ал-

лына сюркелиб, къатына джууукълашды. Абдулла тобукълана келиб, ёрге къобуб, юсюне мыллыгын атаргъа тебрегенлей, шыкъыртны эштиб, немча джан-джанына къарады. Юсюне келе тургъан къарантханы эслеб, автоматны къуйду. Абдулла герохундан бир атханлай немчаны аудурду. Олсагъат аны автоматын алыб, юйню арты бла чабыб баргъанлай, сол имабшы отча къызды.

Орамны къалайында эсе да чурукъ тауушла, немчаланы дауурлары эшилдиле. Абдулла бауурундан джерге къабланды. Юйню артындан талай немча чыгыб, фонарчыкъларын джандыргъанлай, джерде джатыб тургъанны эседиле. Немча автоматны Абдулла немчаланы кеслерине джандырды алай а патронлары бошалыб, герохну алды. Немчаланы бир талайы алайдан къобмазча болдула, автомат тауушла тохтагъанларында, немчала юрюлюб чабдыла. Абдулла энтда экеуленни аудурду, алай а бешеулен джетиб, юсюне мыллык атханларында, къарыуун алдыла; сауутун сыйырыб, къолларын байлаб, юч немча автоматларын сыртына тиреб, сюрюб танг ата элни арасында бир абадан тёртгюл юйге келтирдиле. Эшик юсюн сакълаб тургъан эки немча солдат бир бирлерине къараб:

— Партизан!.. Шош этген шойдула да!.. Аман бёрюню анда къагыб къоймай, бери несин алыб келедиле,—деб, сора Абдуллагъа тишлерин къысыб, уругъа керилгенлей:

— Калак итле! Ашыкъмагъыз, кюнюгюзню кёрюрсюз!—деб бетлерине тюкюрдю.

Ызындан сюрюб келгенлени бири табаны бла ургъанында, Абдулла абына-сюрюне кетиб, юйге кирди. Юйню тюбюнде болгъанлары къан джугъу болгъан, къара кюлтюмден толгъан бир къарт бла тишируну ынгычхаб, кыйыйн солуй тургъанларын эслеб, ала таба башын бургъанлай, солдатланы бири эшикни ачыб, тюртюб Абдулланы дагъыда бир эшикден кийирди. Столну джанында Абдулла юч офицерни эследи. Мюйюшде онбеш джылдан кёб болмагъан джашчыкъны эки кюлун эки солдат къаты буууб, офицерлени кёллерине джетерге излейдиле.

Арадагъы офицер секириб ёрге къобуб:

— Тонгуз бала! Эшитемисе? Герохну къайдан табханса? Не-е?.. Кимге асырай эдинг аны, не-е?—деб къычыралгъанын къычырыб, столну дюнжюрдетди. Ол орусча билгенлигине асыры ачыуланнгандан сёзлени къатышдырыб, тилкъау адамча къачырыгъы бла хахайындан не айтханын толу ангылатмады. Джашчыкъ джууаб этген огъай эсенг, башын кёлтюрюб да къарамады. Офицер асыры ачыудан эринн кыйыгына ийиб, тёзмей джашчыкъны аллына келиб:

— Айт дейме да!.. Снинге къараб туругъа заман джокъду!.. Энтда сенича бирни алыб келгенлерин кёрмеймисе... Саутну къайдан алгъан эдинг?—деб къычырды.

— Джолда табхан эдим,—деб джашчыкъ ауазы аз чыгъа шыбырдады. Офицер аллына атлаб, керилиб джаягына бериб:

— Сора келтириб бермей, джанынга сугъуб нек айлана эдинг?—деди.

Джашчыкъны эки кёзюнден джыламулклары къуюлуб:

— Сизден анамы дертин алыргъа сакълай эдим! Аны да ма бу юйде туюб ёлтургенсиз!—дегенлей, офицер джаныуар къан алыб: „бу сиздеча хаулеле джыйылуучу клуб тюддю... Бу Гестаподу! Биле болурса... Былайгъа адамланы башларын сыларгъа деб келтирмейдиле, тууар“,—деб джумдуругъу бла аямай дагъыда урду. Джашчыкъ ачы кычырыкъ этиб, аллына бауурланды. Къаны келе тургъанлай, эки джанында солдатла джашчыкъны тартыб къобардыла.

— Къоратыгъыз! Кёзюмден ташайтыгъыз, адамладан ташаракъгъа элтигиз да къагъыгъыз,—деб офицер силегейлерин чача, Абдулланы аллына келиб, кёзлерин джандырды. Абдулланы уа эки кёзю джашчыкъдады. Солдатла аны сюйреб юйден чыгаргъанларында, Абдулла терен ахсыныб, байланыб тургъан къолларын джумдурукъла этди.

Алыб келген солдатны бири Абдулланы къалай тутханларыны хапарын айтды.

Офицер башын булгъаб:

— Къайсы отряданса?—деди.

Абдулла, сагъыш этмей, джууаб къайтарды:

— Партизан отряддан!

— Мен къайсы деб сорама сеннге?..

— Къайсыны да не башхасы барды...

— Алаймыды?.. Сен партизанса сора!.. Къайдан келгенинги уа билмейсе, не-е?..

— Къайдан келгенигизни сиз айтыгъыз! Мен кесими джуртумдама!—деб Абдулла башын ёрге тутду.

— Тохта, эштемисиз, офицерле, ышанына къарайма да, муну бизден соруу алыр мураты болур дейме...—деб офицер герохун къабындан чыгарды, олтуруб тургъан гестапочула дженгил къобуб, аны къатына келдиле.

Быягъы, тишлерин жыгъырдадыб, сорууланы кызыу-кызыу сорады:

— Тамадагъыз кимди?

— Партизанды.

— Комиссарыгъыз а?

Ол да партизанды.

— Къайда болгъанларын а билмейсе, не-е?

— Нек билмейме, билеме... Алай а сиз аланы табарыкъ тюлсюз, сора нек сорасыз?.. Ала сизге кеслери келликдиле, ол заманда кёрюрсюз.

— Нек келедиле?

— Сизден дертлерин алыр ючюн келликдиле!

Офицерни ачыудан кёз башлары бирер догъура болдула, эринлери къалтыраб, герохну тутуб, дагъыда эсине неле эсе да тюшюб, мурукку этди.

— Биз сизни кийик адамларыгъызгъа джангы джашау келтиргенбиз, аны билемисиз?

— Сиз бизни халкъларыбызгъа ёлюм, ачлыкъ келтиргенсиз. Сиз салыргъа тебеген джашау бизге керек тюлдю, аны къачан ангыларыкъсыз? Къаллай зауукълукъ келтиргенигизге ол юйде джан бере тургъан къарт бла тишируу, былайдан бусагъатда къоратылгъан джашчыкъ шагъатлыкъ этедиле...

Офицер аллына атлаб.

— Тууар! Тууаргъа таякъ керекди, ол сёз ангыламайды!— деб, стол джанында базыкъ темир чыбыкъны сермеб алыб, имбашларына талай кере урду.

Абдулла джукъ айтмай, къатына джууукъ келмеге къоюб, аягъында башлы чуругъуну бурну бла керилиб, киндигине урду. Офицер таууш да эталмай, ёре турукъча юй тюбюне къырылды.

Эки офицер аны ойсураб тургъанлай, къайры эсе да къоратдыла. Гестапочула Абдулланы тюбге салыб, табанлары бла тую тургъанлай, бир солдат эшикни гузаба ачыб, неле эсе да айтды. Бир кесекден тылмачха бир башха офицерни келтирдиле. Ол гестапочуланы сорууларын кёчюрюб тебреди:

— Кече складны аллында бизни офицербиз тас болуб къалгъанды. Алайда къараулну ёлтюрген да, аны башсыз этген да сенсе дейдиле, алаймыды?

Абдулланы имбашында джарасындан келген къаны саулай юсюн къызартса да алкъын эс ташламагъанды.

Эшикден энтда юч офицер тюшдю.

— Сизни офицеригиз керти да башсыз болур эди, ансы кесин сакълай билир эди...

Абдулланы тартыб, джагъасындан алыб, бири ары бла бери силкиндириб:

— Кимле бла сёлеше тургъанынгы билемисе?— деди. Абдулла дженгил джууаб этерге ашыкъмады.

— Биз Гитлерни аскерлерибиз. Биз халкъланы коммунистлени зорлукъларындан къутултур ючюн кюрешгенибизни сиз уллукъулакълагъа ангылаталмайбыз,—деб тишлерин къысыб, урургъа узалгъанлай, Абдулла артына атлаб кесин урдурмады. Эшикден кирген офицерле юйдегиле бла даулашханча къызарыб сёлешдиле, Абдулла ёлтюрюрге оноу этгенлерин сездиле, андан сора уа башха джукъ ангыламады.

Абдулланы ала сюйреб, экинчи юйге чыгъардыла. Ол къарт бла тиширууну алайдан къоратханларын эсledi.

Офицерлени бири Абдулланы мюйюшге къысыб:

— Энди сени ёлтюрюрге тебегендиле, алай а джанынгы

сау кьалдырыргъа джангыз бир мадарынг барды: бизни ол сени бери ийген партизанлагъа элтиб, бюгече немча офицерни кьайры кьоратханынгы айтсанг... Ким биледи, мен быланы дженгерге болурма, сеннге тийдирмезме...—деб Абдуллагъа джити къарады. Абдулла джууаб этмеди.

— Сен иги сагъыш эт алктын джаш адамса, джашаргъа керексе, ма бусагъат кьолларынгы да ийдирейим... Чегетде бир сагъатны тынчлыкъ болмай, бѣрюча джашау сеннге неге керекди... Мында юй берирбиз, къатын алырса, тынч джашарса, партизанладан а сеннге не чыгъарыкъды? Аланы бошарыкъбыз.

— Да сора кьолларымы ий,—деди Абдулла.

Гестапочу бир кесек ангарылса да нѣгерлерине кеслерича не эсе да айтыб, кьолларын тешди. Абдулла керилиб офицерни кьулакъ артына джумдурукъну берди.

— Сизден дерт алыб ѳлюрге керекди,—деб дагъыда экинчиге чабханлай, кьолларын да аякъларын да байладыла. Гестапочулары бири Абдулланы ызчы итлерине, атыб талатдырыргъа тыйыншлы кѣрдю, алай а кьулакъ джанына джумдурукъ тийген офицер нѣгерин къайры эсе да ийди. Бир кесекден ол уллу темир чюйле бла чѣгюч келтирди. Абдулла ала-ны эслегенликке чыртда тюрленмеди. Офицер Абдулланы къатына келиб:

— Ма быланы кѣремисе?.. Была бла сени кишилигинги сынарыкъбыз... айтамыса, къайдадыла? партизанла?—деди...

— Тюзюн излей эсегиз, бусагъатда партизанла болмагъан джер джокъду. Ол себебден бизни халкъларыбыз бютеу кырылгъынчы мында сизге джашау боллукъ тюлдю. Къорагъыз джерибизден!—деб Абдулла сѣзюн да бошагъынчы гестапочула тѣгерегинден басыныб, бирери бирер джеринден буудула. Соруу ала тургъан мизбурун, узунбоюн, къуу офицер уу бетин кѣгертиб, чѣгюч бла чюйню кьолуна алыб, Абдуллагъа тутду, алай а ол къарагъан да этмеди.

— Мен партизанма, комсомолчума. Бизни темир чюйле бюкмейдиле. Менден сиз тюб табхынчы, кесигиз тюб боллукъсуз!—деди.

Юсюне тот чабхан къарыш чюйню аягъыны арасындан ышанлаб эки ургъанлай, аны учу балагъындан ѳтюб, полну къангасына кирди. Гестапочуну ол да кѣлюне джетмей, чюйню артына дери урду.

Офицерле кѣл кенгдириб „къалайсагъ“ дегенча Абдуллагъа къарадыла, алай а аны бетинде, ачулулугъу бла ѳтгюрлюгюнден сора башха джукъ танымадыла.

— Энтда бир чюй бер!—деб гестапочу тюб эрнин къабыб, Абдулланы экинчи аягъына уруб ѳтдюрдю.

— Не эталлыгъыгъызда бусагъатдады. Меннге урулгъан чюйле сизни фашизмигизге урулдукъдула. Бизни барыбызны

да былай бла чюйлеялсагъыз, сизни насыбыгъыз, алай болмаса уа сизге кишилигигизни танытырла!—деб ауузу суу кюсегинин дыгалас этиб, алагъа билдирмеди.

— Къалайса!.. Энди акъылынг болса, айтырмы эдинг?—деб гестапochу ёрге къобуб, Абдулланы джагъасындан тутуб, силкиндирди.

Офицерле кеслерича таш чартлатыб сёлешедиле. Комиссар бла партизан деген сёлзлени талай кере къайтарыб айтдыла. Абдулланы эки къолундан да къабыргъагъа уругъа тебреди-ле. Къолларыны джыджымын тешиб, эки гестапochу эки къолун да къаты тартыб къабыргъагъа кердиле. Аны джаралы билеги, къушну сынган къанатыча, джансыз болгъанды, теркъатхан кёлегини дженигъи къаи джугъуду, джаралы къолуну аязындан темир чюйню ура тургъан заманда Абдулланы бети тюрю да болмады, алай а сау билегин гестапochу къаты буууб, бири да чюйню темир чёгюч бла ургъан сагъатда, Абдулланы къашлары туюлдюле, бети тюрю-тюрю бола келиб, акъ учхунча агъарды. Ол тюб эрини къабыб, джара этди. Мара элни алгъыш этиб „джигит бол, артха турма“ деб салгъан аманатын, сууукъ къыш къызыл байракъны тюбуне тенг-лери бла биргелей Ата джуртуна, халкъына, къаныны арттамчысы акъгъынчы тюз болургъа деб этген антын Абдулла эсине тюшюрдю. Кырпыч оджакъларындан сора джукълары къалмай кюйген эллени, шахарланы, аталары, аналары аджалсыз ёлюб ёксюз къалгъан мугур сабийлени, сакъат къартланы, зорлукъ джетген къызланы, тишируулары, от салыныб кюйген будай бачхаланы ол кёзуне кёргюздю...

Башын булгъаб ичинден:

„Огъай, аллай артыкълыкъланы кечерге джол джокъду! Къаллынга джалынчакъ болуб, джегилиб джашагъандан эсе, эркишича, башынгы ёрге тутуб ёлген кёб кере тычды“,—деб, тишлерин къысыб мурдарлагъа къарады. Къолларындан акъгъан къан аны билеклерин да, къабыргъаларын да къызартыб, полда аякъларындан баргъан къаннга къошулгъанында да Абдулла ауузундан бир сёз чыгъармады. Мыллыкчы къуш-лача, юсуне ёрге сюелиб тургъан гестапochула бир бирлерине къараб, башларын булгъадыла.

Абдулланы къол аязлары кёбюб, къара мор болуб тебреди-ле. Олсагъатдан юйге энтда немчала кирдиле. Гестапochула сирсир болуб сирелдиле.

Аланы бири эшикден киргенлени алларындагъына айланыб черс бериб, „генерал“ деб сёлешди.

Генерал аллына атлаб, Абдулланы бармагъы бла кёргюздю.

— Партизанды. Бир офицерибизни бу кетген кече къоратханды, къарауулубузну да ёлтюргенди...—деб гестапochу Абдулланы хапарын айта тургъанлай, артына дери да тынгыламай:

— Бусагъатдан огъуна элтиб, элли арасында асмакъгъа асыгъыз! Тёнгегин асмакъдан алдырмагъыз. Партизанлагъа джан басханла кёрюб титиресинле...

Фронт бери джууукълашыб келгенин билемисиз? Былагъа кечим джокъду!.. Ол чегетни къатында элчикге да от салыгъыз!—деб генерал нёгерлерин да ызындан тизиб, ашыгъыш чыкъды.

Гестапочула Абдулланы асаргъа сюйрей юйден чыгъаргъанлай, аланы бири:

— Генералны кёрдюгюзмю?! Ол фронтну штабында ишлейди. Бу джаз бир нёгерим бла мен аны юйуне Украинадан эки машина бла саугъа элтген эдик, „Алыб барыб юйюмде къотарыб къайтыгъыз“—деб ийген эди, энди уа кёресе, Россияны эки айгъа мулхар этерикбиз деб къычырычу-генерал эс ташлаб, алгъасыб, джаны къайгъылы болуб айланады... Биз этген муратла не бош къалыу этедиле!.. Былайда ууучу-бузгъа джыйыб, тёгерегин алыб тургъанлай да джангыз бир партизангъа айтханыбызны этдиралмай, бир сёз да айтдыралмай къашыгъызгъа салдырыб къойгъаныбызны кёрдюгюзмю?! Энди быланы къолгъа тюшгенлерине кёл кенгдириб, джаллай теберрге керекбиз, ансы кесибибиз аланы къолларына тюшюб къалыргъа тебрегенбиз...—деб, джаншагъанын бошагъынчы арбаздан узакъ бармай, эки базыкъ багъананы араларында асмакъгъа джетдиле.

Ала эти тюгел суууб бошамагъан Абдулланы асхынчы къызыл джулдузлу самолётла, тауушларындап ауур джюклери болгъанлары таныла, булутладан чыгъа, кире кюнбатхан таба озуб кетдиле.

Соруула бла ишле

1. Абдулла бла аны партизан нёгерлерини батырлыкълары неден белгилиди?
2. Абдулла разведкагъа баргъан джеринде буйрукъну къалай толтургъанды?
3. Ол немчаланы къолуна къалай тюшгенди, сорууда кесин къалай тутханды?
4. Джигитни джигитча ёлгенини юсюнден хапар айтыгъыз
5. Хапарда Абдулланы джигитлигин, ётгюрлюгюн кёрдюзген джерлени табыгъыз.
6. План салыб, анга кёре, Абдулланы джигитлигини юсюнден хапар айтыгъыз.

ТЕМА БЛА ИДЕЯ.

Хар суратлау чыгъармада талай тема эмда идея болургъа боллукъдула, алай а аланы ичинде айырылыб бир баш тема бла бир баш идея болады.

Джазыучу чыгъармасында нени юсюнден айтыргъа излегенине тема дейбиз. Сёз ючюн, чыгъарманы темасы иш, уруш-да джигитлик, Ата джуртну суюмеклик, халкъланы шохлукълары, ишленмеклик, окъуу дагъыда аны кибики затла болургъа боллукъдула.

Чыгъармада джазыучу не иннетни кёргюзюрге излегенине идея дейбиз. Сёз ючюн, класс сезимни ёсюмю, эллиле бла ишчилени союз, патриотизм дагъыда аны кибики.

Чыгъарманы темасы бла аны идеясы бир-бирлерине байланыбдыла. Чыгъармасында кёргюзюрге излеген затын джазыучу тюрлю-тюрлю сыфатланы (образланы юсю бла ачыкълайды, хар айтхан затына энчи багъа береди.

Хубийланы Османнн „Аманат“ деген романыны темасы иш бла къазауатды. Аны баш идеясы—СССР-ни халкъларыны бир иннетликлерин, аланы шохлукъларын эмда Ата Джуртну суюмекликни кёргюзюудю. Романны „Абдулла“ деген кесегинде джигит къарачайлы джаш Абдулла башха къарнаш совет миллетлени адамлары бла бирге къанын-джанын аямай фашист зорчула бла къаджыкъмай кюрешгени кёргюзюледди.

Соруула бла ишле

1. Чыгъарманы темасы эмда идеясы деб неге айтабыз?
2. Аланы магъаналары неди?
3. Аманатны“ темасы эмда идеясы не болгъанларын ачыкълагъыз.
4. Башха чыгъармаладан да юлгюле кёлгиригиз.

МЕНИ БИР ТЕНГИМ.

Гочияланы София.

Тюрсюню бюгюн да мени кёз туурамдан кетмейди: бал бетли чачы, учхунча, чыммакъ-акъ бети, уллу къара кёзлери Пермь шахардан келген инженер-конструктор Демидова Тамара.

Ол кюн ингирде экибиз да 5-чи этаждан туюбуне туюб, къонакъ юню буфетине кирдик. Ашай тургъанлайбызгъа, Тамара манга бир узун суюкли джашны кёргюзю. Суюмлю

тюрсюню, орус, бетинде джумушакъ адамны шартлары таныла.

— Сережадан джукъ къоймагъанды,— деб ахсынды Тамара. Биз иги да танышыб бошамагъан эдик. Тамара ол джашны кѣргенинде, алай мыдах нек болду, кимди Сережа, къайдады бусагъатда, деб къызны чучхуб башларгъа тартындым. Аны юсуне да, Тамараны кѣзлери джыламукъладан толуб, бир джанына бурулгъанында, чыртда джукъ соралмадым. Кесини юсунден хапар айтыб башларыкъ болур деб, алай келди кѣлюме. Сорургъа тартынсам да, Сережа ким болгъанын билирге сѣе эдим, Тамараны джашауу бла ол адамны къысха байламлыгъы болгъаны уа ачыкъ эди.

Башыма тюрю-тюрю сагъышла келиб башладыла: сѣюген джашын кѣб болмай аскерге ашыргъан болумру, огъесе айырылгъанмы этгендиле...

Адам къулагъына бир джукъ илинсе, аны артына дери билгинчи тынгы табмайды. Мен да къызны хапар айтырын ашыгъыб сакълай эдим...

Ёзге Тамара, къара тынгылауну басыб тургъан болмаса, джукъ айтмады, ашаб бошаб, ызыбызгъа тебрегеникде, сѣз ортасында, къыш былтыр стенокордиядан бир къаты аурудум да, заводну комитети, путевка бериб, Ялта шахаргъа ийген эди, эки айны туруб келдим, бир деди ансы.

Андан сора заводда тенг къызлары бла джашлагъа уллу разылыгъын билдирди: „Къаллай бир игилик этиб кѣрешгендиле ала меннге. Бери, Москвагъа, командировкагъа да кѣбле келирге сѣе эдиле. Алай а тенглерим къоймадыла, барсын да бир кѣз ачыб келсин, къайгъысын, ачыуун да бир унутур эсе уа деб, ийген болурла“,— деди Тамара.

Хапар айтыргъа сѣюмегени белгили эди Тамараны, ёзге ол буфетде тюбеген джаш аны джюрегинде ёмюрлюкге къалгъан джарасыны башын ачхан эди. Ол кече бир да тынчлыкъ табмады. Бир кюзгюню аллына сѣуелиб, иги кесек заманны анга къараб турду, сора меннге бурулуб, кѣз тюблерин, кѣрен кѣчлеб тургъанын кѣргюздю, бир да таракъны алыб, чачын тараб кѣрюб, мени чачым бери келгенли, иги ёсѣб тебрегенди, деб ышарды...

Къозгъамайым мындан ары, бителиб баргъан джараны чучхумайым деген акъылда, къызны булджутур джанындан болдум. Таб кесими юсунден хапар айтыб башлагъан огъуна болур эдим дейме, алай а джюрегинде эртдеден тѣююлюб тургъан тѣююмчек седиреб башлагъан эди да, аны тѣймакълыкъ тынч болмаз эди.

Тамара, тешинмегенлей орунга джатыб, бармакъларын бир-бирине чалышдырыб, башыны тюбуне салыб, талай заманы юйню мѣююшуне кѣзлери чыракъ кетиб турду. Сора, секириб туруб, тѣтѣн ичерге эркинлик тиледи.

— Ким огъай дейди, ичигиз,—дедим. Алай а кеси аллыма, бу къууатлы, намыслы тиширыуну джараусуз зат этгенине бир къара, деб кыйналдым.

— Кёбден бери ичемисе?

— Джыл болуб келеди. Ёзге ыйыкъда бир-эки кере дегенча, эсима бир тыоше, ичеме.

Тамара кёлюмю бир иги къандырайым дегенча, тютюнню ичине терен тартыб, ауузундан джиберген тютюнюнден кёз алмагъанлай, ахсынды:

— Къараб-къарагъынчы сегизинчи март джетиб келеди. Бир джылны мындан алгъа тиширыулары байрам кюнлерине Серёжа бла бирге тюбеген эдим. Къалай сейирлик эди! Биз карнавалгъа барыб тебсеген эдик. Незатха эсе да бир затха къутургъанча, ол кечеден бек къууанмагъан эдим. Кюндюзюнде уа, бузгъа барыб, конёкла бла учдукъ. Ал кюнюнде уа, орус адетдеча, Серёжа тенг кызыларымы да, мени да юч ат джегилген чана бла айландырыб келирге айтхан эди. Кечесинде Серёжаны шахар паркда дежурит этерге чакъырдыла. Дружинник эди ол. Ол кече Серёжа юйге къайтмады. Хулиганла ёлтюрген эдиле аны...

Тамара тамагъына не эсе да тыгъылгъанча болуб, андан ары джукъ айталмай тохтады. Сора, бир кесекден, кызыл бочхачыгъын ачыб, Тамара бир гитче туюмчекчикни чыгъарды, тамам бир багъалы затны джерге ийиб къояма деб къоркъгъанча, къоллары къалтырай, меннге узатды.

— Буду андан меннге къалгъан зат.

Акъ къолджаулукъчукъчукъну ичинде мен юч затны кёрдум: алтын джюзюк, комсомол значок, дружинникни кызыл байлауу.

— Мен Серёжаны таныгъанлы юч джыл бола эди. Эм джууукъ адамым, эм суйген тенгим эди ол мени. Джангы джылны аллы бла экибиз да барыб, загс этдирген эдик. Алай а тоюбузну джай этерге оноулашхан эдик. Сергейни атасы фронтда ёлген эди, юйдегиде тамадалыкъ аны бойнунда эди. Ол сеибден Серёжа, юйдегини кююб, дженгил кеталмады: эки гитче эгешчиги школну бошай тура эдиле.

Тамара Серёжаны юсюнден дагъыда кёб хапар айтыб турду ол кече меннге: чемер инженер болгъанындан, политехникумда студентлени эм бек суйген устазларыны бири болгъанындан...

Мен а ол кёзюуде терен сагъышха кирген эдим: 25 джылда стенокардиядан ауругъаны, кёз тюблеринде эки терен сызлыгъы, тютюн ичгени—была барысы да къайдан табылгъанлары меннге энди толу ангылашынды.

Серёжа келиб, кёз туурамда сюелгенча болдум. Кесини джашауун бериб, Сергей къутхаргъан тиширыу—юч сабийни анасы, хулиганлагъа сюд этилгени, Тамара аланы, джюрегин-

де улуу ачыуу бла кьаты терслегени бла аманлыкъчылары айыбларына джолукъдурургъа кереклисин айтханы—бары да кѣзюме кѣрюндюле.

Терен сагъышха кирдим: нек болады былай, бизни бла бирге, биз джюрюген джерде адамны джашауун юзерге, кызыл кьанны тѣгерге хазыр мурдарла нек бардыла? Былай бетлеринне къарагъанлай, къалай таныб къоялмайбыз биз ала-ны? Бири бири ючюн джан берирге хазыр болгъан, ашхы сейирлик адамладан а башхалыкълары болургъа керекди аланы...

— Джаш адамса, джашауунг алкъын аллынгадаы,—деб Тамараны джюрегин басаргъа кюрешдим.

— Тюз айтаса, мени джашауум аллымдады алкъын, эшда, аман да боллукъ болмаз. Кѣб болмай сабий юйден асыраргъа бир джашчыкъ алгъанма. Кесине да Серѣжа атагъанма. Эки ай болады мен анга джюрюб, аны кесиме илешдирирге кюре-шиб тургъанлы. Джашчыкъ, Сергейча адам болур ючюн, мен къолумдан келгенни аямай кюреширикме.

Толу бир айны джашадым Тамара бла биргенлей, адамлыкъ-ны кѣб сейирлик шартын да сынадым аны юсюнде, бизни со-вет джаш тѣлюню юсюнде болгъан шартланы: адамлыкъ, тенгни тутта билиу, таза иннетлик...

Бир сѣзсюз, Сергейни этген джигитлиги Тамараны да джигитлигиди. Не ючюн де сенг, Сергей бла аны бир иннет-лери болгъанды.

И ш

Окъугъуз. Хапарын айтыгъыз.

ТАХСАЧЫЛА.

Хочуев С.

Кѣкде джулдузла эркин болсала да, кече къарангы эди. Бир джерде бир шыкъырт эштилмей эди. Алай а совет аскер-чиле тѣб-тѣгерекге бек сакъ эдиле. Ала кѣрмегенлей, ала эштмегенлей чибин да кымылдай болмаз эди.

Ол кече командир лейтенантны чакъырды:

— Сени взводунг бюгече тахсачылыкъгъа барыб, тушман-ны къарыуун билирге керекди,—деб кысха буйрукъ берди.

Орта бойлу, кюннге кюйген бети бла лейтенант берилген буйрукъну ангылагъанын билдирир ючюн, дженгил атлаб чыгыб кетди.

Къарангы кече джаш лейтенантны взводу окопаладан

чыгыб, тахсачылыкга ашыкды. Бир тюрлю бир эссизлик болганы болса, джауу кюлуна тюшюб, барына да ёлюм бериликди. Ол себебден ала сакъ барадыла. Кеслерини ишлерине толу ийнаныбдыла, таукел баргъанлары бла бирча, хар не затха да эс бурадыла.

Тушман адам да акъылсыз тюлдю, ол таш, терек тюбюнде да бугъуб марларга болур, аны джер-джерде да таба билирге керекди. Ол затны лейтенантны взводу ашхы биледи.

Бир талай километр баргъандан сора, взвод тебленген джолга чыкды. Тахсачылары алларында баргъан кызыл-аскерчи Алий бир гюрюлдеген таууш эштиб, олсагъатдан огъуна лейтенантха билдирди.

Командир экеуленнге сюркелиб, джолну джаны бла алга чыгъарга деб буйрукъ берди. Ала буйрукъну джерге салмай толтуруб, джолну джаны бла бауурларындан сюркелиб барадыла. Кёб мычымай, тушманны машинасын кёрдюле. Кечени къарангылыгъындан сора да арты аллы да аяз кымылдамай эди, адамны тылпыуу тыйыла эди. Аны ючюн болур эди, фашист солдатла машинадан тюшюб, кюлларына гранатла алыб, машинаны эки джаны бла келедиле.

Эки совет аскерчи энди, алга бармай, аланы джууукъ келирлерин сакълаб, марлай эдиле. Фашистле джууукъ кысылгъандан сора, ала кеслеринден эсе кёб кере аслам болгъан фашистлени юслерине чабдыла. Эслеринде болмай тургъанлай болгъан ишге фашистле джунчудула. Ата джуртларыны буйругъун таукел толтургъан эки аскерчи, сюнгюле бла фашистлени кыл элек этдиле.

Машинаны кююб къачарга тебреген фашист шофёрну саулай тутдула, къалгъанлары уа дырын этдиле.

Фашист „тилни“ лейтенант штабха джиберди, взводу къалгъан къаууму уа андан ары тушманны джерине тереннге сингдиле.

Хылы-мылы джоллары сакъ атлаб, тегерекге сакъ къараб, джигер разведчикле командирни буйругъун толтура, алга таукел бара эдиле.

Бир талай замандан, гурт тауукъ кибик, чунгурчукда чёгюб тургъан элчикге джетдиле. Тушман бу элчикни кёсёу баш этгенди. Юйлени отдан къалгъан хуртдаклары, зыкыл бысдырлача салыныб, кёрюнедиле.

Лейтенант тахсачылыкга усда бара билгени себебли, кесини взводун элчикге джууукъ элти. Иги эслеб къарагъанларында кюйген юйлени джанларында бугъуб тургъан тушман танкалары кёрдюле.

Тушман рахат элни сойгъанды, талагъанды. Сюрюуден урлаб ашагъан кюйну этинден тоюб, сюеклерини къатында джатхан бёрюча, фашист танкла энгда да нени эсе да марлаб турадыла.

Лейтенант ол затны терк огъуна штабха джетдирди. Танг атаргъа фашист танкла отда джаныб, кеслери кюйдюрген рахат элни кёсеу башларына кёшулдула.

Лейтенант кесинё берилген буйрукъну кереклисича толтурду.

Соруула бла ишле

1. Бизни совет аскерчилерибиз къайры эм нек баргъан эдиле?
2. Ала кимни тутхан эдиле эм къайры джиберген эдиле?
3. Лейтенантны къаууму буйрукъну къалай толтургъанды?
4. Бу хапаргъа соруула салыгъыз.
5. Уллу Ата джурт урушда бизни совет аскерчилени джигитликлеринден эштген, окъугъан хапарларыгъыздан айтыгъыз.

ПАРТИЯСА, ПАРТИЯ.

Байкзулланы Абул-Керим.

Залимлики кзурутхан,
Джюреклени солутхан,
Ау кёзлени джарытхан—
Партияса, партия!

Джуртуму деу баш этген,
Халкъымы тенг, джаш этген,
Къарнашлыкъны бегитген—
Партияса, партия!

Тауну, тюзню джарытхан,
Бал кёгетни ашатхан,
Эркинликде джашатхан—
Партияса, партия!

Мамыр-тынчлыкъ излеген,
Бизге насыб, сый берген,
Джаша, ишле тюз деген,—
Партияса, партия!

Джерни, сууну аулагъаң,
Кёкню кьойнун хорлагъан,
Айгъа, кюннге джол салгъан—
Партияса, партия!

Къалайгъа да тенг джетген,
Насыбха джол юретген,
Ким да суйген джыр этген—
Партияса, партия!

Иш

Назмуну азбар этигиз.

СЕНСЕ МЕННГЕ ЭМ БАГЪАЛЫ.

Ата Джуртум, джаным мени,
Баш махтауум джерим сыйлы.
Ата Джурту деу Ленинни,
Сенсе меннге эм багъалы.

Ата Джуртум, кюнча чыкъгъан,
Тюз джюрегим, джаным, татлы,
Уллу Джуртум майча чакъгъан,
Сенсе меннге эм багъалы.

Бетинг арну, сыфатынг джаш,
Халктынг эркин, шох, насыблы,
Мамыр ючюн кюрешде баш,
Сенсе меннге эм багъалы.

Кёб чегетинг, сууунг, джеринг,
Тюзюнг, тигинг эркин, сыйлы.
Кёб шахарынг джашнай элинг,
Сенсе меннге эм багъалы.

Къайры барсам, келсем да мен,
Арбазым кенг, хауа джылы,
Джашау толу байлыкъ берген,
Сенсе меннге эм багъалы.

Къыйынлыкъда зауукъда да
Кёз джарыгъым ышангылы.
Бек узакъда, джууукъда да
Сенсе меннге эм багъалы.

Кѣрмесем туура, ачыкъ,
Тюлме сокъур, тюлме джарлы.
Ёмюрюмю этген джарыкъ
Сенсе меннге эм багъалы.

Урунама, ишден къалмам,
Антым, сёзюм бирди, таны,
Сени ючюн джан аямам,
Сенсе меннге эм багъалы.

Юлгюсе сен, кючсе тюзге,
Джаша джуртум, ёс къууанчлы,
Алгъа-алгъа, коммунизмге—
Олду бизге эм багъалы.

Ишле

1. Автор—Ата Джуртха терен сюймеклигин къаллай затланы айтыб билдиргенин айтыгъыз.
2. Насыблы Ата Джуртда бизни барыбызгъа да эм багъалы не зат болгъанын назмуда излеб табыгъыз,

НЕЧИК ИГИДИ КОЛХОЗДА ИГИ ИШЛЕБ АЛЧЫ БОЛГЪАН

Зумакъулланы Т.

Чалкъы алыб бичен чалгъан,
Сенек алыб дырын джыйгъан,
Нечик игиди колхозда
Иги ишлеб алчы болгъан.

Фермада ийнекле саугъан,
Токда будай ариулагъан,
Нечик игиди колхозда
Иги ишлеб алчы болгъан.

Комбайнада будай оргъан,
Алчы болуб саугъа алгъан
Нечик, игиди колхозда
Иги ишлеб алчы болгъан.

Эртде туруб ишге баргъан,
Бачхалагъа суу сугъаргъан,
Нечик игиди колхозда
Иги ишлеб алчы болгъан.

Заводлада бышлакъ сыкъгъан,
Къыбды алыб къойла къыркыгъан,
Нечик игиди колхозда
Иги ишлеб алчы болгъан.

Ашхы тракторчу болгъан,
Джылдан выставкагъа баргъан,
Нечик игиди колхозда
Иги ишлеб алчы болгъан.

Джаз башында урлукъ салгъан,
Кюз артында тирилик алгъан,
Нечик игиди колхозда
Иги ишлеб алчы болгъан.

Соруула

1. Назмуда къайсы ишлени юслеринден айтылады?
2. Сиз джашагъан джерледе къаллай ишле этиледиле?

ШОХЛУКЪ

Джаубаланы Х.

(Д ж ы р)

Таза иннетли
Къарнаш миллетле
Уруна шохлукъда,
Джуртум келбетли,
Заман хурметли—
Джашайбыз шохлукъда.

Припев:

Къууанч киргенди,
Насыб сингенди
Тауланы тарына,

Джырлайд джюрегим,
Тынгыла, тенгим,
Шохлукъну джырына.

Ёсдюре иште,
Алгъа джюрюште
Джуртуму байлыгъын,
Ленинчи джолда
Тутабыз къолда
Насыбны байрагъын.

П р и п е в:

Къартлыкъда таулу,
Джашаб махтаулу—
Зауукъду ёмюрю.
Тёлюню джолу
Къууанчда толу—
Насыбды кёрюрю.

П р и п е в:

Тюз джолда барыу
Береди къарыу
Хорламла алыргъа,
Илму джашнауу.
Мелхум джашауну
Тамалын салыргъа.

И ш

„Бизни насыбыбыз джигер урунуу бла миллетлени
къарнаш шохлукъларынданды“ деген темагъа хапар
айтыгъыз.

КЪАРА ЧЕБГЕН

Байрамукъланы X.

Чебген къара болмагъан эсе да ким биледи... Мен билген
замандан бери уа къарады. Джыламукъ тамгъала болурла,
юсюнде да бир тамгъала кёрюнедиле...

Чебгенледе да чебген барды. Аланы кёбюсю кийилиб джыр-тыладыла. „Этеги тарды, джагъасы кыйыккъды“ дегенден ары алагъа асыры джукъ айтылмайды.

Бу чебген а... Къара джыланча кюбюрню эм сыйлы джеринде чулгъаныб, бир кёзюлеге дери уу тилин джашырыб джатады. Кюбюрню ичинде хабджюк бары керилирге андан кюркыгъанча джоппу болуб, бир мыйюшге кысыдырылгъанды.

Бир-бирледе арышын кюбюрню ауур башын ачыб, ичинде харакетге кюлларын тийирмегенлей „тынч турамысыз?“ дегенча къараб, джабыучандыла, неда джангы кюшхан затларын актыры-ы-ын ичине ийиб, кюбюрню ачхычын джан хурджунларында тюрреуюч бла тюрреб кююучандыла. Хабджюкле селеше билселе, айтырлары кёб эди, алай айтханым ююн, селешалмай огъуна да къаллыкъ болур эдиле, Къара чебгенни унку ийиси аланы тылпыуларын чыгъаргъа кюймай, буууб джашатады, ол себебден бир-бирде кюбюрню ичинден бир джанджаулукъ, не бир къабдал тышына чыкъса: „Ох, джаным аллах, санларым бир керилди, кюркыуудан бир кютулдум“ дегенча джарыйды. Къара чебген а титилирге аздан турса да, кесича къарт къауумла аны ёрге сюерге кюрешедиле. Алай а тюзюн айтсакъ, кюн кюнден бети онга, къарыуу кете баргъаны белгилиди. Тюю тюшюб, халысы ачылыб, аны тюнкеси тауусулургъа джетгенди.

Хар юйде быллай чебген барды. Аллаи чебгенинг болмай бир сынагъаенг! Кёрюренг кюнюнгю...

Къара чебгенни бусагъатдагъы иеси Фатима олтуруб дерсине хазырлана турады. Тамбла орус тилден экзамен берликди.

Кюбюрню ачылгъан тауушуна ол илгениб, артына къарагъанында:

— Къызчыкъ, былай келчи, сеннге джыйгъан ырысхыма бир къара. Онеки джылгъа киргенсе, билирге керексе ненг болгъанын,—деб анасы аны чакъырды.

Фатиманы дерсине кёзю къараса да, ол кюбюрню ичин ёмюрде кёрмегени себебли кёрюрге ашыккъды. Анасы кюбюрню ачхычын кюндюз хурджунундан тюшюрмей, кече да джасдыгъыны тюбуне салыб джатханын Фатима ненча да кёрюченди.

Аз сейир затла джокъдула аны ичинде!

Минат кюбюрню башында букъусун джумушакъ бушдукъ бла сылаб, ёрге ачды. Талай джылланы кёрмей, тансыкъ болуб тургъан суйген адамына къарагъанча, кюбюрню ичинден чыгъаргъан хар затын ары-бери айландырыб, Минат тансыкълайды.

— Ма муну къайын ананга, муну да къайын атанга алгъанма.

— Къайдалла да ала?—деди Фатима, ышара-ышара.

— Къурурукъ, боллукъ болурла да къачан болса да бир...

— Ёксюз джаш болуб къалса уа?

— Менден тели болурму сеннге харакет джыя айланынган. Энтда джукъдан хапарынг джукъду. Ёксюздю деб атасына, анасына берне этилмейми къалады, джарты.

„Джарлы анам, къалай бошуна кюрешеди“,—деб, Фатиманы кёлуне келсе да, аны джюрегин кыйнамаз ючюн тышындан джукъ айталмайды.

Кюбюрню ичинде болгъан затны барыны бирем-бирем къайдан чыкыгъанларын, къалай, къайда, не багъагъа алынганларын Минат кёб заманны тизди.

„Джазыкъ анам“...

Кёзюу Къара чебгеннге джетди. Аны хапары къалгъанладан башхады. Сыйы уллуду. Минат аны кюбюрню онг мюйюшюнде тикген джанджаулукъну ичинден чыгъарды. Ол аны бери ачыб, тикгенлерин кызына кёргозуме дегенлей, чебгени мукъут ийисинден кызы кесин тыялмай чючкюрюб тебреди. Минат ол чючкюрюб бошаса деб бираз сакълай да келди, алай болса да аны дженгил тохдамазлыгындан тюнгюлюб, чебгенни кёргозюб башлады.

Чебгенни бир-бир джерини тюгю тюшюб, халысы ачылгъанды. Дюргенирек тийген адам болса, титим-титим болуб кетерик болурму деб умут этсенг да алкын къарыуу барды. Пайы, джылан уругъа тебресе шууулдагъанча, шууулдайды...

— Анам, бу чебгенни меннге тенг этиб, кие турургъа берсенг а, ансамблде тебсегенлеге быллай чебген къалай ариу джарашады!

— Тели, муну кийгенми этериксе да сора! Бу баш чебгенингди. Къыз болгъан юйде быллай чебген болмай не амалы барды!

— Муну уа колхозда ишлегенингеми алгъанса?—деб Фатима, ышара-ышара сорду.

— Муну хапары уа уллуду,—деди Минат сагъышлы.—Тынгыла.

* * *

...Салимат эрге баргъанлы эки ай болады. Аны юйге кирикюню джетди. Той кызыудады. Урчукълача бурулуб джашла, кызла стемейге барадыла, чалыб тебсейдиле. Тебсегенлени усталыкъларын сынаргъа излегенча къобузчу бир кысха, бир узун тартыуларын согъады. Тебсерге кёзлери къарай тур-

гъан джаш къатынла бла сабийледен алаша юйчюклени башлары толгъанды. Быдырчыкълары ачыла, тартмалары салына сабийчикле къанга оджакъланы джанларына джашына, бугъунчакъ ойнайдыла.

Арбазда агъач табджанлагъа олтуруб, таякъларына башларын тзяндырыб къартла, къызла бла джашлагъа чырпа бёрклерини тбююнден эслетмей къарайдыла: кими кюеулукъ, кими келинлик сайлайды.

— Бусагъатлай берне чачыллыкъды!—деб къушлукъ заманнга хапар джайылды. Кеслери алларына тохдагъанча къобуз да, харс да шум болду. Уллуну, гитчени башы да юй таба бурулду. Бу кёзюучюкде былайгъа не аманлыкъчы кирсе да, эшда, быланы бирлери да эслерик болмаз эди...

Отоуну эшиклери кенг ачылдыла. Кюнню джылылыгъына да къарамай, къалын кийинген, джыйын бла келген, къатынла чыкъдыла. Быланы ызларындан да кёзлери, къашлары бла сёлеше, джашны джанындан адамла келедиле. Бир къауум тишируу да ауур тбююмчеклени кёлтюргендиле. Джыйылгъан халкты кёзлери уа тбююмчекледен башха затны кёрмейдиле.

Кюн ариу болгъаны себебли, бернени эшикде чачаргъа оноулашхандыла. Кёнакъла бла элде сыйлы къартла арбазны ортасына джайылгъан кийизге тегереклешиб олтургъандыла. Джыйын бла келген къатынланы джюреклери тынгылы болмагъаны ачыкъды—бернеге не айтырла деген къайгыдадыла...

Салиматны къайынлары бла аланы джууукълары да бир джанында олтургъандыла. Аланы тыш халларына бусагъатда кёз джетдирген адам „Былайда бола тургъан затланы была сансыз этиб тура кёреме“ дерикди.

Алай а...

Бу къауумну джюреклери бек къысха-къысха тебеди Бетлерине къанлары келе, кеге турады. Ауузлары не сёлешсе да джюреклериндеги бернеди. Иги эс бёлб къулакъ ийген адам а, тирмен ташха къакъгъыч тийгенча, аланы тишлерини чыкырдагъанын эшитирикди. Сууукъ болуб къалтырамайдыла—кюн исси тийибди, алай а „адетибизни толу табмай къалсакъ, эл бедишлик болурбуз“ деген сагъыш алагъа тынгы бермейди. Ичлерин халкыгъа билдирмез ючюн кеслерин асыры къатдыргъандан, ташдан этилген суратлагъа ушаб къалгъандыла, алай а бармагъынг бла тийиб кюнюнго бир сыначы—тарс деб атылыргъа хазыр турадыла, атылсала уа кишини аярыкъ тбюдюле...

Эки джаны да тыйыншы орунларына олтурушубдула. Мыллыкга басынган эки къауум къанатлы джыйын, башларгъа бир биринден къоркъуб тургъанча, кыскыныкга киргендиле.

Болумну кыйынлыгы уа былайдан башха джердеди...

Халкъ аны ючюн джыйылгъаннга саналса да, Салимат унутулуб, отоуда бир гитче кызычкъъ бла кеси къалгъанды. Аны кыйгъысы къалгъандан башхады: мындан ары къалай джашары бюгюнден белгили боллукъду... Не айтырла берне-сине?! Анасыны ёмюрю кюлкёмюр болуб джыйгъан затына азды деб къоярламы?! „Неси бла келген эди кзууртмакъ-джыйыртмакъ, бир джанын тартса, бир джаны ачыла тура эди“ деб айтдырмаз ючюн, аны анасы уакъ ёксюз сабийлери-ни ауузларындан юзюб, табханын Салиматны бюгюнюне басды-рыб тургъанды.

Онсегиз джылы да тугел толмагъан Салиматха бюгюн кюн бек ауурду. Эринден, кыйын анасындан, кыйын кызындан къоркъуб, тёппе тюклери ёрге турадыла... Ким биледи, бер-нени джаратыб къоярыкъ эселе уа... Аны уа аллах айтсын...

Ол къалтырагъандан кесин тыялмайды. Юй тёгерек айла-ныб баргъанча кёрюнеди. Биргесиндеги кызычкъъ анга не болгъанын билалмай, къоркъа, сейирсине къарайды.

Бу кёзюуде уа...

Джыйын бла келген къатынла туюмчеклерин тешедиле. Кызыны кыйынлары уа кёзлерин сюзюб, эслетмей, сансыз этгенча туюмчеклеге къарайдыла: „Берне алагъа неге керек-ди, Салиматны ала берне ючюн кёрлюклери джокъду“ деген-чадыла.

Алай а...

Хар ким алларына юрюлдюле: юйню башында олтургъанла уа арбазгъа асыры ийилгенден бернеге басынганланы юслери-не тёнгереб тюшедиле дериксе, алай а ала бусагъатда юс-лерине кёкден таш тюшсе да биллик тюлдюле.

— Джабыу, къабдал, ич кёнчек бла ич кёлек, тыш кёлек, галошла, къол керек—кыйын атасына (ол а эртде ёлген-ди)!—деб, бернени юлешген къатын хар ким кёрюрча ёрге-ёрге тугуб кёргюзеди: Бири да анга-анга узатыб барады. Джыйылгъанланы бир къаууму бернени джаратады, бир къаууму эринлерин чуююреди. Ким биледи, галошларыны джылтырагъанларыны джаратмайдыла, огъесе къол керек бла салынган тартманы джиби асыры джартмадымы дей бо-лурла, кыйдам...

— Кзутас къабдал, атлес кёлек, галошла, кашемер джау-лукъ, къол керек—кыйын анасына!

— Кыйынына (ол да эртде ёлгенди), эки эгечден туугъа-нына, эгеч бла къарнашдан туугъанына, анасыны эгечине, атасыны къарнашына, болуш юйюне...

Тизим асыры узундан джыйылгъан халкъ да эриге баш-лады.

Алай а...

Берне беринуню эм сейир кёзюучюгюне джетдиле. Ол кёзюу

Салиматны къайын къызы Зубайданыкъыды. Джыйылгъан адамла асыры ашыгъыб сакълагъандан кеслери кеслерин да унутхандыла: „Келин баш чебгенин берликмиди экен? Къалай боллукъду? Дженгил бир бола кирге эди... Бернени чачхан бир акъырын узалады!“

— Алтын тюйме, алтын кямар, акъ чилле джаулукъ...

„Къайдады баш чебгени, къайдады экен?! Ары къарагъыз. Зубайда бла анасы кёбген джубранлача, тарс деб атылыб къаладыла...“

— Джязыкъла...

— Неге джязыкъла, бузулма, атылма къой...

Акъ чилле джаулукъ, акъ дарий, кёк дарий, марказет, кашемер, чочунка чебгенле, пай кёлек, узун башлы мийиктабан чурукъла—къайынкъызы Зубайдагъа!—деб берне бериучю тылпыуу тыйылгъанча ауuzu бла хауаны джута, кючден-бутдан айтды.

Зубайда бла анасы бузулдула.

Джыйылгъан халкъ суу къуярыкъ болду.

Зубайда темир бет алыб, разы болмыгъанын билдирир ючюн къобуб, кишиге да къарамай юйге кетди. Анасы ичинден къайнаса да, халкъгъа субайлыкъгъа къызын джуаргъа кюреше, эки джанында олтургъанлагъа башын кёзюу-кёзюу буруб, нелени эсе да сандырайды. Тёгерегинде уа бири айтханнга бири тынгыламай, дауургъа къалдыла. Джыйын бла келгенле джунчудула. Юй башында олтургъан къуумла да башындан энишге чыбыкъланы узата, бернеден джукъ юзерге кюрешедиле. Берне чачхан къатынны къулакълары халкъда болса да чыбыкълагъа не тартма, не хурджун, не кёолджауулукъ тагъа барады.

Кишини кёлюн алалмагъан бернени тийреден бир къатын джыйыб-джыйыб юйге элти. Юйню ичинде къайгъы уа сени джауунгда да болмасын...

Зубайда кесин тыялмай джылайды. Юйню ичи бла бир адам да бир-бири сёзюн ангыламай, бирден сёлешеди.

— Не кёз бла къарарыкъды уялмагъан, бизни бетибизге? Джыртмай къалгъа эди ол чебгенин кесине къойгъан эсе. Ол бет бла келин болуб турургъамы умут этеди бу юйде? Хасан не бизден харам болур, не андан айырылыр!—деб Зубайда кесини тёгерегине халкъны джыйгъанды.

Юйню ичиндегиле аны тюзге санайдыла. Сёлешген бары отоуда Салимат эшитирча сёлешеди.

Салимат а Салимат къуру эшитгени бла къалса уа...

Хар айтылгъан сёз таш болуб этине тийгенчады. Къуру эти бла къалса уа... Джюрегинден кесек-кесек юзюб, ол джараларындан къаны къуюлуб баргъанча халы алайды. Хар тыкъырдагъан таууш, шыкырт аны джанын алады, бары юрюлюб кириб, бусагъатда джюрегин теблей тургъанларыча,

санларын да теблеб, джерге джагыб кетедиле дегенча турды.

Чебгени юзерге излейдиле. Аны табмагъанларын башларына бедишге санайдыла. Туугъан кюнюнден башлаб бюгюнгедери анасы анга джыйгъан ырысхыдан къалгъаны буду. Бюгюн хар кимге чачар ючюн, ала ол ырысхыны 18 джылны джыйгъандыла.

Юсюнде кийиб тургъан чебгени аны этине уу сингдириб баргъанча кёрюндю. „Магъыз, алыгъыз, ёлюгюз муну ючюн меннге, бизге джашау беригиз ансын“,—деб Салимат чебгенини тюймелерин да, кямарын да тешиб, бир дженгин чыгъарды... „Ах мен джарлы, не зат эте айланама, былай тургъанлайма бир адам кирсе не айтыр. Мындан сора къабларым къалмагъанды сора, кымыжа къалай тураым“.

Санлары кыйылыб, шиндикге олтурду. Чебгени да тюгел тешилмей, къарыу болуб да бир ышаны къалмай, башын шиндикни таянчагына салыб, талай заманны турду. Къыз заманын эсине тюшюре болурму? Алай а ол джыллары асыры дженгил ташайгъандан, эсинде бир джукъ да къалмагъанды. Не аламатыгы бар эди ол джылларыны да? Суу алыргъа Къобаннга барсанг, бир-бирде олтуруб тенгинг бла ушакъ этиучен эдинг. Не къууанчынг да ол эди. Чебген а...

Бу чебгени джыйышдыры ючюн анам неллай бирни кыйналгъанды! Урия тюкенчини тюкенинден муну алыр ючюн анам ненча джамчы сатыб, ачха джыйгъанды! Анга гигерге окъа излеб да талай заманны айланды. Несин да джыйышдыргъандан сора эм иги усдагъа бериб тикдирди. Чебген битди. Юсюне кийдириб кёргенлеринде, таб джарашханнга санадыла. Салимат ол чебгени кийиб тебсерге, тийреде бир-эки кёрюнюрге бек талпыды. „Эшда, мени аллахым, аны ариу асыраргъа керекди. Аны бла эрге чыгарыкъса“,—деб къойдула.

Кюбюрню къатына ол кёб кере барыб, ол чебгени бир джангызчыкъ кийиб, бир да къуруса да юйню ичинде арыбери барыры келе эди. Алай а кюбюрню хаман да кирити салынганлай тура эди. Салимат тойгъа къошулгъан кызгъа саналса да анасы кюбюрню ачхычын анга ышанмай, джанына салгъанлай айланыучан эди. Чебген а ненча да кызыны эсинден кетмей эди.

Юйню сибире барса, кюбюрню къатында бираз сирелиб, аны башын къолу бла сылай, ол чебген да юсюнде болуб, бир ариу, бир иги джаш бла сюелиб тургъанча кёзюне алай кёргюзючен эди...

Аргъы юйде кычырыкъ тауушла Салиматны ол сагъышларыннан сагъайтдыла. „Не эсе да бир уллу кыйынлыкъ болгъан болур“...

— Аны мен болгъан юйде джашаргъа джолу джокъду!—

деген Зубайданы тауушун Салимат ачы тюшдеча эшитди.

— Айыб этмегиз, адамла, мени кѳолумда кѳалгѳан джаныгыз бу кѳыз бла бу джашдыла. Ала бир бири кѳллери алмаса, меннге да не джашау барды... Ол чебген кѳулагѳыма да кирмейди, джанымла, чепкен керекли джери джокѳду, алай а Зубайданы учуз этер ючюн чебгени бермей кѳойгѳаны, ачыкѳ айтыргѳа, мени да джаным тийгенди. Джаш бла джашаргѳа келген эсе, эгечине да ыйлыкѳмазгѳа керек эди,—деб кѳайын анасы джашына да кѳзю джете алай айтханлай:

— Кеппе керти айтаса,—деб алайдагѳыладан бир кѳауум аны тюзге санады.

Хасан тынгылай туруб, акѳырын эшикке чыкѳды. Адамгѳа эслетмезча отоугѳа киргенинде, Салиматны чебгени юсюнден тешилирге джетиб, кеси да шиндикге кѳабланыб тургѳанын кѳрдю. Хасанны эслегенлей Салимат ашыгѳыб ѳрге туруб, джакѳ излеб, кѳзюне кѳарады, алай болгѳанлыкѳгѳа эрини бетинде бушуу бла хынылыкѳгѳа ушаш бир халны таныб, джугѳун да билмей, эсин ташлаб аны аякѳларына ауду...

Аязыгѳанында орундука болгѳанын билди. Кѳзлерин кѳлтюргенинде уа кѳатында олтуруб тургѳан эрини азгѳан джаякѳларында тѳнгереб баргѳан джыламукѳланы эсledi. Хасан эрлай джыламукѳларын сюртуб, Салиматны узун кѳара чачын сылай башлады. Алай а отдан алгѳанча кѳолун аны башындан алыб, ѳрге кѳобду.

„Мен сюйюб ѳле тургѳанлыкѳгѳа анамы, эгечими джюрек-лери кѳыйналыбды. Кѳатыны ючюн эгечини сыѳын сатхан дерикдile“... Салиматны ариу чырайына кѳзю джете, ѳрге бла энишге бара, Хасан сагѳышха кирди...

„Салимат... Элде Салиматны тилемеген ким бар эди! Насыбынг тутду, Хасан...—деб меннге аз адаммы айтханды. „Ариулукѳ бла да, акѳылы бла, этими бла да, адеби бла да Салимат кимден артха кѳалгѳанды! Мынга тюбегенли сен эки кѳанатынг болса учуб кетерча болуб айлангѳанынгы унутханмы этесе?“—деб Хасан кеси бла демлешди.

„Анам бла Зубайда уа? Эркиши кѳаты болургѳа керекди, кѳаты...“

— Бизге джашау кѳалмайды, Салимат,—деб бу сѳзлени ызына кѳарамгѳанлай айтыб, Хасан ашыгѳыш отоудан чыкѳды...

Салиматны кѳымылдар кѳарыуу болмай джатады. Ол сѳзлени айтыб чыкѳгѳан Хасан кѳалай болур?! Хасан аны сюнгенине Салимат толугѳа ийнаныбды. Салимат а? Бир адам ючюн бири джашауун бериу болса, бир тюкке санамай Хасан ючюн Салимат джанын берликди. Сора бу бары да былай нек болады да?!

Асыры сагѳышдан Салимат бир кѳауум кѳызны отоугѳа киргенин да эслеялмады. „Тюшюммюдю, тюшюммюдю?“ Кирпиклерин ѳрге ачалмайды. Кѳолун, аягѳын кѳымылдаталмайды. Энди

ышаныр адамы кълмайды. „Нек бермегендиле чебгенни Зубайдагъа, ким биледи. Чебген Салиматха аталса да оноуу анга бир заманда да джетмегенди. Хасанны анасы бал якъгъа беш гюренкелик башлыны орнуна юч гюренкеликни салгъанды дейдиле. Чебгенни бермегенлери ишексиз аны ючюндю. „Сен бизни сыйбызны тюшюрген эсенг, биз да тюшюреик“ деген болурла. Сагъыш эте келе да эсин ташлай, Салимат талай заманны барды. Эм артында уа тюз къараб тургъан болмаса, башына бир джукъ да келтиралмады, къарагъанлыкъгъа да кёзлери бир джерде тохтаб, затны кёралмайды...

* * *

Салимат юйге киргенли эки-юч ай кетсе да къайын анасы бла Зубайда анга бурунлары бла сёлешиб тургъан болмаса, бир джангыз джолда джылы сёлешмейдиле. Бир-бирде барджокъ эсе да кёргеменча этедиле. Бир-бирде юйлерине башха адам келсе, Салиматны юсюнден болгъанны болмагъанны да джарашдырыб, хапар айтадыла.

„Къызым, айтама, келиним, эшит“ дегенча бир башха келинде тохтаб, эм артында“ аллай насыб а бизге къайда“ деб, ахсыныб, сёзлерин алай бошаучандыла.

Къуру кеслери къалсала уа, экиси бир бирине сёз джетдирмей, Салиматны бетин джыртарча этедиле.

Худжу чебгенни уа Салимат табу этиб юслерине атарыкъ эди, алай а аны къолундан ала энди алгъанмы этерикдиле!

Бу халда Салимат джашай, ашай эсе да билмей джашады. Джыламугъу бла гырджынын тенг ашагъан деген бу болур. Кесини анасы, „Тёз, барына да тёз“ деб айтдырыуну бериб турады. 18 джыллыкъ Салиматны уа джашаудан хапары болмай, къыйынлыгъын айтыргъа киши табмай инджиледи. Айтыб да кимге айтырыкъды. Хасан а? Хасанны уа анасы отоугъа иймей, кёбюсюне кеси болгъан юйде джатдырыб тута туруб, эм артында сылтаула бла къошха ийди. Аны аягъы юйден чыгъар-чыкъмаз Зубайда Салиматха джетиб: „Мен келирге къораб турсун деб кетгенди Хасан, хашкем!“—деб джылан ургъанча кириб чыкъды. Аны аллы бла уа ол Къара чебгенни Салиматны юсюнден сыдырыб алгъанды...

* * *

Юсюнде зыкгыл, кир кёлеги, къара аякълары кысды-кысды атылыб, чакъмакъ чачы бетине тюшюб, орамлада бир тиширыу айланады. Анга энди хар ким да юреннгендиле, асыры сан этмейдиле. Джашчыкъла аны ызындан „гиж, байра, гиж“ деб къозуйдула. Тиширыу аланы сан да этмейди, алай а озуб баргъан къатынланы кёрсе „Чебгенинги теш, Зубайдагъа бер

ансы сени Хасандан айырлыкъды“ деб юсюне джылаб, джабышыб къалады. „Ай джарлы Салимат а“,—деб аны кѣрген ахсыныб озады. Анасы ѳлгенли уа тыяр-джыяр адамы да болмай, къайда кеч болса, анда къалады.

Хасан къатыныны былай болгъанын эшитген кюн огъуна джюреги джарылыб ѳлгенди дейдиле. Къарачебген а Зубайданы кюбюрюню эм сыйлы джеринде орун алгъанды. Зубайда эрге баргъанында, аны къайын къызына зор-джол бла кѣчген эсе да кѣчгенди. Ол да кесини къызына бергенди. Къызы да ѳсюб, уллу болуб эрге баргъанында, къайын къызы болмагъаны себебли, асырай туруб, кесини уланындан туугъан Фатиماغъа осият этгенди...

* * *

Хапарны айтыб бошагъандан сора Минат къобуб джумушуна кетди. Фатима дерслерине олтурса да башына джукъ кирмейди: сау адамча тюз кѣз туурасында субай сюекли, ариу чырайлы, насыбсыз Салимат сюелгенди. Аны джазыкъ-сынмакълыкъ Фатиманы джюрегин ашаб барады. Окъуйма десе, китабыны тизгинлерини араларындан Салиматны джыламукъдан толгъан дугъум кѣзлери кѣрюнедиле. Орундукъ таба къараса, анда да эсин ташлаб, къарыусуз болуб тургъан Салиматны кѣреди. Эшик аллында ойнай тургъан сабийле актылындан шашхан Салиматны къозуй болурла дегенча болады. Къалайгъа барса да, къалайгъа къараса да ол, джарлы Салимат... „Тохда, да къуру олмуду?.. Аны ол халгъа джетдирген Зубайда бла анасы кеслери не насыб кѣргендиле?! Зубайданы къайын къызы уа?! Мени къарт анам а?! Аланы бир джангызы да нек насыблы болмадыла?! Барын да алай этген ма бу Къара чебгенди! Муну юсюне тѣгюлген джыламукъ бютеу Хурзук тюзюн сугъардыкъ болур эди. Анча адамгъа къыйынлыкъ джетдириб, дагъыда кюбюрню кеси алыб турады! Бу чебген юйде болуб джашау джокъду“...

Ол кече Фатиманы кѣзюне джукъу кирмегенлей чыкъды: „къалай къыйын джашау болгъанды бурун“.

Экинчи кюн эртден бла Минат ийнек сауаргъа къобханында, Фатима андан алгъа кийиниб айланганын кѣрюб: „Юренгени игиди“,—деб къуана, челекни алыб, ийнекни тюбюне чѣкдю. Фатима эрлай кюбюрню ачыб, тикген джанджаулукъдан Къара чебгенни алды. Печь таба къараб „Огъай, эркин джерде этмесем, джюрегим къанарыкъ тюлду“ деб бир къолуна да патеген шышаны алыб арбазгъа чыкъды. Кечени узуну къайнаб тургъан джюрегин сѣнгдюрюрге ашыгъады. Къара чебгенни арбазны ортсына атыб, юсюне патеген къуюб, эрлай сернек тартды. Джалыны оту да бир бирине чулгъаныб эрге ургъанына Фатима къуаныб къарайды. Мината бусхул

ийисге бери айланыб, отну кѣргенлей, ийнеки кѣюб чабды, алай а чебгенни кѣури кѣюгенди...

Акъ учхунларын джазны эртденги джели учуруб, тѣрт джанына чачыб барады. Минат ауузундан сѣз чыгъаралмай, кѣолларын джайыб, сын болуб кѣалгъанды.

Таулары джитилеринден джангы саргъалыб келген кѣюн „аперим“ дегенча Фатиманы юсюне тийди.

Фатима уа кѣюрюн кѣудан тыя, анасыны бетине таукел кѣарады: огъайда, керюрсюз энди кѣара чебген кишиге джукъ эталса!

Фатиманы кѣууанчы уллуду, болушлукъ табханлары себбли кѣюбурде хабджюкле да андан аз кѣууанмайдыла.

Соруула бла иш

1. Минат эски, чирик адетлеге кѣалай кѣарайды?
2. Салимат бла Хасанны джашаулары нек болмады?
3. Кѣара чебген аллай бир багъалы нек болгъанды?
4. Фатима эски, чирик адетлеге кѣалай кѣарагъанды?
5. „Салимат“ деб хапар джазыгъыз.

КОМПОЗИЦИЯ БЛА СЮЖЕТ.

Суратлау чыгъармада джазыучу джашауну керти болумун, аны шартларын тюз, терен эмда ачыкъ кѣргюзе билирге керекди. Ол тюрю-тюрю литература джорукъланы хайырландыра билмесе, кесини ишин толтураллыкъ тюлдю. Айтылынган затны иги ачыктар ючюн эмда ангылатыр ючюн, композиция бла сюжетни джорукъларын сакълай билмекликни магъанасы уллуду.

Чыгъармада кѣргюзюлюнген затланы джашауда болгъаныча тюз кѣргюзе билгенден сора да, ол затланы бир-бирине тыйыншысыча байлай, чыгъарманы таб кѣурай билирге керекди. Алай болмаса окъуучу джазыучуну не айтыргъа излегенин ангылааллыкъ тюлдю. **Чыгъарманы кѣуралуу джоругъуна композиция дейбиз.**

Суратлау чыгъармада айтылынган затла бир-бири ызындан бир джорукъда джарашдырылыб, бир магъананы чыгъарырга айтылмасала нени юсюнден сѣз баргъанын, джазыучу не айтыргъа, нени кѣргюзюрге излегенин билмеклик кѣыйынды. **Суратлау чыгъармада айтылынган затланы бир-бирине джалгъаб, бир-бири ызындан джарашдырыб айтыугъа сюжет дейбиз.**

Сюжетни къралыу джоругъу былайды: 1) **завязка**—чыгъар-
мада айтылынган затны неден башланганы; 2) андан ары
хапары; 3) аны **кульминациясы** (джиги) 4) аны **ахыры** (**раз-
вязкасы**), ишни джетер джерине джетиб тохдагъаны.

{Соруула бла иш

1. Композиция деб неге айтабыз?
2. Сюжет неди?
3. Байрамукъланы Халиматны „Къара чебген“ деген хапарыны композициясына къарагъыз эмда ол хапарны сюжети къалай ёсуб баргъанын ачыкълагъыз.

„СЫЙЛАГЪЫЗ, СЮЙЮГЮЗ“.

С. Капаев.

Бу, мийик тауну тубюне кысылыб орналгъан Наркъаамыс деген гитче элчикде болгъан ишди. Тийреде Ниязов Азиз деб бир джаш врач болуб ишлегенли джылдан озуб келе эди.

Квартири Айдик деб адам ортасы болгъан бир тишируну юйюнде эди. Айдикни сабийи болмай адам ортасына джетиб къалгъаны себебли, врачны кесини сабийин суйгенча суйюб, „кюн тийсе—кюер, сууукъ тийсе—аурур“ деб, ногъайлыла айтханлай, бек сакъ къарайды. Джаш да Айдикни тамам туугъан анасын суйгенча суюди. Джалын алгъаны сайын, анга кумач, тахта чай келтиргенлей турады.

Бир кюн Азиз, болгъаны отча кызыб, орунга джатды. Джарлы Айдик, джашына не этерге билмей тургъанлай, эшик-лени къагъыб, бир адам юйге кириб келди.

— Къурманынг болайым, доктор, сабийим бек кючлю ауруйду, тангига чыгъамыды, чыкъмаймыды, аллах биледи,—деб кирген адам ашыгъыш джашын инджитген затны хапарын айтды. Бир тёрде джатхан джашха, экинчи да, эс ташлаб, ёрге сюелиб тургъан тиширугъа къараб, бир кесек эс джыйды.

— Ой, къарнаш, ой, узакъмысыз?—деб ол бек къарыусуз шыбырдады. Ол адам уллу къара кийиз бёркюн башындан тешиб къолуна алды. Джаш джатыб тургъан орундукъ таба аллына атлай барыб:

— Доктор, биз джашагъан джерге иги кесек джол барды, Элтарыкъны тубюндеги къой фермада турабыз. Бир атха миниб, экинчи атны башындан тартыб келгенме,—деб джууаб этди.

Айдик бир джашха, бир да ол келген адамгъа къарай келиб:

— Джанынга болайым, кѣз джарыгъым, кеси кюйюб кирирге джер табмай, джаны къайгылы булуб турады. Сау болса уа, аурууунгу алайым... Бараллыкъ тюлдю,—деди.

— Ай, медет, энди къалай болады?—деб кечеги къонакъ, баш энишге къараб, кючлю ахсынды.

Аны ахсыннганымы сагъайтды, огъесе, башха бир зат эси-неми тюшдю, ким биледи, джаш, не этерге билмей, сескекли болуб тургъан анасына къараб:

— Анам, тохта, ашыкъма. Анам, мени кийимлерими берчи,—деди.

— Былай къарыусуз болуб тургъанлай къайры барлыкъса, джаным. Быллай кече, ауругъан адам къой эсенг, сау адам да чыкъмаз джолгъа. Эшикге чыгыб бир кѣрге эдинг. Аллах айтыб, бир кесек маджал болсанг, эртденбла эртде барырса,—дей анасы, эки къолун бир бирине ышый, тилеб тебреди.

— Огъай, анам, барыргъа керекди, ол мени борчумду. Джаным сау болуб, къолумдан келгенни этмей не амал. Ауругъан сабийге болушургъа керекди. Сенден бир тилерим: мени кълдырама деб кѣб тилеме, джанынгы да бошуна кыйнама. Меннге бир зат да болмаз. Анам, бюгече къайытыб келмесем, анда кългъанымы бил. Кийимлерими келтирчи,—деб джаш юсюнден джууургъанны атды...

Арадан он такыйкъа да кетгинчи, джаш врач, безгекден кълтырагъанча, сууукъдан титирей, атха миниб, къойчуну ызындан тебреди. Бара-бара, ашыгыб Элтарыкъгъа баргъан уллу джолдан бир джанында бурулуб, эки атлы да бир бири ызындан къысха джаяу джолчукъну тебредиле.

Тик ѳргеге баргъан джаяу джолчукъну кече бек кыйналыб бара эдиле. Атла абына, сюрюне, алай дженгил баралмайдыла. Атлыла элге джетерге, таулары башын басхан къара булутла, энишгеден-энишге тюше келиб, джангур себелеб башлады. Азиз, атдан джыгылама деб къоркъуб, джюгенни билеклигин кесине тартды. Алай болгъанлыкъгъа, къллары кълтыраб, бели къарышыб титиреди. Джангур къатыдан къаты джаууб башлады.

— Ай, медет а, бусагъатха къараб тургъанча, къуюб къойду да,—деб къойчу, андан сора къалай кѣл этерге билмей, тынгылыб къойду.

Азиз джукъ айтмады. Аны башы бек ауур болуб, къоргъашын эритилиб къуюлгъанча, кѣз къабакълары джабылыб башлагъан эдиле. Къойчу врачны кълтырагъанын кѣрюб, юсюндеги чебгенин тешиб анга узатды.

— Доктор, джибиме, муну юсюнге кийчи. Ал... Тилеб айтама.

— Огъай, кесинг кий, сууукъ ѳтсе, ауруб кълырса. Мени

ючюн кыйналма,—деб врач чебгенни алыргъа унамады. Элге алай узакъ къалмай, тар джолчукъ бла ала ёрге чыгыб башлагъанларында, джангур бек къаты болду.

— Оллахий, къарнашым, джол былай узакъ болмаучан эди,—деди кыйчу, джол тайгъакъ балуб, атланы кыйналыб атлагъанларын кёрюб.

— Бир зат да болмаз, алан, ур атны. Чемоданнга сакъ бол, марджа,—деди ызындан келе тургъан атлы. Кёлю булгъаныб, олтуруб чыдаялмай, джерни юсюнде чайкъалды.

— Муну уа джаным сау болуб тюшюремеми,—деб къанджыгъагъа байланган гитче чемонданчыкъны кёлу бла къаты тутду. Чемодан анга ичи сары алтындан толу кюбюрден эсе, багъалы кёрюнеди.

— Къарнаш, тикни башына чыгъаргъа энди уа узакъмыды?—дегени бла врачны атдан джыгъылгъаны тенг болду.

Кыйчу, эрлай тюшюб, джатыб кымылдамай, юсюне джангур джауа тургъан джолоучу нёгерине башын атды.

Бек къарыусузгъа джетиб, болгъаны къалтырай, Азиз кюбаргъа кюреше тургъанлай, кыйчу кюлтугъундан тутуб; аманны кеми бла атха миндирди. Тайгъакъ джолда бек кыйналыб, атла ёргеден ёрге чыгыб башладыла. Иги кесек джолну баргъандан сора тюзге чыгыб, атла джортуб тебретиле Джужуукъда кюшланы отлары кёрюндюле.

Атлыла фермагъа джетгенлей, аланы алларына эки адам чыкъды. Бири ёзенгисинден тутуб, бири да болушуб врачны атдан тюшюрдюле...

Юйню ичинде джети-сегиз джыл булгъан бир джашчыкъ гитче темир орундукъда джатыб тура эди. Ол ауур ынгычхаб, солуун бек кыйналыб ала эди. Врач къарыусуздан эки кёлу къалтырай, сабийни кёкюрек къангасына фонендоскопну салыб тынгылады. Ауругъанны санлары отча кыызгъандыла.

— Ёбгесине сууукъ ётгенди. Ай анасыны уа, бир кесек эртдерек билдирсегиз, не иги боллукъ эди,—деди чирчик-чирчик чыгъа, мангылайын басыб тургъан сууукъ терни дженги бла сюрте. Анга укол этди. Бир кесек заманны орундукъну аллында гитче шиндикчикге олтуруб, ауругъаннга къарады.

Кече арасына сабийни солуу алыуу рахатланыб башлады. Алай а врачны болуму осал болду. Ол, тентирей келиб, орундукъгъа джыгъылды, эм ол джатханындан турмады. Танг атаргъа джашчыкъ маджал болуб, аны кёзлери ачылдыла. Джаш врачны уа кёзлери джумулдула... Ёмюрлюкге джумулдула...

Бююнлюкде Наркъамыс элинде ол врачны атын билмеген, аны сыйламагъан адам табмазса. Элдеги сегизджыллыкъ школгъа, тутхан ишин суйген, керек кюн адам ючюн джанын берген, ол джаш врачны аты аталгъанды.

Наркъамысны тюз арасында мермерден ишленген сын таш кёрюнеди. Анга чемерлигин аймагъан таш устаны кёлу бла

былай джазылганды: „Бу джаш адам адамны асыры скойгенден, аны ючюн джанын бергенди. Сыйлагъыз, скойюгюз.“

Хар кюн сайын бир къара шилли чырайлы джашчыкъсын ташны къатына келиб кетеди, дейдиле элни адамлары.

Соруула бла иш

1. Джаш врачны адамлыгъы неден билинеди?
2. Адам адамгъа этген игиликлени юсюнден не билесиз?
3. Хапарны планын салыб, изложение джазыгъыз.

АТА ДЖУРТУМ.

Хубийланы Назир

Мен сенсиз
 къанатсыз къушма,
Суусуз ёзенме
 мен сенсиз.
Мен сенсиз
 тилсиз булбулма,
Ййесиз юйме
 мен сенсиз.
Мен сенсиз
 отсуз тыбырма,
Тамырсыз терекме
 сенсиз,
Мен сенсиз
 сууугъан окъма,
Джокъма, кысхача,
 мен сенсиз.

Иш

Назмуну азбар этигиз.

АНА ТИЛИМ

Сенде анамы сютю, ауазы,
Туугъан джерими дарман хауасы,
Ётгюр къушланы къанат къагъыуу.
Гокга хансланы джазгъы чагъыуу.

Сенде къарланы таза акълыгъы,
Минги-Таууму кюмюш башлыгъы,
Джигер халкъымы келген джоллары,
Терен акъылы, чемер къоллары.

Сенде жанкылыч шоркъа ичинде,
Джарыкъ джулдузла кёк мийигинде,
Къууанч кюнледе алгъыш этилиу,
Ишде, урушда хорламгъа джетиу.

Сенде Теберди сууну татыуу,
Огъур тангланы эркин атыуу,
Сенде джерими джюрек тебиую,
Гитче халкъымы уллу ёсюю.

КОМСОМОЛ

Партиябыз оноу этед,
Ленин ачхан джолну керед,
Хар боллукъну алгъа кёред,
Кёб хорламгъа сени элтед,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Къурч атлагъа джюген салгъан,
Джер къойнундан хазна алгъан,
Волга суугъа Донну къошхан,
Сенсе хаман алгъа баргъан,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Къуу тюзлени джашил этген,
Тау сыртлада малла кютген,
Кенг сууланы джырыб ётген,
Сенсе адеб, намыс билген,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Бюгюн темир, къурч биширген,
Хар не ишни бирча сюйген,
Совет халкъым сынаб билген,
Сенсе ётгюр, ёхдем ёсген,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Кёб орденнге ие болгъан,
Къум боранны, джелни тыйгъан,
Къар тауладан мийик учхан,
Сенсе, жангы джолла ачхан,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Джау къайырса бойнун бизге,
От ачаргъа юсюбюзге,
Иймей аны джерибизге,
Сенсе чыкъгъан кюйдюрюрге,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Хаман тынчлыкъ, шохлукъ излей,
Тенг джашаугъа джолла ишлей,
Ёсюб келген, дженгил юрей,
Сенсе турлукъ кюн тийгенлей,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Джокъды саннга чыртда арыу,
Барды сенде кетмез къарыу,
Хар атламынг—хорлаб барыу,
Сенсе сокъгъан къууанч тартыу,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Ленин ачхан джолну баргъан,
Партиябыз толу базгъан,
Джаш тёлуге юлгю болгъан,
Сенсе къурчдан иги къатхан,
Деу къралны тулпар джашы—комсомол.

Соруула

1. Комсомолчула къаллай ишлеге кьошулуб джигитликке этгендиле?
2. Сиз джигер, джигит комсомолчуланы юсюнден не билесиз?

МОРХ АУУШНУ ДЖИГИТЛЕРИНЕ

Джылтырдыла, билдирмейин къоялмай,
Терен кърдан боран тикген кебинле.
Тауларыбыз, джыламукъну тыялмай,
Къалтыралла бузла, къая эринле.

Сакъладыгъыз, джаныгъызны аямай,
Артыкълыкъгъа табынмагъан таулары.
Ызыгъызгъа джангыз атлам атламай,
Мулхар этиб, къан къусдура джаулары.

Юсююзден кѣан теригиз кѣурумай,
Джуртубузну джигит туугѣан джашлары,
Сермешгенсиз, таш артына бугѣунмай,
Алгѣа туруб, бугѣундура ташланы.

Кир аякѣлы мурдарлагѣа теблетмей,
Морх ауушну чыммакѣ таза кѣарларын.
Тау-Артына башкеслени джибермей,
Кѣызартхансыз джерибизни ташларын.

Мийиклеге кѣаллыланы бий этмей,
Бугѣойлагѣа кѣучакѣ кериб джатдыгѣыз.
Тауларымы фашистлеге алдырмай,
Антыгѣызгѣа ие болуб кѣалдыгѣыз.

Джигитлеге ёлюм джокѣду,—джашайсыз
Джуртубузну тауларында, тюзюнде.
Мамырлыкѣны, кѣз гинджича, сакѣлайсыз.
Урушладан талгѣан джерни юсюнде.

Соруула бла иш

1. Морх ауушда совет аскерчилени джигитликлери кѣалай сурагланады?
2. Кавказны джакѣлауну джигитлерине ачылгѣан Карачаевскени кѣатында музейде болгѣанмысыз? Андан хапар айтыгѣыз.
3. Назмуну азбар этигиз.

ТЕБЕРДИ

Алийланы У. Б.

(Поэмадан.)

Кетмейд мени кѣзюмден
Тебердини ёзени...
Кѣайда болур аныча
Ёзенлени кѣргенинг?
Кѣгю десенг—кѣк джетмез
Тебердини кѣгюне,—
Чууакѣ, ачыкѣ кѣгериб
Кѣрюнеди кѣзюнге.
Кюню десенг, чыгѣар ол
Таула башы айрыдан,

Джюрек тынчлыкъ ол берир,
Бошлаб сени къайгъыдан.
Кёкден жарыкъ джылтыраб
Чапракъланы ойнатыр,
Гокка ийис этдириб
Сакъ аязны къайнатыр.
Сакъ аязны ургъаны
Салкъын сылар санынғы,
Солуб андан тоймазса,
Сен берсенг да джанынғы.
Тебердини хауасы
Кёкюрегинги керилтир,
Уюб тургъан санынғы
Джеппе-дженгил тирилтир.
Ёзен толу чырпысы
Кече-кюн да шууулдай,
Джюрюйдюле машинала
Кенг джолунда дууулдай.
Чырпылада кюмюш джол—
Тебердини суу ызы,
Аурутмаз суу санынғы,
Кёб ичсенг да бек къызыб,
Бу ёзенни сууну
Кюмюш джолу джылтыраб,
Чыгъад къарла тюбюнден
Кёз туурангда къалтыраб.
Келе-келиб ташайыр

Таула тюбю чырпыгъа,
Чыгъар сора дагъыда
Шоркъаларын кенг джайыб.
Шоркъалары барырла
Бир-бирлерин къууушуб,
Джагъалада ташланы
Кёзюу-кёзюу джууушуб.
Ой, шоркъала, шоркъала,
Къалайгъады аллыгъыз?
Солугъуз бир, тохтагъыз:
Арыдыгъыз-талдыгъыз!
„Биз барабыз ычхыныб
Къар тауладан, бузладан,
Келиб энтда къарарча
Бизден къалгъан сызгъадан“,
Деген кибик шоркъала
Айтадыла хапарла,—
„Заман джокъду былайда
Тынчайыргъа, джатаргъа“.
Тауу десенг аллай тау
Къайда табар излеген!...
Бу таулада ариулукъ
Болур бирде джюзледен!
Мийиклери къар таула—
Кёкге джете джитиле,
Андан сора сыртлыкъла,
Кырдык, чачакъ битимле.
Тёберлакъда, башлада,
Къошла тургъан джайлыкъла,
Беллеринде тауланы
Агъач, чегет байлыкъла.
Джамагъат бла Мухуну
Аралары къобу джер—
Беджен ишлеб тарында
Кёл этерге хазыр джер.
Къобу джерни тамагъын
Налгъа ушаш таш къысар,
Мийик болуб суу аллын
Кёл болурча ол тыяр.
Джамагъатдан Мухугъа
Биз джюрюрбюз кёпюр бла,
Джарыб джашнар Джамагъат
Суу чыгъаргъан „кёмюр“ бла.
Кёлден акъгъан тамчыла,
ГЭС чархланы бурурла,
Ток чыракъла ёзенде
Джарыкъ джаныб турурла.

Джерик деген кѡбуну
Баш джанында кѡайынла,
Кѡайынлада болурла
Тюрлю-тюрлю оюнла.
Боллукъ кѡлню тенгизни
Джагѡалары алапат,
Шахар ѳсер былайда,
Орамлары гокка, сад.
Бу ѳзенни ичинде.
Троллейбуслa джюрюрле,
Ашхылыкѡны адамла
Бери келиб билирле.
Бакѡгѡан юйле Гарада,
Нызылыда салырла,
Кѡыш да, джай да тохтаусуз
Келиб-келиб солурла.

Соруула бла иш

1. Поэт Тебердини табигѡатын кѡалай суратлайды?
2. Тебердини ѳсерини юсюнден назмуда не айтылады?
3. Назмуну кесгин окѡуй билигиз, бек таб суратланган джерлерин табыгѡыз.
4. Назмуну кѡуралгѡан джоругѡуна ѳс ийиб кѡарагѡыз.
5. „Мени элим“ не да „Мени шахарым“ деген темагѡа сочинение джазыгѡыз.

УНУТМАЙМА

Кѡоркѡмазланы А.

(Х а п а р)

Мен эшикни киритин ачыб юйге киргинчи, телефон гузаба зынгырдаб, дженгил огѡуна тохтады. Кимге ѳсе да бек керекли болгѡан ѳсем, эринмейин дагѡыда излер деген акѡылда тешине тургѡанлайыма, биягѡы телефон биягѡынлай зынгырдады. Трубканы алдым:

— Хо, мен Хасанма, кимсиз, не керекди?

— Анга кѡара, муну айтханына, кѡалай Силмейсе ауазымдан?—Хусейме...

— О, кеч, Хусей, кеч! Бусагѡатда бир бек арыб келгенме да ѳс джыялмай турама.

— Кѡайда эдинг, Хасан? Тюненели бери джюз кере телефон ургѡан болурма сеннге.

Бери дженгил джет!

— Не гузабалыкъ барды, тохта, бир кесек сабырчыкъ бол. Командировкадан келгенме бусагъатда.

— Къачан келгенинг, къайдан келгенинг бизге керек тюлдю, сакълаб турабыз, дженгил джет! Келсенг, кёрюрге, хайда!..—деб Хусей, дженгил огъуна трубканы салыб къоймаса, экибиз да иги кесекни джаншаб турлукъ болур эдик.

Дженгил тешиннгенимча, дженгил кийиниб, эрлай энишге тюшдюм. „Не болду экен мынга, былай гузаба сёлешмеучен эди кеси да, тартханчыгъы зат болуб безирге излей болурму мени бла?.. Огъай... Хусей аллай джаш тюлдю, иши болмаса, адамны ёмюрде къыйнамайды. Не болгъанды эке“,—деб тюрлю-тюрлю сагъышлагъа бёлениб баргъаным себебли, аланы юйге джетиб, эшикни къаллайла ачханамы кесим да эслемей къалдым. Юйде Хусейни кесинден сора киши кёрмей, бираз симсиредим.

— Нек мынгайгъанса, ёт бери!

— Алан, джанамы къолума алгъанча алай келгенме, кесингден сора киши болмагъанлаймы чабдырыб айланаса мени?!

— Ким айтды кесимден сора киши болмагъанын, кёзтери-нги къаты къыс да, бир кесекден ашчы.

Мен эки кёзюмю къолларым бла джабыб, Хусей, „ач энди“ деб къычыргъынчы, мычыдым.

Аллымда экеулен—къыз бла джаш. Джашны кёзюмю ачар-ачмаз огъуна таныб:

— Кемал, къайдан чыкъдың!—деб къучакълаб, бизге къараб джылы ышарыб тургъан къызгъа айландым.

— Лейла, ма буду ол мен хапарын айтыучу джаш, таныш энди.—деб Кемал тиширыуну кёллендирди.

— Сен айтмасанг да таныб къояргъа боллукъ эдим, Кемал, бу джашны уа. Туура сен суратлагъанча алайды тюрсюню да, сюеги да,—деб, биягъынлай сюйюмлю ышарылыб, меннге ингичге бармакълы назик къолчугъун узатды.

„Мен бу сейир ауазны къачан эсе да бир заманлада эшитгенча эдим. Алай а мен эшитген сагъатда бу ауаз былай таукел, былай кескин, былай сабыр тюл эди. Ол асыры ингичге эди, кеси да сёлени ашыкъ-бушукъ этиб, бир-бири ызындан басындырыб барыучан эди. Бу уа анга ушамайды. Джангыз тауушуну макъамы болмаса, къалгъаны меннге чыргданда таныш тюлдю. Огъай, джангылама... Къой, сагъышны къой... Тохта... Агына да Лейла... дедице шойду“. Хусейни: „Столгъа, тенгле, столгъа“,—деген таукел тауушу чыкъмаса, мен неми да унутуб, сагъышла бла булджуй, иги кесекни турлукъ болур эдим. Кемал бла бир-бирибизни имбашларыбыздан тута келиб, экибиз къызын эки джанындан алыб, олтурдукъ.

— Да, айт хапар, Кемал. Экибиз бир-бирибизни кёрмегенли иги кесек заман озгъанды. Не джангылыкъ?

— Джокъду, оллахи, Хасан, бир зат да. Ма къайтыб келдим, тауларыбызгъа бек тансыкъ болгъан эдим. Энди мындан ары мени джашауум была бла байланыбды...

— Бошаб келдинг болур, аллах айтса...

Да бошагъан кирик этгенбиз, мындан ары къаллайла бола барлыкъ эсек да, билмейме,—деб Кемал тартынганча тегергине тынгысыз къарады.

— Тохта, бир кесек джылынайыкъ ансы, хапарны уа басарыкъбыз алкъын,—деб Хусей аллыбызгъа рюмкаланы тизгинлешдириб салды. Мен аллымдагъыланы бирин къолума алыб, ёрге тургъанымда, олтургъанла барысы да къозгъалдыла.

— Олтуругъуз, олтуругъуз,—деб тиледим мен,—неге керекди, барыбыз да тенглебиз сора, ёрге сюелиб турургъа. Солургъа деб джыйылгъанбыз да, олтурайыкъ, солуйукъ. Мындан ары алгъыш айтхан адамдан къалгъанла орунларындан кымылдамазгъа деб алай келишейик,—деб, тамам кёлюм бла къадалыб, кюнден бла бутдан Кемал бла Хусейни олтуртдум. Лейла уа чыртдан олтурургъа унамады.

— Бу кызы адеблилигине къара, къайданды негеринг?—деб шыбырдадым Кемалны къулагъына.

— Сор кесине, неге тартынаса?—деб Кемал кюлюб, башын кыыз таба бурду. Эшитмегенча этиб, тургъан тишируу да негерини ышаргъан кёзлеринден кесини сюйюмлю кёзлерини джанлатыб, меннге соруулу къарады:

— Кечигиз, ангыламадым, Хасан, не соргъаныгъызыны.

— Адамны бир энчи сёзюн да столгъа салдырыб къойгъан болмаса, айтылгъан джеринде къоярыкъ тюлдю бу,—деб Кемалны сыртындан къагъа, „къайдансыз?“,—деб сора эдим дедим.

— Нек соргъанлыгъыгъызды, ушамаймамы да мен сизни адамларыгъызгъа?

— Да, къайдам, ангылаялмайма не эсе да, эгечим...

Кыыз бираз алгъаракъгъа тебджилдеб, башын да ёргерекге келтюрюб: „Былайданма“,—деб ышарды.

— Ийнанмаймысыз? Сор, майна Хусейге неда ма къатындагъына. Мени бютеу эсим бу тиширугъа кетиб, не айтыб, не къойгъанымы да билмей, къаллайла эсе да алгъыш айтыб, къутулуб, халкъ рюмкаларын бош этгенден сора акъырынчыкъ орнума олтурдум. Ашаргъа, ичерге кереклисин да унутуб, бир тюрюлю сагъышха джутулуб кетиб барама.

„Къалай асуулу тишируду, къайдан табханды экен бу муну. Къарачайча да селешмейди, къарачайлыгъа да ушамайды. Къарачай адетни, намысны уа сенден менден да ариу тутады... Экисине кёзюу-кёзюу джашыртын къарайма: бир-бирлерине бир таб тукъум джарашадыла. Джаш кыыздан бираз узунуракъ, бираз тогъуракъ. Ышарсала, экиси бир-бирине

эришгенча, бир ариу тюрсюннге киредиле. Иги кесекни олтуруб, хар ким бири-бирибизден тансыкъ алгъандан сора, Кемал ёрге туруб, тегерегин сабыр къарам бла аулай, сёз башлады:

— Багъалы тенглерим, экигизден бек сюйген тенгим бюгюнеге дери болмагъанды, ким биледи, мындан ары да болмазгъа болур. Сизни алайгъа санамасам, сизге эм алгъа келлик да болмаз эдим. Ма, келе тургъаныбыз буду. Юйюбюзге алкъын къайтхан да этмегенбиз. Мен сизни бусагъатда не сагъышла этгенигизни биле турама. Ол сагъышла сизни ичигизде тургъанлыкъгъа, тышына чыгъаргъа да бек излей болурла, алай а сиз адеблиликни джоругъу бла, хар ишни кесини заманы джетер дегенча, тёзюмлю сакълаб турасыз. Аны кёзюю джетди. Энди мен сизни биргемдеги тиширыу бла иги таныш этейим. Ичген джерде мен кёб сёлешиученме, аллай кемлигим болса, чыртданда уялгъан тартынган да этмей, хапарымы башха джары буруб иерге эркинсиз. Джангыз, сен да, Лейла, бир-бирде мени сёзюме къошулуб, кесинги юсюнден айтыллыкъ джерде тартымыйын сёзге къошула турурса. Къыз, не айтыркъма мен сора дегенча, аны кёзлерине соруулу къараб, ышарыб дагъыда эки кёзюн столгъа тиреди.

— Бу мени биргеме келген тиширыу, сизни сыйыгъыз да тёппемде болсун, мени юй бийчемди. Юйге ууакъ-ууакъ джаза тургъан эдим, аны юсюнден хапар биле болурла, энди мындан ары бизге тёртюбюз да бирге барлыкъбыз. Къыз Ленинградданды, танышханыбыз а былайлада болгъанды,—деб, тюзюмю айтама дегенча, негерине къарады.

* * *

... Бир джолда (андан бери эки джыл озгъанды)—бараз кюн поездден тюшюб, Невинномысскде автостаиягъа бардым. Кюноргада кетерик автобус кетиб тура эди да, ингирде барлыкъгъа билет алыб, чемоданымы да сакъларгъа бериб, шахаргъа айланыргъа кетдим. Алапат кюн эди. Тегерекде кёгет терекле сынджырлача битген эдиле. Джайгъы кюнню таякълары аланы, созгъан алтынча, джылтырагадыла, чыкъ басыб тургъан гёлеу хансланы окъа бла джасайдыла. Къысхаха айтыргъа, айтханымча бир алапат, бир огъурлу кюн эди.

Аллай кюнле адамны джашагъан джашзуунда аз тюбемейдиле. Алай а эсде къалмайдыла. Бу кюн а мени ёмюрюмде эсимден кетмейди: биз ол кюн танышхан эдик.

— Лейла, къалай танышхан эдик, аллах ючюн бир айт, былайын менден эсе сен иги джарашдыртыкъса,—деб, негеринден болушлукъ излегенча, джумушакъ къарам бла къарады. Лейла бир кесекни баш энишге болуб туруб, эрини тилегинден чыгъалмагъаны себебли, уяла-уяла, сёзге къошулду:

— Ленинграддан Кавказгъа келе эдим. Кюн батаргъа джууукълашхан заманда поезд тохтады. Чабыб барыб кетерге табреб тургъан автобуса миндим. Адам асыры кёбден бош орун табмай шоферну къатына сюелиб къалдым. Машинаны арт джанында къары шинли, джарыкъ къанлы джаш, адамла-ны дауур этгенлерине да эс бёлмей, китаб окъуй бара эди. Бир кесекден, китабындан айырылыб тегерегине къарагъанлай, мени эслеген балур эди, ёрге сюелди.

— Эгечим, бери келиб олтур, ансы аякъ юсюнде арырыкъ-са, алкъын кёб барлыкъбыз, джолубуз узунду,—деб, мени та-ба атлады. Мен огъай деялмадым. Кеси да, ёрге сюелиб бир кесекни баргъандан сора, сёлеширге излегенин танытды:

— Бу джерлеге биринчи келе болурмусуз?—деб, табсы-зыракъмы айтыб ийдим дегенча, дженгил огъуна эки кёзюн кёзлеримден бир джанына джанлатды.

— Огъай, гитче сагъатымда мында джашагъанма... Бил-меймисиз, шахаргъа къачан джегерикбиз, — деб сордум мен да.

Эртденли джукъ айгмай Лейланы сёзюне онгсунуб къулакъ ийиб тургъан Кемал, ичгенчиги татыгъан болур эди, сёзге дагъыда къошулду:

— Бу сизни бирегизге олтургъан тишируу олсагъатда бир алапат эди, бусагъатда да аман тюлдю, кёресиз,—деб джун-чуяракъ ышарылды.—Мыдахыракъ дугъум кёзлери, къара къашлары терезеден джелчик ургъаны сайын бираз тюрлен-нгенча кёрюне эдиле.

— Аяз ура болур, башынгы терезеге тутма,—дедим, бия-гъы мен чыдаялмай.

— Къайгъырмаз, былай игиди...—деб къысха джууаб этди.

Джетер джерибизге джетиб, автобусдан тюшгеникте, ша-харны ашхам къарангы къучагъына джыйыб бошагъан эди.

— Мында танышынг болмаз, кел, узакъ тюлдю, къонакъ юйге барайыкъ. Бюгече анда къалырбыз, тамбла кетербиз. Мен да Тебердиге барлыкъма,—дегенимде, бу:

— Хайыр, сен айтхан таб балур—деди да биргеме тебреди. Сора мынга номер алыб бериб, сау тангнга чыкъ,—дедим да кесими бёлмеме кетдим...

— Ах, ол кюн бир билге эдинг мени болумуму,—деб Лей-ла не эсе да айтыргъа излегенлей, Кемал шум болду.

— Кечени ауурлугъу озгъанды. Мени кёзюме уа джукъу кирмейди. Не эсе да кёз аллыма муну сыфаты келиб тохта-гъанды да мени кёюб кетерге унамайды. Ауазы, сёзлери... Не кюрёшиб джукълаял майма. Туруб терезени ачдым. Эшик аллы шыкыртсызды. Джулдузла чууакъ кёкню къатапасына алтынлача тигилгендиле. Толгъан ай тереклени башларына, шахарны абадан юлтерини тёппелерине кюмюш сууун аямай-ын бюркеди. Темиркъазакъ кеси джангыз тауну башындан

къарай, батаргъа ашыкъгъанча кѣрюнеди. Сукъланмайма мен анга. Не ариу эсе да ол да менича джангызды...

Хапарны мындан арысына Кемал къошулду:

— Джолубуз бир эди да эртдемба эртде туруб экибиз па джолгъа чыкъдыкъ. Ёзенни эки джаны бла созулгъан къалын чегетле машинаны аллына чабыб артха къала тебредиле. Мен чыдаямлай мынга бурулдум. Кѣзлерибиз тюбешдиле. Бетине къызыл ургъанын эследим да, дагъыда терезе таба къарадым. Къайдан чыдаб тургъун?! Кѣзлерим бир кесекден мынга бурулдула:

— Сен бу элни таныгъанмы этесе. Не эсе да былайгъа джетгенлейикге, бетинг тюрленнген этди.

— Хо... Майна, элни ортасында уллу акъ юйню кѣремисе, ма анда тургъан эдик анам бла мен. Атам олсагъатда сау эди. Анам айтханнга кѣре, атам да бу элде туугъанды,—деб баш энишге къарады. Мен муну салкъын болгъанын эслеб:

— Бусагъатда уа къайда турасыз?—деб сордум.

— Бусагъатда уа Ленинграддабыз. Анам анда туугъанды,—деб къысха огъуна джууаб къайтарды. Мен экинчи не айтыргъа билмей:

— Сора экибиз да бир джерден келе турабыз, кесибибиз да бир джерге барабыз, танышыб къалайыкъ, ким биледи, мындан ары бир-бирибизге керек болуб къалсакъ а. Мени атым—Кемалды, кесим да политехника институтну геология факультетинде окъуйма...—деб къолуму узатдым. „Лейла“,—деб, андан сора джукъ айтыргъа да эсине келмей, акъырынчыкъ ышарды. Мен соруулу къарадым.

— Атымамы сейирсинесе?—деб бу хапар айтыб тебреди.

— Мен былайда туугъанма, былайда джашагъанма. Бу джерлеге мен джаным-къаным бла да берилиб бошагъанма. Санларым Ленинградда айланганлыкъгъа, кѣб джылланы джюрегим мында тургъанды, бери тартыб тургъанды...

Эсимдеди, биз мында джашагъан кѣзюде, 1942 джылда, анам бир кюн джыламсырай кирди да, „Хамитни ёлтюрюб къойгъандыла, алыб келедиле“ деди. Юйюбюз аладан узакъ туйюл эди.

Кимден эсе да джашыргъанча, ёлюкню юйге гузаба алыб кирдиле.

Ол бизни арбазгъа келиучю джашчыкъны атасы эди... Бир къауумла Хамитни Гошаях сыртында партизанла къатыш бара тургъанлай ургъандыла дей эдиле. Сабийлигимде кѣрген бу сурат бусагъатда да кѣзюмден ташайыргъа унамайды. Экинчи кюн а ол джашчыкъгъа орамда тюбѣ: „Атанга бушуу эте болурса“ дегенимде, джукъ айтыр орнуна, джылаб къачхан эди... Ма андан бир джашчыкъны кѣрмегенме. Биз кѣб турмай Ленинградха кѣчюб кетген эдик. 1945 джыл атамы ёлген къагъыты келди. Андан бери кѣб джылла ётселе да, кѣб суула

акъсала да олсагъатда джашчыкъгъа айтхан табсыз сёзлерим энтда да эсимден кетмейдиле. Андан бери Кавказгъа биринчи кере келеме. Джашчыкъны кёрюрге уа бек да термилеме. Саумуду, къайдам?.. Кёкюрегинден чыкъгъан тылпыуу муну джюрегини джарсыуун ачыкълаб тура эди. Дагъыда бир кесекден тюрсюню джумушаб кёзлеринде джыламукъла джылтырадыла.

* * *

Бу сёзледен сора къулакъларым дууулдаб, кёзлерим къарангы этиб тебретдиле: Къатымдагъыланы сёзлерин эшитмейме, тюрсюнлерин да кёрмейме. Рюмканы къолума алыб тургъанлыгъыма, ичемеми-ичмеймеми аны да билмейме. Эсим бютеулей да бу хапарда айтылгъан джашчыкъ бла къызчыкъны биргелерине кетгенди...

Биз иги кесекни олтуруб, тынчайыр заманыбыз джетгенинде, Хусей бирерибизге бирер джерде орун салды. Мен къалыргъа унамадым, не ючюн десегиз—кече джукълаяллыкъ тюл эдим да къалгъанланы да тынчлыкъларын алыргъа излемедим.

— Тамбла тюбеширбиз, эсен тангнга чыгыгыыз, — деб, ашыртыргъа да унамай, мен басхычла бла сабыр халда энишге тюшюб, Къарачай шахарны, чокъуракъ сууча, таза хауасындан тогъуй, джолгъа джарашдым. Дженгил огъуна юйге джетиб, орунга кирдим. Алай а кёзлериме джукъу кирир оноу эгмеди. Эки джаныма кёзюу-кёзюу эринчек аунай да сагъатха къарай, иги кесек заманны ашырыб, джукълаялмазлыгъымы таныгъанымда, секириб ёрге къобуб, эрлай кийиндим. Юйню төрт къабыргъасына ары бла бери джюрюй туруб, заман кече арасындан аугъан болур деген кёзюуде, биягъы мен эшикге чыгыб. Къобанны джагъасына келиб къырдышха рахат олгурдум.

Къалай алапат кечеди! Адамла къой, бусагъатда бютеу табигъат да джукълаб тургъанча, алай кёрюнеди кёзюме. Бусагъатда менден сора былай этиб джукъудан безиб айланиган киши бармыды экен? Болур, ким биледи. Азмыдыла дейсе дуняда сагъышы болгъан адамла. Алада мени бусагъатда ишим джокъду. Бусагъатда мен кесими юсюмден сагъыш этеме джангыз. Мениге бюгюн сабий кюнлерим къонакъгъа келиб эшигими тынгысыз къакъгъандыла. Аланы юсюнденди бюгюн мени сагъышым. Бу сагъышла мени джангыз къыйнаб къойгъан сагъышла тюлдюле, бир джаны бла джюрегими къууандыргъан, бир джаны бла да кёб затланы эсима тюшюрген огъурлу сагъышладыла была. Мен сагъышларымы унутур муратда тегерегиме къарайма. Алай а ала мени къоюб кетерге унамайдыла. Тюз аллымда Къобан, шоркъалары кюмюшча джылтырай, таш къабыргъаланы ёшонлерин джалай, къайры

эсе да ашыгыш кетиб барады. Башларына джукъа тубан чыр-малгъан кѣксюл къаяла, къалкъыб кетиб кюнню алтын кир-пиклерине тюбешалмай къалабыз деб къоркъгъанча, баш къа-гъа да, биреу тюртгенча, илгениб уяна, рахат халда сюеледи-ле. Мен бу тау джитилеге сабий кюнлеримден бери сукълан-нганлай келеме: Не ючюн десегиз, кюнню джарыкъ кѣзлери эм аллы бурун быланы ийнаялайды. Эм артха да быланы сы-лай ташаяды. Бюгюн мен да былагъа нѣгер болгъанма. Танг джарыкъгъа была да, мен да бюгюн бирге туберикбиз. Кѣк, тенгизча, тазады. Чууакъды. Адам не кюрешиб санауун таб-мазча джарыкъ джулдузла, кѣкню бетин кюндюзча джарыта-дыла. Энди аланы джукъланыр заманларына да кѣб къалма-гъанды: ала, орунларын кюннге къоюб, солургъа ташайырыкъ-дыла...

Тѣгерегиме къараб, кесими бу сагъышла бла булджута тур-ургъа кюрешдим. Алай а мени джукъларгъа къоймай, ары бла бери сюрюб айланган биягъы сагъышларымдан къуту-лалмадым.

Къайда эсе да бир заманла да ѳтуб кетген сабий кюнлери-ми ичинден бусагъатда мен кѣрюб кетген къызчыкъны, Лей-ланы, мутхуз кѣлеккечиги къарайды. Ол мени бюгече таны-мады. Мен да аны таныяллыкъ болмаз эдим, ол жакетин теш-ген сагъатда билегинде табчыгъына кѣзюм джетмесе...

Урушну тамам къызыу бара тургъан кѣзюу эди. Бу къыз-чыкъны атасы да, мени атам да къайда эсе да узакъда уруш эте турадыла деб эштиучен эдик. Къайдагъыларын а билмей эдик. Лейлаланы юлери бла бизни юйюбюз, акъ джолну эки-си эки джанында кече да кюн да бир-бирлерине къараб тура эдиле. Тийреде башха сабийлеге не эсе да джюрегим илешал-май эди да, хаман ол къызчыкъ бла ойнаучан эдим. Бир-бир сабийле уа, мени ол къылыгъымы ушатмай, „къызтеке“ деб къозургъа кюрешинчен эдиле. Аны ючюн, кесим джангыз болсам, мен аллай уллу чарлаб кюрешмеучен эдим. Къызчыкъ-ны биргесине болсам а, хар заманда кесими ѳтлю адамча кѣргюзтюрге излеучен эдим да, бек чарлаучан эдим. Бир-бир-де туююшюрге да чаба эдим.

Бир джолда уа, экибиз да къайры эсе да элни къыйырына джумушха кетиб баргъанлайыкъгъа, таш хунаны артындан бир джашчыкъ къараб: „Къызтеке, къайры бараса, джашла бла ойнаргъа къоркъгъанмы этесе, хаман бу къызчыкъгъа тагъылыб нек айланаса?“,—деб ызымдан къычырыргъа къал-ды. Мен къулагъыма алмай кетиб баргъанлайыма, Лейланы, бу сѣзледен ийлыкъгъанча, бир джанына къараб кюлгенин эс-ледим. Олсагъатлай, кесим да билмей тургъанлайыма, джерге ийилиб, бир ташны сермеб алдым да джашчыкъ таба джибер-дим. Джашчыкъгъа тийди тиймеди эсе да билмейме ташым, ол юйню арбазындан бир уллу талгъыр ит чартлаб чыгъыб,

бизге мыллыгын атды. Мен не этерге да билмей, эки кёзюмю кьолларым бла кысыб орнумдан тебмей сирелиб кьалдым. Лейла уа кычырыкь этиб кьачыб тебреди. Энди келиб мени кьачан джыртады бу мазаллы самыр деб, кьалтырай тургъанлайыма, мени бетиме аны исси тылпыуу джетиб, джугъума тийди тиймеди эсе да билмейме, ёшюню бла уруб бир джанына чортлатыб, юсюм бла озуб кетди. Бир кесекден Лейланы кычырыкь этиб джылагъан тауушун эшитдим. Мен, эс джыйыб итни ызындан чабхынчы, ол Лейлагъа этерин этиб, юлери таба ташайды. Не аямай чабалгъанымы чабыб аны кьатына джетгенимде, Лейла бауурундан кьабланыб, билекчигине кьадалыб, джылай тура эди. Мен да не этерге билмей, аны биргесине кьошулуб джылай башлагъанлайыма, тегерекден бир талай адам чабыб келиб, итни азау тиши кириб, эниште джыргъан билекчигин иттил чапракь бла байладыла. Ол мен таш атхан джашчыкь, бетчиги да акь учхун болуб, кызчыкьны кьатында сюелиб тура эди. Аны кёргенлейиме: „Ма бу этгенди оюнну, ит да быланы итлериди!“—деб мыллыгымы джашчыкьгъа атдым. Алай а адамла экибизни да кёлтюруб бирерибизни-бирер джары айырдыла.

Терен джара тышген кёре эдим аны билекчигине. Эки ийыкь чакълы бир заманны юйден чыкъмай турду. Мени ансыз кюнюм джокь эди да, башха джерде да чыдаылмай, юлерине кириб быыргъа да тартыныб, аланы арбазларында ойнагъан кибикле этиб конлерими ашыра турдум да, бир кюн а кесими тыялмай юлерине кириб бардым. Анасы энди меннге урушурукь болур деб кьоркьуу этиб тургъанлайыма, аны тенгизча сюзюлген кёмкёк кёзлери, мени суююмлю ийнакълай, ышарылдыла.

— Кел, кел, Хасанчыкь, нек булджуйса эшикте? Лейла сени хаман сагъыныб турады,—деб, имбашымы джумушакь джылы кьоллары бла сылай, ич юйге алыб кирди да, кеси эшикте чыгыб кетди.

Мен Лейланы орундугъуну кьатына барыб, айыблыма дегенча, симсиредим. Ол мени кёргенлей, чыммакь кенг мангъалайчыгын джабыб тургъан саргъылдым бурма чашчыгын азгъын бармакьчыкълары бла артына сылай, башчыгын ёрге кёлтюрдю. Мен аны джастыгъын ёргеракьгъа таб джарашдырыб сала:

— Кеч, Лейла, мени терслигими, мен болмасам, сен былай бирни ауруб джатарыкь тюл эдинг.—деб, андан сора джукь айталмай, биягъынлай симсиреб кьалдым.

— Лейла ышарылды.

— Сора, Хасан, сен нек терс боласа да. Мени, сен туююл, ит кьабханды да?

— Мен ташны атмасам, ит бизге чабарыкь тюл эди деб, алай айтханды анам, билемисе?

— Ол джашчыкъ къанау деб кычырмаса, сен да ташны атарыкъ тюл эдинг дегенди мени анам да. Хата джокъду, Хасанчыкъ, сау болуб барады,—деб, акъырынчыкъ байлаучугъун тешиб, меннге кѣргюзтдю. Ма ол кюнледен къалгъан таб эди мен бюгюн Лейланы билегинде эслеген таб...

Джазыу, джазыу, сен къалай къуджурса. Андан бери къалай бир заман озгъанды. Мен аны юсюнден унутуб да бошагъан эдим. Лейланы уа кѣресе, къайда эсе да бирде, узакъгъа кетиб, аллай бир джылны тургъанында да, кесини бир заманда мени кѣлюмю къалдыргъанын унуталмай турады. Кимни акъылында бар эди биз быллай болумда тюбеширикбиз бир-бирибизбла деб. Мен да окъугъанма алты джылны Ленинградда. Алай а джазыу бизни не эсе да бири-бирибизге кѣргюзтюрге унамады. Кемал а, къайда эсе да шахарны кыйырында бир башха институтда окъуй тургъанлай, къаллайла эсе да мынга тюбеди. Ала энди бир юй болдула. Энди мен аны эсинде ёмюрлюкге „бизни юйге келиб ойнаучу джашчыкъ“ болуб къаллыкъма. Бизни агаларыбыз, аналарыбыз а сабий кюнлерибизден огъуна бири-бирибизге джоралаб тура эдиле...

Иги этдим мен анга кесими танытмагъанымы. Ким биледи, бара-баргъан дуняда мадары болуб бир табы тюшсе, кесими танытыргъа да болурма. Бусагъатлада уа—огъай...

Лейланы атасы бла мени атам бир джерде, бир къуллукъда ишлей эдиле. Урушха дери Лейланы атасы, кызычыгъын да биргесине алыб, бизге кѣб келивчен эди.

Бусагъатда да кѣзюме кѣрюне турады аны атасыны сыфаты: джилтин ата тургъан эки ёткюр кѣзю, учлары ёрге-ёрге къайырылгъан къалын къара мыйыкълары. Атлагъаны джюрюгени да бир тири эди. Мени атам бла Лейланы атасы бизни да биргелерине алыб, шахаргъа айлана чыкъсала, хаман да Лейланы атасы алгъаракъгъа ётюб кете да, ызына туракълай, алай барыучан эди. Къалай аламат киши эди кеси да. Къалай асылу адам эди!

Мени атам а?.. Анга тарала, анга термиле мени сабий кюнлерим ётюб кетдиле. Бусагъатда кесим аны кебине келгенимде да, аны керекли болгъанлай, аны излегенлей, аны ауазын эштирге талпыгъанлай турама. Не кюрешсем да, атамы тюрсюнюн а кѣзюме кѣргюзталмайма. Юйде да бир деб бир сураты къалмагъанды. Билмейме, атамы бир къауумлача, суратха тюше, юсюне джел къакъдыра айланыргъа заманы болмай болур эди. Иши бек къаты эди дейди анам.

Мени кѣз аллымда тургъан къайсы заманыды десенг, (къалай унутмай турады ол да, билмейме,) ол Лейла айтхан заманыды...

Къайда эсе да суу ызында джууунган да, ойнагъан да этиб кюнорта заманда, тамам ач болуб, чабыб юйюбюзге кел-

генимде, арбазыбызда эки-юч къарт таякъларына таяныб, башларын да энишге мыдах ийиб тура эдиле. Быланы къарамларындан сескекли болуб, чабыб юйге киргенимде, юйню ичи да адамдан тыкъ-тыкълама болуб тура. Джылагъан-сарнагъан тауушланы эшитб:

— Ання, не болгъанды, ой ання, къайдаса?—деб къычырыкъдан алыб, адамланы орталары бла сыбдырылыб ич юйге кириб баргъанлайыма, хоншу къатыныбыз акъырынчыкъ башымы сылаб тохтатыб:

— Джукъ да болмагъанды, джылама, джанынга болайым, бар, эшикте ойна бусагъатда,—деб мени ызыма тартыб тебреди. Мен къаллайла эсе да къолундан ычхындым да, ич юй таба мыллыгъымы атдым. Юйню тюз ортасында бир къара джамчыгъа чырмалыб биреу сойланыб джатады.

Аны юсюне да бир талай къатын къабланыб, сарнай тура эдиле. Мени къычыргъан тауушумуму эшитди, огъесе ким эсе дамы кёргюзтдю да, анам, мени къаллайла эсе да эслеп, бир джанымдан чыгыб къалтырагъан бармакълары бла башымдан сылады. Андан сора акъырынчыкъ, тентирей-тентирей, къолумдан тутуб эшикке алыб чыкъды. Мен ол сагъатда не болгъанындан хапарым джокъ эди. Кесими да олсагъатлай бизни элден узакъ болмай орналгъан бир тау элде джашагъан анамы эгечи биргесине алыб кеслерине элтген эди. Артда, ма ол джамчыгъа чырмалыб тургъан мени атам болгъанын билгенимде, ол къара джамчы кёз аллымдан кетерге унамай, талай джыллы турду. Атамы тюрсюнюн а, не кюрешиб, ма бюгюн да эсеме тюшюралмайма.

Анам хапар айтханнга кёре, атамы саулулгъу къарыусуз болгъанды. Ол себеден не бек тилеп кюрешсе да, аны аскерге алыргъа унамай районда тамадалыкъ этерге кююб кетгендиле. Анда атам ишлей-ишлей туруб, артда, немцала биз болгъан джерге кире тебregenлеринде, бир талай адамы да биргесине алыб, элден къачыб чыкъгъанды. Гошых Сыртында атам партизан бёлек къураб, алагъа башчылыкъ этиб тургъанды. Немцалагъа кёб халеклик салгъандыла...

Артда ким эсе да, атамы сүймегенлеринден биреу, „джашынгы да, юй бийченги да немцала тутхандыла, кеси келиб кёллубузгъа тюшмесе, аланы асарыкъбыз“,—деб турадыла деб ётюрюк сёзню джайгъанды. Бу хапар атама да джетгенди. Юйдегисине не бла болушургъа билмей, мадарын тауусханында, башчылыкъны нёгерине аманат этиб, элге чыгъаргъа къурагъанды. Нёгерлери иерге унамагъанларында, ингирге дери мындан ары чабыуулну къалай барлыгъыны юсюнден ушакъ бардыра туруб, кёз байланнганында, кишиге да джукъ айтмагъанлай, шыкъртысыз, эки нёгерин да биргесине алыб, тюз хапар билиб келирге джолгъа чыкъгъанды. Хапар сорургъа бу тегерекледе киши кёрмегенинде, тенглерини бири, атама

„мен барыб элни кыйырында адам кёре эсем хапар соруб келейим“ деб тилегенди. Атам ол айтханга унамай, „сиз былайын сакълаб туругъуз, атылгъан таууш эшитсегиз, болуш-лукъгъа чабарсыз, мен кесим барыб келейим“,—деб нёгерлеринден айырылгъанды.

Ол актырынчыкъ, элге джууукълашыб тегерегине къараб кетиб баргъанлай, аллында бир уллу дюккючге абыныб джыгъылгъанды. Олсагъатлай огъунакъ къолундагъы къурулуб тургъан автоматы кеси аллына атылыб, немцаланы сагъайтханды. Ит юрген тауушла да чыгъыб, адам тауушла да джууукъдан джууукъ келиб тебregenдиле. Атам не этерге билмей джерге бауурланыб, „не болсам да сени бла болурма“ деб автоматына къарышханды. Кёб турмайын, итни исси тылпыуу бурнуна ура башлагъанында, несин да унутуб, автоматны сампалын ычхындыргъанды. Не аямай чабыб келген ит, къоргъашын окъ кёкюрегин джыртханында, джерге сойланганы бла аны ызындан келген ит да, аны юсюне абыныб, ачы къангый тургъан нёгерин талаб тебregenди. Атам олсагъатда бираз эс джыйыб ызына сюркелиб тебregenди. Нёгерлери да джетиб мынга къошулгъандыла. Уруш башланганды. Автоматла, не къадар от чюккюрюб керешселе да, къалын чегетча, келген фашист солдатланы артларын эталмагъандыла. Атам бла аны эки нёгерини уа окълары бошалыб, гранаталагъа кечгендиле. Немцала, аны ангылагъанча, джууукъ келирге базмай, узакъдан къоргъашынны джаудургъандыла. Эки нёгери да ёлюб, атам да ауур джаралы болгъанды. Олсагъатда атамы кёлюне „энди, ёлеме да ёлеме, не болса да къолларына тюшейим да тенглерими къутхараллыкъ эсем, кёрейим“,—деген актыл келиб къолларын ёрге кёлтургенди. Немцала „бу не эсе да хыйлалыкъгъа этеди ансы, совет партизанла джанлары саулай къолгъа тюшмеучендиле деген акъылда, бир кесекни мурукку этиб туруб, атам къарыусуз болуб къырдышха аугъанында, экеуленни сынаргъа алгъа джибергендиле. Атам арт къарыуун джыйыб, бираз ёрге кёлтюрюле келиб гранатаны шууулдатханды. Эки солдатны, топракъ къатыш хауагъа кёлтюрюлген къара кёлеккелерин эслеб, „кёрдюгюзмю аны ётлюгюн“ дегенча, башларын чайкъай, фашистле биягъы къоргъашынны атамы юсюне джаудургъандыла...

Сора бюгеу саны элекча тешик-тешик болуб тургъан атамы тегерегине джыйылыб туруб, нелени эсе да дыгъырдай, анга сакълауулда салыб ким келлик эсе да бир кёрейик деб тургъанлайларына, бизни партизанла, кече арасында аны излей чыгъыб, сакълауулланы да къырыб, ёлюгюн да ташатын юйге алыб келгендиле...

Ма, бу хапарны юсюнден айта эди дагъыда бюгюн Лейла.

Бизни юйюсюню аллына келиучю джашчыкъ, „атангы ёлгенине кыйналдынгмы дегенимде, къачыб кетди деб ма минге

айта тура эди. Ол а къалай болгъан эди... Атамы бастыргъан-ларындан сора, бир ийыкъдан анамы эгечи мени юйюбюзге алыб келди. Юйге киргенлей огъунакъ, анамы мыдах къара-мына тюртюлюб, мен да бир кесек салкъын болдум. Ол кюн ингирге дери анам да, мен да къуу-шуу юйде сагъышлы ол-турдукъ. Ингирде уа анам мени кёкюрегине кысыб, терен солуй, орунга кирди. Ол кече экибиз да джукълаялмай тангга дери чыгъыб кетдик. Кёзюм къалктыугъа кетиб бар-гъанлай, ол джамчыгъа чырмалгъан адам мени кёз аллыма келиб тохтаб, илгендириб уята эди. Олсагъатда анам мени ба-шымы сылаб: „Джукъла, джаным, джукъла, атанг да ишден арыб келгенди да джукълаб турады“,—деб меннге кёл этерге кюреше эди, кесини да эки кёзю джыламукъдан толуб тургъан-лай. Мен, сабий болсам да, аллай бирчикни айырмазча туюл эдим. Алай болса да анама соруула бериб алайсыз да кыйна-лыб тургъан джюрегин кыйнаргъа излемедим... Эртдембла эрте туруб Лейлаланы арбазда кюнтурушха чёкдюм. Бир ке-секден, меними эследи огъесе турур заманы болубму кюбду да, Лейла эшикке чыгъыб, мени къатыма келиб, энишге къа-рады. Мен анга къалгъан заманладача джарыкъ тюберге кю-решдим. Алай а не эсе да бетимден мутхузлукъну ызын кю-раталмадым. Арабызда иги кесекни уюб тургъан шошлукъну Лейла бузду:

— Къайда эдинг, Хасан? Быллай бир кюнню къайда тур-дунг? Мен ойнаргъа киши табмай тургъанма, билемисе сен аны?—деб эки къашчыгъын керди. Мен джууаб этмедим. Бир кесекден дагъыда мыдах ауаз бла ол кеси айтханча: „Атангы ёлгенине бек кыйналдыңмы?“—деб баш энишге къарады. Мен, экинчи сорууна да джууаб къайтармай, акъырынчыкъ ёрге туруб, эки кёзюмю да кёл аязларым бла джабыб, юйю-бюз таба къачыб кетдим. Юйге келиб терезеден къарагъаным-да, Лейла, туура олсагъатда тургъаныча, кымылдамайын, биягъы джерде баш энишге къараб тура эди. Мындан сора мен да Лейланы экинчи кёрмедим. Анам мени биргесине алыб, немцала аз джерге, биягъы эгечини юйюне, алыб кет-ди. Артда, немцала элибизден къорадыла деб эшитгеникте, биягъы юйюбюзге джыйылдыкъ. Юйге кирир-кирмез биягъы мен, тансыкъ болуб, Лейлаланы арбазгъа джумулуб джет-дим. Алай а эшикке салыныб тургъан киритни эслеб, санла-рым къалтырадыла. Быланы да ёлтюрюбмю кюйдула? Сау эселе, къайдадыла экен?—деб сагъышха кёмюлюб тургъан-лайыма, ол меннге „кызтеке“ деген джашчыкъ чабыб келиб:

Хасан, Лейланамы излейсе? Ала былайдан тюнене кёчюб кетгендиле,—деб, не айтырыкъды дегенча, мени кёзлериме джити къарады.

— Къайры?—деб кысха сордум мен, уллу адамча та-магъымы базыкъ бошлаб.

— Къайры эсе да узакъгъа дей эдиле. Лейла кеси да сени да, апангы да кёрюрге бек термилиб кетди. Тубесенг, Хасан-нга мени саламымы айтырса, кёлю къалгъан джери бар эсе, кечсин деб тилеген эди...

Ма былай айырылгъан эдик Лейла бла мен. Энди уа къал-лайла тубешгенибизни кёрдюгюз...

Тангны огъары джаны джарый тебрегенди. Эртденли неге эсе да къыйналгъанча, къаралыб тургъан талгъыр къаяла акъ бояугъа кёмюлюб тебрегендиле. Кёкню басыб тургъан джарыкъ джулдузла, мутхуздан-мутхуз бола келиб, бир-бири ызындан тас болуб барадыла. Къайда эсе да кюнбатхан джанындан салкын джелчик уруб, Къобанны эки джанын джесирге алыб тургъан бусакъ тереклени чапракъларын аз-аз чайкъайды. Бу джелчикни салкын къанатына, сагъышладан къутула баргъан мангылайымы тутуб, къайда болгъанымы да унутуб, иги кесекни табигъатны уянганына къараб турдум. Шахардан узакъ болмай орналгъан тау элчикден гугурукъ къычыргъан тауушла эштилиб тебретиле. Алай а алкъын киши къымылдаб кёрюнмейди. Джазгъы кечеле къысха болгъанлары себебли адамла кюн тийгинчи ёрге турургъа ашыкъмайдыла. Мени да ашыгъыр джерим джокъду. Мен бюгюн атарыкъ тангны аллын сакълайма. Бюгюн Лейла бла Кемалны юйлери-не ашырлыкъбыз. Бюгюн аланы эм уллу къууанч кюнлериди. Кемалны ата-анасы Лейла бла тубеширикдиле. Мен аланы, бу атыб келген тангны хурмети бла, кёб джылланы насыблы джашарларын излейме.

Эки кёзюмю, Къобанны тылыча ийленген толкъунларына чыракъ ийиб, тюз аллыма къараб тургъанлайыма, Къобанны къарта кёкюреги, къан къуйгъанча, къызарыб тебрети. Мен кёзлерими къызыл толкъунладан сыйырыб тау джитилени тёпелерине джибереме. Таракъ тишлеча ёрге-ёрге чыгыб, садакъла киби, кёкге атылыб баргъан тау джитилени башларын джарыкъ кюнню джылы тили джалайды. Мен ёрге туруб, чыгыб келген кюн таякълагъа да салам бере, джангыз аякъ джолчукъ бла шахаргъа тебретим. Энди шахар саулай уяныб эди: мотор улуула, джарыкъ тартыула, ит юрген, адам къычыргъан тауушла шахарны кенг орамларын толтура эдиле. Мен Къобанны юсю бла кёнденден тартылгъан, темир чыбыкъладан эшилиб этилген тар кёпюрчюкден ётуб, ёрге чыкъгъанлайыма, аллыма, имбашларында сахтиян сумкалары бла школгъа кетиб баргъан джашчыкъ бла къызчыкъ тубедиле. Экинсини да юслеринде чыммакъ кёлеклери. Джангы итиу урулгъан школ формалары. Бетчиклеринде джангы тийген чууакъ кюнню джылы таякълары ойнай, шахарны кюзгюча джылтырагъан сыйдам орамында къууанчлы кетиб барадыла. Была бюгюнню алакат джашауну насыблы сабийлеридиле. Ма была ючюн бергендиле Лейланы да, мени да аталарыбыз джан-

ларын. Ма была ючюн биз да, керек джерде аталача, артха турмай, тюзлюкню джакъларыкъбыз. Мен джашчыкъ бла къызчыкъны ызларындан. Лейла бла мени гитчелигибизни кѣзюме кѣргюзте, иги кесекни къууанчлы эмда бушуулу къараб туруб, юйюбюзге келгеним бла биягъы телефонну зынгыргадганын эшитдим. Ким телефон ургъанын биле турсам да, бир аз безирим келиб:

— Хо, мен Хасанма. Кимсиз не керекди деб къыджырадым.

— Анга къара, муну айтханына.,—деб сейирсинди биягъы Хусей.—Унутубму къойдунг мени ауазымы.

— О кеч, кеч, биягъы мен арыгъанма да.,—деб дагъыда бир затла къоша тебрегенлейиме:

— Билеме, не айтырынгы, билеме. Кече дамы джюрюйсе командировкагъа,—деб тюненеча харх этиб къюлду.

Мен „хо“ деб, экинчи джукъ айтмай тирелиб къалгъанымда, биягъы Хусейни тауушу чыкъды.—Бу заманга дери джукълабмы тураса? Танг атханлы излейме биягъы сени. Дженгил бери джет. Тойгъа барабыз.

— Хо, Хусей, джукълаб тургъанма, кечигиз, бусагъатдан джетейим,—деб мен биягъынлай чартлаб эшикке чыкъдым...

Иш

Хапарны окъугъуз, магъанасын ангылагъыз.

БАШЛАРЫ

5 класс

1

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ ФОЛЬКЛОРУНДАН

Къарачай нарт эпос	3
Ёрюзмек бла кына сакъаллы Къызыл фук	7
Сосуркъа бла беш башлы эмеген	11
Пелиуан Къара-Шауай	14
Нарт темирчи Дебет	17

ТАУРУХЛА

Эки пелиуанны сермешиулери	21
--------------------------------------	----

ЭСКИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

Апсаты	25
Эрирей	27
Долай	28
Ийнай	30
Белляу	30
Алгъыш	32
Татаркъан	34
Партизан джыр	36
Белгилеу (эпитет)	37
Эмина	38
Къанаматны джыры	40
Солтан-Хаджини джыры	42

Аппаланы Хасан	
Зорлукъда	44
Къоркъмазланы Аскер	
Туугъан джерим	59
Батчаланы Мусса	
Турнала	60
Акъбайланы Исмаил	
Айры чабакъ, Балыкъ, Дууадакъ	62
Биджиланы Асхат	
Ийнечик	63
Басхыч	63
Маммеланы И.	
Терек бла Таш	64
Алилланы У. Дж.	
Каска бла Къумурсха	65
Басня	66
Борсукъ бла Бёрю	66
Маммеланы И.	
Егюз бла Эшек	67
Ертенланы А.	
Темир ёмюр	68
Метафора	69
Кригер Е.	
Темир атлы	71
Очерк	75
Мечиланы К.	
Ленин	76
Лайпанланы Р.	
Ленинни портрети	78
Сюйюнчланы А.	
Халал джюрекле	83
Байрамукуланы Х.	
«Къарчаны юдегиси» (кесеги)	125
Семенланы А.	
Къойчуну джыры	136
Алгъыш	137
Ай	138
Хубийланы О.	
Ленинни джыры	139
Джаш тёлю	140
Джарыкъ Май	141
Акъ кёгюрчюн	142
Къаракётланы И.	
Кавказ	143
Назмуну къуралыуу	147

Боташланы А.	
Джаз танг	150
Эбзеланы А.	
Джаз келеди	152
Биринчи Майгъа	153
Къобанланы А.	
Къарачай шахаргъа	154

6-чы класс

Къочхарланы Къ.	
Сабийлеге	155
Мюрзеу джыйыу	156
Аппаланы Х.	
«Къара кюбюр» (кесеги)	157
Къагъыйланы Н.	
Темирчи	177
Къобанланы Д.	
Таулада таууш (кесеги)	197
Характеристика бла портрет	212
Къобанланы А.	
Къобан	213
Къаракётланы И.	
Хорладынг	214
Ана тилим	216
Нефть анасы Бакугъа	213
Тенгleshдириу, метафора	219
Байкъулланы Д.	
Таулу къызыны джыры	224
Шамай алгъын бла энди	223
Поэма	230
Ертенланы А.	
Таулу студентни ауузундан	230
Уучула	232
Диалог	233
Хубийланы О.	
Боран	234
Къобанланы А.	
Алгъышлайбыз	235
Борлакъланы Т.	
Мермер кешене	236
Бештау	238
Темир алаша	239
Совет Союзу Джигити Къасайланы Осман	241
Хубийланы Н.	
Тау къуш	246

Лайланланы С.	
«Къарачайны уланы—Белоруссияны джигити» (кесеги)	246
Хубийланы О.	
Абдулла («Аманат» романдан)	253
Тема бла идея	264
Гочияланы С.	
Мени бир тенгим	264
Хочуев С.	
Тахсачыла	267
Байкъулланы А.-К.	
Партияса, партия	269
Сенсе меннге эм багъалы	270
Зумакъулланы Т.	
Нечик игиди колхозда иги ишлеб алчы болгъан	271
Джаубаланы Х.	
Шохлукъ	272
Байрамукулланы Х.	
Къара чепкен	274
Композиция, сюжет	283
Капаев С.	
Сыйлагъыз, сыйюгюз	284
Хубийланы Н.	
Ата джуртум	287
Ана тилим	287
Комсомол	288
Морх ауушну джигитлери	289
Алийланы У. Б.	
Теберди	290
Къоркъмазланы Альберт	
Унутмайма	293

Составители:

Казий Танаевич Лайпанов,
Азамат Алимович Суюнчев,
Магомет Ахияевич Хубиев

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Хрестоматия для 5—6 классов

На карачаевском языке

Редактор Н. М. Кагиева
Художественный редактор М. П. Бертник
Технический редактор Э. Т. Агирбова
Корректор М. Ю. Кубекова.

Сдано в набор 13-I-1971 г.
Подписано к печати 24-VI-1971 г.
Формат 60x90¹/₁₆. Печ. л. 19,5.
Уч.-изд. л. 18,57. Тираж 6500 экз.
Заказ № 153. ВУ 82590. Цена 32 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, ул. Ленина, 38.
Черкесская областная типография,
г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

